

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Інтернаціоналізм: химера чи реальність?

Передумови і зародження української національної ідеї

На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків

Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз

Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні

ОУН і УПА у другій світовій війні

Андрій Яковлів. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках

2-3'94

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), В. М. Волковинський (заст. головного редактора),
|В. О. Замлинський|, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, В. В. Стехун

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,

канд. іст. наук *В. М. Волковинський*.

канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Редакція публікує матеріали,
не завжди поділяючи погляди їх авторів

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *О. В. Дивуля*
Коректор *Н. О. Струк*

Здано до набору 09.09.94. Підп. до друку 22.09.94. Формат 70×100/16. Папір кн.-журн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 14,80. Тираж 11270 прим. Зам. 4-893. Ціна 5600 крб.

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 2—3 (395—396), март—июнь 1994. Национальная Академия наук, Институт истории Украины. Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».

Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4.

Адреса редакції:

252001 Київ 1,
вул. Грушевського, 4
Телефон 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.

Виходить 6 разів на рік
№ 2—3 (395—396)

**БЕРЕЗЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ
1994**

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Новий погляд на проблему

- Голуб А. І. (Дніпропетровськ), Іваненко В. В. (Дніпропетровськ), Польовий Л. П. Інтернаціоналізм: химера чи реальність? 3
- Сиволоб Ю. В., Солдатенко В. Ф. Передумови і зародження української національної ідеї 14
- * * *
- Литвин В. М., Слюсаренко А. Г. На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків (Закінчення) 28
- Рудич Ф. М. Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз 51

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Хонігсман Я. С. (Львів). Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні 66
- Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва 75

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- Левенець Ю. А. Василь Білозерський 84

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Коваль М. В. ОУН—УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом ОУН і УПА у другій світовій війні 94
- 102

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Сокирянська Р. М. (Вінниця). Люди серед людей 130

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Яковлів Андрій. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках
(Продовження) 134

ОГЛЯДИ

Злупко С. М. (Львів). Науковий збірник Українського вільного університету.
Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ 146

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Солодько В. О., Полонинчук М. М. Етнонаціональний розвиток України.
Терміни, визначення, персоналії 149

Куделко С. М. (Харків). Старинные города Харьковщины. Змиев 150

Пушкаръов Л. М. (Москва). Отечественная философская мысль XI—
XVII вв. и греческая культура 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Філінюк А. Г. (Хмельницький), Журко О. І. (Хмельницький). Всеукраїнська науково-практична конференція «Культура Поділля: Історія і сучасність» 155

[Лихолат Андрій Васильович] 156

[Замлинський Володимир Олександрович] 156

[Шульга Ілля Гаврилович] 157

Новий погляд на проблему

А. І. Голуб (Дніпропетровськ),
В. В. Іваненко (Дніпропетровськ),
Л. П. Польовий (Київ)

Інтернаціоналізм: химера чи реальність?

Серед найбільших «завоювань» до непристойності розрекламованого реформатського курсу Горбачова і його псевдодемократичних наступників — не лише насильницьке «знищення» соціалізму, безпардонна дискредитація соціалістичного ідеалу, а й фатальне руйнування всієї системи моральних цінностей і орієнтирів, котрі, як то кажуть, увійшли у плоть і кров нашого народу. Серед «скинутих з п'єдесталу» ідеалів, схоже, опинився й інтернаціоналізм, яким була просякнута вся пожовтнева атмосфера в країні, завдяки якому в її історії були не тільки похмурі сторінки. У всякому разі, цей термін практично зник з літератури, теле- і радіоефіру, зі сторінок преси, послідовно вимивається з масової свідомості. Про нього чомусь уже не прийнято говорити у повсякденному житті, а якщо його й згадують, то обов'язково з іронією, в негативному аспекті.

Тон задають новоявлені «націонал-патріоти», деякі хвацькі публіцисти, науковці від політики, які діють в унісон з новою політичною кон'юктурою, з маніякальним захопленням знищують все і вся заради задоволення власних, далеко не завжди порядних амбіцій. Спекуючи, зокрема, на складних проблемах національного відродження незалежних суверенних держав, труднощах налагоджування нормальних цивілізованих взаємовідносин в межах декларованої замість СРСР співдружності та ігноруючи об'єктивні історичні, життєві реалії, вони вбачають в інтернаціоналізмі (поруч з комуністичною ідеологією, диктатурою КПРС, командно-бюрократичною системою тощо) чи не головний корінь зла, джерело усіх наших бід. Тому найбільш войовничі руйнівники існуючого ладу вимагають рішуче позбутися «комплексу інтернаціоналізму», не переймаючись при цьому вагою аргументів. Складається враження, що гніт ідеологічних постулатів і догм сталінщини і застою в стилі кращих традицій одновимірного мислення швидко змінюється у нас деспотією нових забобонів, не менш бездуховних і безвідповідальних, але які при цьому підносяться до щабля державної політики. Надто вже очевидні їх абсурдність і спрямованість.

Втім, резонно уточнити: про який інтернаціоналізм говорять його противники? Якщо про інтернаціоналізм сталінського, гегемоністського, «ракетно-танкового» типу, то такий в умовах формування демократичної, правової держави, безумовно, не потрібен. Проте в самій його природі закладено глибоке гуманістичне розуміння, яке, судячи з усього, повною мірою ще не розкрито. Тому сьогодні надзвичайно важливо з'ясувати справжнє обличчя інтернаціоналізму, відродити у свідомості людей його гуманістичне призначення, звільнити від ідеологічних нашарувань минулого, надати йому нової якості, динамізму,

використати його потенціал в інтересах демократичних перетворень у суспільстві.

Думається, що в цій площині вимагає переосмислення (а не анафеми) і марксистське вчення про пролетарський інтернаціоналізм, яке, віддзеркалюючи загальнолюдські прагнення свободи, справедливості, звільнення від усяких форм експлуатації і гніту, від часу свого виникнення ніколи не обмежувалося (якщо мати на увазі, звичайно, його справжній, а не деформований зміст) вузькими рамками чисто пролетарської, класової солідарності, а містило в собі могутній загальнолюдський, гуманістичний пафос.

Як відомо, ідеї інтернаціоналізму почали проникати в робітничий рух стихійно і значно раніше, ніж виник марксизм. Більше того, його витоки в ідейних течіях кінця XVIII століття і багато в чому перекликаються з більш ранніми ідеалами братства і соціальної рівності. Згадаймо хоча б знаменитий чартистський рух в Англії в середині XIX століття, інші інтернаціональні рухи цієї пори. Варто пригадати, зокрема, що в численних розпорядчих документах чартистів настійно підкреслювалась думка про необхідність об'єднання у боротьбі за спільну справу соціального визволення «демократів усіх національностей», а в широкому русі за національне об'єднання Італії початку 60-х рр. XIX століття під знаменами Дж. Гарібальді брали активну участь представники багатьох європейських країн, у тому числі Якобі-Толіверова та інші передові люди Росії¹. Іншими словами, пролетарське, класове ядро у цих рухах виявлялося не так опукло і, навпаки, загальнолюдські, гуманістичні орієнтири свободи, рівності, братерства і соціальної справедливості були репрезентовані досить рельєфно. «Історія гуманістичної ідеї,— писав на зорі XX століття чехословацький мислитель Т. Масарик,— показує нам, що народи прямують до цього ідеалу спільно. Кожний формує цей ідеал по-своєму, проте досить і того, що у людства є об'єднуючий ідеал»².

Набагато міцніше пов'язали ідеологію інтернаціоналізму з класовою політикою засновники марксизму і діячі створеного ними I Інтернаціоналу (1864—1876 рр.). Вони тонко підмітили тенденцію до дедалі тіснішої інтеграції економічного і суспільно-політичного життя планети, висунувши гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». У ньому сфокусувалося розуміння того, що в умовах, які складаються, робітничі маси різних країн мусять не лише підтримувати між собою добросусідські відносини й перебувати в постійній взаємодії, виявляти солідарність, допомагати один одному. З цього часу на передній план в інтернаціоналізмі висуваються класові аспекти, які згодом були гіпертрофовані і зведені в абсолюти. Але навіть визнаючи, що певна односторонність тлумачення інтернаціоналізму як ідеології і політики, спрямованих у першу чергу і головним чином на захист робітничого класу, потенційно вже була закладена у поглядах Маркса і Енгельса, у нас все ж немає підстав звинувачувати їх у спробах протиставлення класових інтересів національним. Навпаки, їх теоретичні праці і практичні справи свідчать про те, що інтернаціоналізм вони розглядали як могутній фактор зміцнення національних і загальнолюдських цінностей. Саме в цьому ракурсі розглядали вони історичну місію робітничого класу. За словами Енгельса, «лише пролетарі у змозі знищити національну відокремленість, лише пролетаріат, що пробуджується, може встановити братерство між націями»³. І не вина, а біда засновників марксизму в тому, що їх науково обгрунтовані ідеї пізніше, в нових історичних умовах пожевтненої Росії, стали дедалі частіше розуміти односторонньо, без урахування реалій нового часу, а сам дух творчого марксизму вихолощувався, втрачав свій гуманістичний зміст. На підтвердження цього варто навести слова в минулому головного ідеолога КПРС О. Яковлева, сказані ним у Конституційному суді Росії. «Пролетарський інтернаціоналізм, — зазначав він, — з яким марксизм

пов'язував вирішення національного питання, переборення національного егоїзму, расизму, шовінізму, антисемітизму, втілюючи у життя, призвів до протилежних результатів...»⁴. Ось так. Коментарі тут, як то кажуть, зайві.

Зауважимо, що в нову історичну епоху, на імперіалістичній стадії розвитку капіталізму відносини між націями і народами стали ще інтенсивнішими. Поруч з процесом формування т. з. «інтернаціональної єдності капіталу» і як його наслідок розширилися можливості поглиблення інтернаціональних зв'язків різних загонів робітничого класу, підвищилася їх роль у боротьбі за задоволення спільних інтересів. «...Об'єднання пролетаріату, — писав Р. Гільфердінг, — прийде як наслідок історичного розвитку, завдяки необхідності спільної боротьби проти класових противників пролетаріату»⁵.

З появою на авансцені політичного життя більшовизму — найрадикальнішого напрямку в міжнародному соціалістичному русі — у свідомості його теоретичних носіїв відбулися помітні зміни порівняно з «ортодоксальним» марксизмом як ідеологією раннього революціонізму: імперіалізм вони сприймали як завершальну фазу капіталістичного способу виробництва, переддень соціалістичної революції, а гострота революційної ситуації зміцнювала віру у швидку перемогу і можливість прориву до соціалізму. Незрілість же матеріальних передумов соціалізму, здавалося, можна було здолати за допомогою «інверсії» історичного процесу: спочатку взяти владу, а потім використати її як важіль забезпечення соціально-економічного прогресу країни. У свою чергу, низький рівень масової політичної культури передбачалося компенсувати авангардною місією пролетарської партії, що мала прищепити робітничому рухові соціалістичну свідомість. За визначенням М. Бердяєва, більшовизм, «який у дійсності був по-російськи трансформованим марксизмом, сприйняв не детермінований, еволюційний, науковий бік марксизму, а його месіанську, миротворчу, релігійну сторону, яка допускала екзальтацію революційної волі, яка висувала на передній план революційну боротьбу пролетаріату, керованого організованою меншістю, натхненною свідомою пролетарською ідеєю»⁶.

У такому ж ключі сприймали більшовики і принципи положення пролетарського інтернаціоналізму, які все більше підпорядковувалися ідеї встановлення диктатури революційного класу, підлягаючи всебічній ідеологізації і політизації. Більшовицькі лідери настійно впроваджували в масову свідомість думку про те, що перемога пролетарської революції в одній країні буде не вузьконаціональним явищем, а наслідком розвитку і загострення суперечностей світової капіталістичної системи в цілому, результатом погодженого натиску робітників різних країн. В разі, якщо пролетаріат однієї країни почне соціалістичний переворот, інші загони робітничого класу мають підтримати його всіма можливими і доступними засобами.

Безумовно, більшовики не пропустили свого історичного шансу і у жовтні 1917 року спробували здійснити революційний прорив до соціалізму, прорив, який істотно вплинув на весь наступний хід світового розвитку, призвів до виникнення двох полярних суспільних систем, їх багаторічного глобального протистояння. У той же час цей вплив супроводжувався не лише силою стимулюючого прикладу російської революції, а й абсолютизацією методів її здійснення, досвіду більшовизму, що, зокрема, значно ускладнило перехід від громадянської війни до громадянського миру в умовах спаду післяжовтневої революційної хвилі на Заході на початку 20-х років.

Одночасно тривав процес ерозії і канонізації основоположних принципів інтернаціоналізму, який розглядався вже не діалектично, а догматично, вузьокласово, лише як барикадна зброя робітничого класу, універсальний засіб реалізації поширеної в ті роки концепції «світової революції». І хоча, як згадувала пізніше К. Цеткін, на

початку 20-х років, в умовах спаду післяжовтневого революційного піднесення у світі і переходу радянської країни до нової економічної політики розмови про світову революцію викликали у Леніна дедалі більше роздратування, проте вони не припинялися, а раз по раз виникали, особливо після його смерті, вносячи чвари у відносини між ленінськими «спадкоємцями». Практично жоден з конгресів Комінтерну, його пленумів і засідань Виконкому не обходився без дискусій на тему: «Світова революція» чи «Термідор-неп», головними діючими особами яких виступали Троцький, Сталін, Бухарін та Зінов'єв.

Зрозуміло, у цих дискусіях було чимало особистого, «була боротьба за владу», як визнавали потім і Зінов'єв, і Троцький, але був, безумовно, і важливий теоретичний момент: адже Жовтнева революція задумувалась як міжнародна, а продовжувалась як національна (соціалізм в одній країні). Саме в цьому, на думку одного з провідних російських політологів В. Сироткіна, «головна колізія доктрини і практики, в цьому — глибинна причина перемоги Сталіна і поразки Троцького, у цьому — корені нашої сьогоднішньої ідеологізації зовнішньої і внутрішньої політики»⁷.

Зауважимо, що дискусія «Світова революція» — «Термідор-неп» висвітлила ще один істотний аспект реальної дійсності 20—30-х років: співвідношення радянської зовнішньої політики і діяльності «інструменту світової революції» — Комінтерну разом з його філіями (КІМ, Профінтерн, МОДР та ін.). Її суперечливість починаючи з 1921 р. так чи інакше визнавали всі провідники більшовизму, але з часом в міру зростання міфологізації радянського досвіду у здійсненні суспільних перетворень і зміцнення сталінського диктату про це перестали говорити вголос у високих сферах політичного керівництва СРСР і Комінтерну. З того часу ця тема надовго стала «закритою» для радянських суспільствознавців і практично не висвітлювалась у літературі.

Тим часом серйозні дослідники на Заході, зокрема добре відомий читачу англійський історик Е. Карр, на протипагу вітчизняним історикам, давно зазначали дуалізм тогочасної зовнішньої політичної практики СРСР, що зумовлювалося існуванням, з одного боку, Комінтерну, а з другого — Наркомату закордонних справ. Радянський уряд, писав Карр, робив вигляд, що «нібито він не несе відповідальності за діяльність Комінтерну. Розвіював цю ілюзію часто повторюваний аргумент, що СРСР — монолітний оплот світової революції, майбутнє якого залежить від його могутності і безпеки. Згідно з цією тезою інтереси революції і державні інтереси СРСР неподільні»⁸. Ця подвійність зовнішньої політики більшовиків породжувала великі труднощі у процесі діяльності радянської дипломатії, міжнародних пролетарських об'єднань, очолюваних Комінтерном, призводила до конфліктних ситуацій у взаємовідносинах СРСР і західних держав, до повної залежності Комінтерну і компартій від РКП(б) — ВКП(б).

У підсумку поступово відбувалась однобічна політизація інтернаціоналізму, а точніше, його підміна гегемонізмом. «Вірністю» принципам пролетарського інтернаціоналізму обґрунтовувалось і безцеремонне втручання «вождя народів» і його опричників у внутрішні справи компартій, своєрідне «закріпачення» Комінтерну, боротьба з соціал-демократією і троцькізмом, розгортання масових репресій проти «агентів» імперіалізму і фашизму у міжнародному комуністичному русі і т. п. Все це, зрештою, не лише не сприяло усуненню розколу в соціалістичному русі, а й загострювало суперечності між двома його основними напрямками, знесиловало єдиний фронт боротьби за інтереси трудової людини, не дозволило силам миру і демократії приборкати фашистських агресорів, запобігти другій світовій війні.

Деструктивний вплив на розвиток теорії і практики інтернаціоналізму в радянську епоху справили абсолютизація класового підходу, послідовне виживання із суспільно-політичного життя країни гумані-

стичного ідеалу соціалізму, прямолінійно-класове тлумачення держави як тотального регулятора соціальних, національних, інтернаціональних процесів і його виключної ролі у будівництві нового суспільства. Гуманістичний нігілізм, властивий сталінізму, по суті, відкинув всі позитивні набутки цивілізації, прислужився систематичному руйнуванню економічних, соціальних і культурних традицій, загальнолюдських цінностей, заміні їх міфологічними, класовими. А звідси й інтернаціоналізм став поступово втрачати притаманні йому гуманістичну природу і привабливість.

Невіддільною від примату державності, класових інтересів була абсолютизація схематичних уявлень про зростання соціалізму і занепад капіталізму, змагання і конфронтація між якими вважалися вектором світового розвитку. Тому й не дивно, що у 20—30-ті і в наступні роки догматизувалась сталінська інтерпретація досвіду більшовизму та ідеалізувався Радянський Союз, який зображався як взірць для всіх національно-визвольних сил, як «фортеця світової пролетарської революції»⁹. Будь-яке відхилення від таких поглядів розцінювалося як відступ від марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму і переслідувалося як ревізійонізм.

Таким чином, починаючи з жовтня 1917 р. інтернаціоналізм здебільшого уособлювався в радянській державі з романтичним ідеалом світової революції, очікуванням її близької перемоги. Не випадково в Декларації про утворення СРСР зазначалося, що нова союзна держава «буде служити вірним оплотом проти світового капіталізму, і новим рішучим кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн у світову соціалістичну республіку»¹⁰. Безсумнівно, тривала орієнтація на здійснення цієї ідеї серйозно «підмочила» репутацію міжнародної пролетарської солідарності, девальвувала значення інтернаціонального об'язку в колах світової громадськості.

А скільки прорахунків, відвертого волюнтаризму, силового тиску з боку більшовицьких функціонерів було допущено в процесі розвитку самої союзної держави, в ході створення принципово нових державно-правових норм взаємовідносин між народами, тобто у тій надзвичайно делікатній сфері, яка вимагала не тільки глибокого наукового аналізу і передбачення, а й надзвичайного такту.

Формально в основу утвореного багатонаціонального Союзу були покладені принципи федералізму, але фактично відносини між республіками в складі Союзу РСР визначалися сталінськими ідеями «автономізації». Розглядаючи утворення незалежних республік «як гру», Сталін уже в період формування СРСР висловлював незадоволення тим, що «молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляються розуміти як гру, вперто визнаючи слова про незалежність за чисту монету і так же вперто вимагаючи від нас проведення в життя конституцій незалежних республік». Цим ідеям не лише Сталін, а й його наступники залишалися вірними до кінця. Суверенітет республік у всіх сферах життя став фікцією. А «молоде покоління комуністів», і не тільки на окраїнах, так і залишилося молодим, наклавши своїми головами у спробах боротьби, а здебільшого й без таких спроб, проти наростаючого тоталітаризму й русифікації як «націонал-ухильники» чи «вороги народу».

Звертає на себе увагу те, що з тих пір національна проблематика поступово зникла з поля зору науки, широкої громадськості, перестала бути предметом активних пошуків і дискусій і була зведена нерідко лише до сумновідомої формули «боротьби проти націоналізму і шовінізму», оспівування міфологізованих суспільних цінностей на шкоду збереженню і примноженню таких національних святинь, як мова, фольклор, самобутні традиції, пам'ятки історії і культури тощо. Хіба виправдані, скажімо, різке скорочення вивчення і сфери застосування національних мов у ряді республік, особливо в Білорусі, Україні,

Молдові та ін., чи нічим не вмотивоване сповзання в освіті, культурі, науці на позиції русифікації? Не кажучи вже про депортацію і репресії цілих народів. А чого варті заяви, які раз по раз доносилися з трибун партійних з'їздів, про те, що «у нас, в СРСР, повністю й остаточно вирішене національне питання», «побудована загальнонародна держава», «сформована нова історична спільність людей — радянський народ», та ін.

Адептам більшовизму, мабуть, варто було прислухатися до думок відомого російського філософа Г. Федотова, який ще в 1947 р. наголошував на первинності ідеології у системі радянського тоталітаризму, ідеології, якій був невідомий будь-який національний романтизм. «Десятками мов Союзу, — писав Федотов, — повинні були друкуватися і читатися тільки повні зібрання творів Маркса та Леніна. Цього було досягнуто з одами Сталіну на додачу. Задля цього треба було задушити національні літератури (особливо українську і тюркську), винищивши велику частину їхньої інтелігенції»¹¹. Та, залишаючись оптимістом, великий філософ виявився ще й великим пророком, бо був переконаний, що в Союзі РСР «як у царські часи, на окраїнах нагромаджуються відцентрові сили, готові підірвати удавано федеративну імперію. І чим більше вони стиснуті пресом НКВС, тим ефективнішим мусить бути їхній вибух після визволення»¹².

Парадоксально, але в ейфоризованій суспільній атмосфері Союзу РСР декларований класовий підхід до національного фактора дедалі частіше обертався неспроможністю владних структур відчуті і зрозуміти специфіку реальних національних процесів, зумовлених історичними, соціально-економічними і психологічними умовами життєдіяльності тієї чи іншої нації, народності (навіть їх загальна кількість донедавна ще не була встановлена), виявити зваженість, гнучкість і чуйність у практичній реалізації національної політики.

Підсумовуючи, можна з усією певністю стверджувати, що саме в недооцінці важливості вмілого, ефективного розв'язання внутрішніх проблем, яке могло б служити живим стимулюючим прикладом для народів інших країн, криється одна з головних причин нашого фактичного відходу від принципів інтернаціоналізму, вихолощення його демократичної, гуманістичної сутності в часи сталінщини і в наступні десятиріччя номенклатурно-бюрократичного управління країною. Врешті-решт в результаті глибокої деформації марксистської теорії і практики стали переважати догматичні і утопічні уявлення — від горезвісної ідеї «безперервного загострення» класової боротьби при соціалізмі до концепції побудови безкласового і безнаціонального суспільства, «злиття націй», а солідарність найчастіше асоціювалася з деклараціями і поцілунками політичних лідерів або з нічим не виправданою жертвовністю. Все це й призвело до неминучої дегуманізації національної політики, інтернаціоналізму, до істотних викривлень соціалістичної ідеї, яка втратила свою колишню привабливість, у тому числі й серед значної частини її головного носія — робітничого класу.

Таким чином, тлумачення інтернаціоналізму, яке історично склалося в роки існування СРСР, «світового соціалізму», не піднялося до адекватного розуміння значущості інтернаціональних процесів у контексті не лише класової, пролетарської, а й загальнолюдської солідарності, моралі, культури. Події останніх років переконливо засвідчили, наскільки згубними можуть бути підміна понять «класове» і «національне», «інтернаціональне», небажання рахуватися з принципами гуманізму і демократії, реаліями суспільного, економічного розвитку окремих народів, країн, регіонів.

Разом із концепцією «неухильного зростання» світового революційного процесу «закомплексованість» в теорії ще тривалий час перешкоджала усвідомленню комуністами істотних змін, що відбувалися у тих чи інших країнах, включаючи СРСР, у світі в цілому, і необ-

хідності звільнення від застарілих стереотипів у міжпартійних, міжнаціональних і міждержавних відносинах. Слід думати, що така канонізація сталінських постулатів і обернулася фактичним розпадом комуністичного руху, Радянського Союзу, «соціалістичної співдружності», важким тягарем лягла на плечі трудящих незалежної України у наші дні. Думається, що остаточне розмежування зі сталінською спадщиною як одна з найважливіших умов глибокого оновлення внутрішньої і зовнішньої політики держав, які стали на шлях незалежного, демократичного розвитку, вимагає, зокрема, відмови від вузькокласових орієнтирів у соціальному аналізі суспільного буття, від отождолення інтернаціоналізму з класовим підходом у соціальній практиці. Річ у тім, що не можна стати переконаним інтернаціоналістом, не усвідомивши своєї національної самобутності, тому що націоналізм виражає не що інше, як усвідомлення людиною (і народом у цілому) своєї етнічної, культурної, соціальної і т. д. самобутності, а інтернаціоналізм — визнання природного права існування і розвитку інших національних самобутностей і свого об'єктивного взаємозв'язку з ними. Іншими словами «націоналізм та інтернаціоналізм не лише можуть бути ворожими один одному, а, навпаки, не можуть існувати один без одного.

Такий діалектичний взаємозв'язок національного та інтернаціонального переконує, що подальше функціонування інтернаціоналізму в його гіпертрофованому, спотвореному вигляді навряд чи доцільне. Необхідність його переосмислення, модернізації, радикального оновлення в розумному співвідношенні національного і загальнолюдського стає нагальною потребою суспільної свідомості і суспільної практики. Тому що сама природа інтернаціоналізму така, що коли ми навіть відкинемо його тепер, виходячи з суто кон'юнктурних, політичних міркувань, то так чи інакше повернемося назад, згідно з непереборним законом еволюції. Такий наслідок продиктований самим життям, зростаючими інтеграційними процесами у світі, про що свідчать, приміром, проекти, створення «єдиної Європи», «Тихоокеанської співдружності» та ін.

Безумовно, що поворот до нового бачення суті інтернаціоналізму неможливий без його повної деідеологізації і деполітизації, очищення від минулих упереджених підходів і стереотипів, без всебічного врахування національно-етнічного розмаїття різних народів, їх національного характеру, менталітету, психології, інтересів, всієї гами національних та інтернаціональних факторів, які відкривають, судячи з усього, обнадійливу (хоча, признатися, і досить-таки віддалену) перспективу формування єдиної цивілізації на одвічних ідеалах миру, добросусідства, свободи, соціальної справедливості.

Зрозуміло, що шлях цей буде нелегкий і непростий, але іншого волелюбному людству просто не дано. На цьому шляху належить перебороти чимало труднощів, які дісталися у спадок від минулого, а також примножених, на жаль, вже в наші дні, в умовах закономірного процесу національного самоусвідомлення великих і малих народів, що дедалі розгортається і набирає силу, усунути перешкоди, які заважають їх зближенню, налагодженню нормальної цивілізованої взаємодії і співробітництва з метою задоволення життєвих інтересів усіх і кожної людини зокрема, загальнопланетарного процесу в цілому.

Маємо надію, що все сказане не стане приводом для звинувачення авторів в «ілюзорному баченні» нинішнього і майбутнього, певному забіганні вперед, хоча, можливо, доля істини тут є. Тим більше, що мова йде про процеси, які криються вже в глибині ХХІ століття і пов'язані з вирішенням численних гострих проблем, включаючи сферу загострених міжетнічних відносин. Все ж ми реалісти й оптимісти, а тому переконані, що рух в даному напрямі розпочинається вже сьогодні і нерозумно, більше того, аморально втрачати історичний шанс,

пов'язаний з формуванням принципово нової, соціально зорієнтованої моделі взаємовідносин між країнами і народами, спрямованих на побудову майбутнього «загальносвітового дому». Альтернативи такому курсу, напевне, не існує. Навряд чи спадкоємці вибачать нам повернення до правових міжусобиць епохи раннього середньовіччя чи до більш пізнього тоталітаризму навіть в «демократичній» обгортці. Посилання ж на те, що через це пройшли нібито всі держави, бачаться нам далеко не безперечними.

Аналізуючи тенденції і шляхи якісного оновлення інтернаціоналізму в новій геополітичній ситуації, яка склалася після розпаду СРСР і його «соціалістичного» оточення, не можна погодитися з тими, хто вперто відстоює тезу про те, що для кожної окремої нації інтернаціональне є чимось ірраціональним, протилежним національному. Насправді вони виступають, як говорилося вище, у діалектичному взаємозв'язку і взаємозумовленості, бо більш природною для народів є все ж таки єдність, нехай і суперечлива. Адже не секрет, що саме вивільнена національна свідомість, яка дає необхідний простір для справжнього, всебічного самовиразу того чи іншого етносу, — одна з найважливіших умов реалізації гуманістичного потенціалу інтернаціоналізму. І навіпаки, справжній інтернаціоналізм стимулює гармонічне функціонування нації, її прагнення до свободи, рівноправності, самоутвердження, справедливості, сприяючи тим самим зміцненню в національній психології почуття власної гідності, ідеалу загальнолюдських цінностей. Ось у цьому і виявляється, на наш погляд, складна, досить суперечлива діалектика взаємодії національного та інтернаціонального факторів, що відбивають суть провідної тенденції світового розвитку й інтеграції його головних суб'єктів до об'єднання зусиль народів різних націй і країн на ключових, пріоритетних напрямках їх життєдіяльності, в ім'я поступального руху людства на шляху не лише його виживання в умовах стрімко зростаючого валу глобальних проблем (війни, екологічні катастрофи, епідемії тощо), а й пошуку оптимально-універсальної моделі нашого співтовариства, побудованого на міцному фундаменті демократії і гуманізму.

Безумовно, на практиці ці процеси відбуваються далеко не гладко і не просто, існує постійне протистояння між двома різноспрямованими явищами — самоідентифікацією націй і інтернаціоналізацією життя народів. У цьому зв'язку хотілося б підкреслити, що було б, напевно, великою помилкою як недооцінювати небезпеку масованого поширення вірусу воєнничого націоналізму, не бачити, хто стає жертвою його шкідливого впливу, так і ігнорувати ту принципову обставину, що **націоналізм**, який ґрунтується на вкрай гіпертрофованому, вузькоєгоїстичному уявленні про виключність, перевагу своєї нації на шкоду іншим етносам, і **інтернаціоналізм**, коріння якого сягають у глибини християнської моралі, що являє собою весь спектр загальнолюдських ідеалів і цінностей, — це дві діаметрально протилежні політики, два протилежні світогляди, в основі яких полярні, майже взаємовиключні підходи до розв'язання національного питання. Разом з тим не будемо забувати і того, що передумовою міжнаціональної інтеграції, інтернаціоналізації економічного, суспільно-політичного, культурного життя окремих націй є обов'язкова диференціація самих націй (етносів), утворення незалежних національних держав, що неминуче мало в основі існування національної ідеї.

Здавалося б, йдеться про азбучні істини, але якою дорогою ціною доводиться розплачуватися народам за зневажливе ставлення до них у повсякденному житті. Ясно одне: у сучасній вибухонебезпечній ситуації, коли нашу нестійку, хитку співдружність буквально роздирають суперечності і конфлікти на міжнаціональному ґрунті, як повітря потрібна науково обґрунтована, реалістична, виважена, наповнена конкретним змістом і, головне, послідовно здійснювана в інтересах усіх

без винятку націй і народностей національна політика, без якої будь-які міркування про вихід із всеохоплюючої кризи незалежних національно-демократичних держав у межах СНД позбавлені будь-якого сенсу. Причому реалізм цієї політики визначатиметься не лише рішучою відмовою від ідеологічної зашореності минулого, тривалої недооцінки національного фактора, його вульгарно-схематичного тлумачення з позицій «рожевого» оптимізму, а й глибоким усвідомленням того, що відрив національного від інтернаціонального, загальнолюдського згубний для обох цих начал, міцно пов'язаних логікою історії та суспільної практики. Саме така «працююча», а не «компліментарно-трибунна» політика необхідна сьогодні багатонаціональним державам, що входять до співдружності, які за іронією долі виявилися на роздоріжжі, котре можна порівняти хіба що з перевалом 1917-го.

Чи зможуть народи швидко відшукати вірний курс свого цілеспрямованого поступу, подолати те, що їх роз'єднує, піднятися вище «вулично-хуторського» розуміння змісту національно-державного устрою в нашому бурхливому вирі подій? Відповідь на це та інші пекучі питання нашого сьогодення багато в чому буде залежати, як нам здається, від здатності прогресивних демократичних сил забезпечити дійове взаємопроникнення національної і загальнолюдської (читай: інтернаціональної) ідей, від стану морально-психологічного клімату в суспільстві, рівня його політичної і духовної культури. Так чи інакше, але сьогодні як ніколи важливо усіма силами і засобами добиватися того, щоб розкута національна енергія спрямовувалась у творче русло, а не по небезпечному шляху ескалації міжнародної конфронтації, яка охопила, на жаль, останніми роками багато регіонів донедавна «великої й невідомої» країни і переросла в деяких із них у повномасштабні війни, жертвами яких стали сотні тисяч людей різних національностей. Тут варто нагадати, що ідеї національної суверенності, національного відродження, які стали тепер чи не найпопулярнішими і у нас, в Україні, не мають нічого спільного з національною обмеженістю, ізоляціонізмом, сепаратизмом, які живляться найчастіше соками агресивного шовінізму і ведуть зрештою у безвихідь, до нових драматичних колізій у суспільстві, які руйнують основи створюваної протягом століть самотньої, певною мірою унікальної цивілізації.

У цьому зв'язку важливим, на нашу думку, є те, що з перших кроків незалежної України її урядові інституції, громадськість віддавали належну увагу питанням взаємозумовленого поєднання національного і інтернаціонального. Причому в органічному поєднанні принципності і зваженості з поступовістю і послідовністю, які ґрунтуються на чіткому усвідомленні необхідності широкої розбудови української держави, відбувається істотна зміна акцентів у національній політиці України, її відчутне коригування. Зважаючи на те, що, як підтвердив історичний досвід, національна спільність є більш життєвою і сильною, ніж класова, центр ваги поступово переміщується на забезпечення інтересів всіх без винятку громадян України.

Основою такого підходу є усвідомлення того, що в здобутті державної незалежності України поруч з українським народом як державотворчою нацією брали участь представники всіх націй і народностей, які населяють Україну. Саме в цьому, на наш погляд, полягає і фундамент сучасного своєрідного розуміння інтернаціоналізму — цивілізованого співжиття в незалежній державі представників різних націй і національностей на принципах свободи, гуманізму і соціальної справедливості. Тобто консолідуючою ідеєю поєднання національного та інтернаціонального у процесі державотворення стає ідея України як вітчизни всіх громадян, які пов'язали свою долю з українською землею.

Керуючись загальновизнаними нормами міжнародного права у національній сфері, Україна взяла на себе відповідальність за недопущення порушень прав людини будь-якої національності. Гарантом,

правовою основою утвердження в нашому демократичному суспільстві священних принципів свободи, гуманізму, рівності всіх громадян, незалежно від національності і віросповідання, стали Декларація про державний суверенітет України, Декларація прав національностей України, закон «Про національні меншини в Україні», інші документи, прийняті Верховною Радою України. Вони забезпечують необхідний механізм своєрідного суспільного «контролю» національних відносин з боку більш вагомих, соціально значущих цінностей і пріоритетів загальнолюдського характеру, серед яких на перший план закономірно виходить проблема прав людини в якнайширшому розумінні.

Слід зазначити, що ця проблема має особливу актуальність саме в Україні, де на відміну від західних демократій вона ніколи не висувалася в ранг державної політики, залишаючись ніби в тіні, поза увагою багатьох минулих керівників. Проте нічого особливого в цьому немає, якщо врахувати, що інакше й бути не могло в Україні, яка входила до складу тоталітарної держави, в якій панували диктат і насилля, нехтувалися закони, громадянські права і свободи, пригноблювалася особистість. В сучасній же Україні, яка виявилася на перехресті двох об'єктивних процесів — з одного боку, вона підключилася до розпочатого в світі ще в XVI столітті процесу формування і розвитку, а з другого, — вона перебуває в орбіті могутніх інтеграційних процесів, які охопили у другій половині XX століття розвинуті країни світу, — поєднання національного та інтернаціонального має відбуватися лише на гарантованій державою демократичній основі. В суспільній свідомості України зростає розуміння того, що розв'язання докорінних проблем республіки, серед яких вищезгадана є чи не найпекучішою, полягає не в «бездумному перенесенні на вітчизняний ґрунт якогось універсального зразка зі Сходу чи Заходу, а в русі шляхом самостійного розвитку, що поєднує загальноцивілізаційні закономірності з національно-культурними особливостями і традиціями»¹⁴. Тобто триває процес усвідомлення того, що в демократичній державі носієм суверенності виступає особистість, яка добровільно самоідентифікується з реально існуючим соціальним (в тому числі національним) середовищем. Лише в силу такої самоідентифікації, яка реалізується через численні правові інститути і механізми, нація і держава стають, на думку доктора філософських наук, професора Б. М. Пугачова, носіями суверенності як добровільно агрегованої суверенності громадян суспільства¹⁵.

Вважаємо, що загальне усвідомлення цього імперативу дозволило б врешті-решт перейти від ейфорії первинного чаруючого сприйняття завойованої незалежності до конструктивної творчої діяльності, спрямованої на всебічне розкриття внутрішнього потенціалу нації кожної людини, бо саме конкретна людина, її особиста свобода і її невіддільні права — ось суто абсолютні, загальні цінності, які складають основу гуманістичного світогляду і гуманістичної культури. «Свобода рівна, — підкреслював багаторічний лідер Соціалістичного інтернаціоналу В. Брандт, — свобода справжня може існувати лише там, де люди можуть вирішувати всі питання спільно, ...в солідарній співдружності з іншими»¹⁶. З нашої точки зору, названі цінності є домінуючими над національними (як і будь-якими іншими), виступаючи як база для формування нового, вищого типу інтернаціоналізму, його сучасного етапу розвитку.

При цьому треба мати на увазі, що визнання об'єктивної потреби пріоритетного врахування загальнолюдських інтересів і цінностей, гармонічного функціонування кожної, навіть нечисленної, нації чи народності відкрило б широкі перспективи для комплексного розв'язання всього спектру соціальних, економічних, політичних і гуманітарних проблем сучасності в гуманістичному дусі, в рамках взаємовигідної кооперації, інтернаціональної солідарності, на основі забезпечення:

твердої гарантії захисту прав і свобод усіх людей, незалежно від національності, політичних орієнтирів, віросповідання. Вважаємо, що такий підхід безрезультативний вже хоча б тому, як справедливо зазначають відомі дослідники Є. Плімак і І. Пантін, що саме буття людства вирішальним чином залежить від того, чи вдасться змінити хід подій на планеті на користь сукупних інтересів *homo sapiens* у процесі мирного співробітництва всіх регіонів, країн, народів¹⁷. Свого роду гарантом оптимального поєднання і тісної взаємодії національного і загальнонародного інтересів служить інтернаціоналізм, звичайно, в його новому, гуманістичному вигляді, а не в застарілому, заідеологізованому.

І ще один важливий аспект у контексті пошуку шляхів поєднання інтернаціональних зусиль людей праці, спрямованих на утвердження ідеалів свободи, демократії і соціальної справедливості. Йдеться про необхідність всебічного розвитку такого цікавого, певною мірою унікального суспільно-політичного феномена, народженого в ході міжнародного спілкування, як «народна дипломатія». Живодайним її джерелом є міжнародні зв'язки, не без впливу яких вдалося зрештою знищити горезвісну «залізну завісу» між Сходом і Заходом, яка довгі часи була символом «холодної війни». Не применшуючи значущості інших форм, способів і каналів втілення ідеї міжнародної інтеграції в життя, у площину практичних дій, скажемо лише, що і «народна дипломатія» виконує тут далеко не «декоративно-рекламну» функцію, дедалі активніше сприяючи налагодженню нормальних контактів між народами, їх зближенню, зміцненню миру, нагромадженню позитивного досвіду розв'язання національних і інтернаціональних проблем. До того ж чесне і доброзичливе співробітництво людей праці в дусі кращих інтернаціоналістських традицій «народної дипломатії» відчутно ослаблює позиції войовничого націоналізму, шовінізму, космополітизму, апологети яких, у свою чергу, зі зрозумілих причин повністю відкидають факт існування інтернаціоналізму, міжнародної солідарності трудящих, намагаючись за всяку ціну скомпрометувати їх в очах світової громадськості, подати їх у вигляді чисто «більшовицького інструменту» агітації і пропаганди як невіддільного атрибуту комуністичного режиму.

Не претендуючи на знання істини в кінцевій інстанції, ризикнемо все-таки припустити, що, незважаючи на всі «про» і «contra» минулого, включаючи шалені нападки, а часто і відкрите шельмування з боку нової демократури, інтернаціоналізм не зникне із суспільно-політичного життя різних націй і країн, його не можна позбутися, «здати» в архів. Більше того, з урахуванням сучасної ситуації у світовому співтоваристві, тенденцій і прогнозів його розвитку консолідує, інтегрує роль інтернаціоналізму буде невинно зростати. Така об'єктивна реальність, і не рахуватися з нею було б наївно, тому що за всієї гетерогенності і суперечливості суспільної практики існує багато інтернаціональних за своєю природою матеріальних і духовних завоювань людства, які складають фундамент сучасної цивілізації, в якій би формі вона не виступала — капіталістичній чи соціалістичній.

Тому-то сьогодні як ніколи важливо розвинути почуття спільного людського дому, зрозуміти врешті-решт неминучість загальнопланетарного синтезу в інтересах народів і перш за все переважної маси населення — людей праці. А для цього необхідно, окрім усього іншого, відновити статус-кво інтернаціоналізму, звільнити його від антуражу ідеологічної містифікації відносно недавніх часів, зміцнити його гуманістичне, демократичне начало, наповнити якісно новим змістом, новими формами і сферами прояву.

Звичайно, повною мірою і максимально ефективно задіяти творчий потенціал інтернаціоналізму, «народної дипломатії» в нелегкий процес будівництва правової демократичної держави набагато важче, ніж

просто, всупереч логіці і здоровому глузду, відмахнутися від них. Що ж, це й не дивно, бо в умовах формування принципово «нової» системи ціннісних орієнтирів і стандартів, пов'язаної у даному разі з реставрацією в Україні капіталістичних відносин, слід однозначно відмовитися від пошуків винних і зведення з ними рахунків, а зосередитися на тому, що необхідно зробити, щоб дальший розвиток національного та інтернаціонального начал, міжнародних відносин в Україні відбувався в цивілізованих формах і не призвів до трагічних наслідків.

¹ Неделя.— 1961.— 21—27 мая.

² Новое время.— 1990.— № 15.— С. 41.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 581.

⁴ Правда.— 1992.— 22 окт.

⁵ Соціалістична думка.— 1921.— 9 жовт.

⁶ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма.— М., 1990.— С. 88.

⁷ Сироткин В. Г. Вехи отечественной истории // Очерки и публицистика.— М., 1991.— С. 241.

⁸ Карр Э. Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917—1929.— М., 1990.— С. 98.

⁹ VII конгресс Коммунистического Интернационала и борьба против фашизма и войны.— М., 1975.— С. 305.

¹⁰ Братское содружество народов СССР. 1922—1936 гг. // Сб. документов и материалов.— М., 1964.— С. 47.

¹¹ Федотов Г. Доля імперій // Сучасність.— 1993.— № 1.— С. 106.

¹² Там же.

¹³ Демчук П. Про «зло» націоналізму та «добро» інтернаціоналізму // Віче.— 1993.— № 5.— С. 95.

¹⁴ Віче.— 1993.— № 1.— С. 14.

¹⁵ Кентавр.— 1992.— Март—апрель.— С. 6.

¹⁶ Рабочий класс и современный мир.— 1990.— № 2.— С. 20.

¹⁷ Див.: Полис.— 1991.— № 4.— С. 89.

Ю. В. Сиволоб (Київ), В. Ф. Солдатенко (Київ)

Передумови і зародження української національної ідеї

Останнім часом дуже модним стало вживання в суспільствознавстві таких понять, як «національна ідея», «слов'янська ідея», «російська ідея», «українська ідея» тощо. При цьому, як правило, автори майже не зупиняються на тлумаченні суті явищ, що позначаються названими і подібними їм поняттями. Бракує і скільки-небудь предметного, конкретного викладу сукупності тих уяв, висновків, концепцій, які складають зміст національної ідеї. Особливо це стосується української національної ідеї. На відміну від російської і слов'янської ідей, які хоч частково ставали предметом наукової уваги, в тому числі таких непересічних особистостей, як В. Соловйов, М. Бердяев, українська ідея до найостаннішого часу серйозно не вивчалась. Сама її постановка завжди лякала можновладців, що вбачали в будь-якому зверненні до українських національних сюжетів обов'язкові рецидиви націоналізму, загрозу примарному статус-кво. Лише в наш час з'явилися перші публікації, які намагаються окреслити предмет проблеми, зробити перші кроки на шляху її з'ясування.

На думку авторів даної статті, національна ідея в числі інших найістотніших моментів включає в себе передусім мету існування етнічної спільності (на різних рівнях обґрунтування і проявів — від емоційних до науково виважених і ґрунтовно прорахованих), а також з'ясування історичного призначення, системи ціннісних орієнтирів (що

нерідко трансформуються в непохитні переконання), які далеко не вичерпуються всіма визнаними загальнолюдськими підходами, принципами і уявами, а органічно доповнюються специфічними елементами, притаманними кожному окремому соціуму, вироблення і засвоєння цілого комплексу стійких прагнень, уподобань (як усвідомлених, так і рефлексорних), визначення свого місця серед інших народів, ставлення до них.

Тобто, в національній ідеї концентруються відповіді на найскладніші питання — задля чого живе нація, як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот.

Національна ідея є продуктом історичного розвитку, дії велетенської суми різноманітних факторів. Ця ідея не існує поза історичним часом. Вона не одвічна і не народжується в одну мить. А народившись — живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні зміни і повороти, часом навіть на незначні, ледве помітні зміни. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється в процесі цивілізаційного поступу. Нерідко їй доводиться виборювати право на визнання в нелегкому суперництві з іншими світоглядними орієнтаціями, філософськими концепціями.

Що ж до конкретної, української ідеї, то при її дослідженні, незважаючи на відсутність спеціальних публікацій, можна все ж опертися на розпорошені головним чином в історичних працях окремі фрагменти¹, зробити спробу акумулювати їх, додати власне бачення певних моментів, синтезувати різні елементи в якусь систему, підвести під спільний знаменник. Очевидно, в подальшому раціонально буде доповнити одержані в такий спосіб первісні набутки висновками, яких досягнуть філософи, етнологи, мовознавці, представники інших галузей знання, що теж тільки-но починають справді наукову розробку проблеми.

З огляду на вище зазначене в пропонованій статті робиться спроба хоч якоюсь мірою з'ясувати такий аспект складної, обширної загальної проблеми, без якого неможливо конструктивне розв'язання проблеми в цілому. А саме: передісторію української національної ідеї, системне вивчення тих об'єктивних і суб'єктивних передумов і чинників, сукупність яких і спричинила у кінцевому підсумку до виникнення української ідеї як могутньої сили формування і розвитку української нації.

Автори не мають на меті дати вичерпні, остаточні, а тим більше незаперечні відповіді на поставлені питання, розуміючи всю їхню складність і дискусійність.

В межах невеликої публікації можна лише позначити, окреслити деякі з найсуттєвіших підходів, враховуючи певні здобутки, які є на сьогодні в розробці близьких до обраної проблеми^{1а}.

Процес зародження української, як і будь-якої іншої національної ідеї, був досить складним і тривалим. Щоб з'ясувати його глибинну суть, треба спиратися на певні висхідні чинники, які відіграли найістотнішу роль у самоідентифікації, самоусвідомленні українського народу, у визначенні ним свого місця серед інших етносів як повноцінного феномена. Такими визначальними моментами є особливості заселення території, яка з прадавніх часів стала природним місцем мешкання наших далеких предків, а також географічно-територіальне, геополітичне розташування регіону, його місце в світі.

Як би не сперечались етнографи та історики з приводу того, хто такі українці, звідки і коли вони повелися на цій землі, безперечно одне: саме люди, які споконвіку селились на території сучасної України, прямо або посередньо лишали свій визначальний слід на цій землі, у який ступали інші племена і народи. Слід попередників вже так чи інакше зумовлював напрям руху послідовників, рівень їх матеріальної та духовної культури. У культурі українського народу, у його генному

кодi є внесок всіх племен i народiв, що протягом тисячолiть населяли цю територiю.

Погляньмо на карту сучасної України. На Заходi вона межує з Польщею, Словаччиною, на Пiвденному Заходi — з Угорщиною, Румунiєю та Молдовою, на Пiвночi — з Бiлоруссю, на Пiвнiчному Сходi та Сходi — з Росiєю. Має вихiд до Чорного та Азовського морiв. Тому чи можна дивуватись, що нею перекочувались численнi хвилi навал, переселень народiв, що вона перманентно була об'єктом експансiї зi Сходу i з Заходу. Але з цього зовсiм не впливає, що територiя України є сукупнiстю окремих земель, механiчно об'єднаних у рiзні часи зброєю або внаслідок певних полiтичних угод. Навпаки, з давнiх-давен територiя України становила собою цiлiсний природний та економiчний рiгiон, поступовий розвиток окремих частин якого відбувався у напрямi їх зближення, а не вiдчуження, незважаючи на воєннi та полiтичнi перипетiї iсторiї. Це спричинило врештi-решт формування на цих землях українського етносу, який увiбрав у себе елементи культур i впливiв багатьох народiв.

Вже в пiсляльодовиковий перiод на територiї сучасної України склалися унікальнi природнi умови: тут межували три основнi смуги помiрних широт — степова, лiсостепова й лiсова. З усiх бокiв цi землi в основному (за винятком хiба що Закарпаття) були оточенi природним кордоном: на Заходi — Карпатським гiрським масивом, на пiвночi — непролазними болотами, дрімучими лiсами Полiсся та кiлькама рiками, на сходi та пiвденному заходi — рiками, що впадають у Чорне море, на пiвднi — Чорним та Азовським морями. Отже, якщо, з одного боку, природа відкрила територiю України для рiзних впливiв та експансiї, розташувавши їх на стику Сходу й Заходу, то з другого — вона подбала про її вiдокремленiсть вiд iнших земель. Очевидно, саме цим i пояснюються довготривалiсть i драматизм формування українського етносу, становлення самосвiдомостi i державностi українського народу. Українська нацiя — результат тисячолiтнього етногенезу на певнiй, визначенiй територiї. А земля ця немовби спецiально була створена природою для iснування людей, розвитку i прогресу суспiльства як матерiального, так i духовного. Родючi чорноземи, чудовi пасовиська для худоби у долинах численних рiчок, сприятливий для усiх видiв сiльськогосподарських робiт клiмат, великi лiси — невичерпне джерело природних будiвельних матерiалiв та їжi, в тому числi тваринної, багато корисних копалин: камiнь, залiзна руда, глина, пiсок. Їх наявнiсть значно сприяли економiчному та культурному прогресу стародавнiх суспiльств на територiї України. Рiвнинний ландшафт i безлiч малих та великих рiчок вiдкривали можливiсть для створення мережi водних та сухопутних комунiкацiї, завдяки яким здiйснювалися товарообмiн та iншi зв'язки мiж родами i племенами.

Люди населяли територiю нинiшньої України, як це беззастережно довели археологи, з часiв палеолiту. Але матерiальнi свiдчення — знахiдки тих часiв — обмеженi й спорадичнi, не можуть служити надiйною основою для ґрунтовних висновкiв. Бiльш докладнi i цiкавi данi про давнє населення України, його заняття, вiрування, спiсiб життя дiйшли до нас з пiзнiших часiв. В кiнцi палеолiту на землях України розвивається досить висока за своїм рiвнем культура хлiборобiв, широко вiдома пiд назвою «Трипiльської культури». Межi її поширювались вiд Слобiдської України до Словаччини, вiд Чернiгiвщини до Чорного моря та Балканського пiвострова. Поряд з хлiборобством населення тут займалось скотарством, ремеслами (гончарство, ткацтво). Трипiльська культура пiзнiших часiв мала тiснi зв'язки з Малою Азiєю, Семигородом, Кавказом, Кiпром. Вона також тiсно взаємопов'язана з першою європейською i, в той же час, свiтовою культурою — Егейською, або, як її iнакше називають «мiкенською», розквiт якої припадає на II тисячолiття до нашої ери². Деякi дослiдники навiть вважають, що

Трипільська культура старша за Егейську і справила певний позитивний вплив на останню³.

Ряд учених пов'язують Трипільську культуру безпосередньо з українським народом. Вони ведуть історію слов'ян-українців від доби неоліту і розглядають всі послідовні великі культури на території України як етапи формування і розвитку саме українського народу⁴.

Можна погоджуватись, а можна, й небезпідставно, заперечувати такий підхід до історії власне українського етносу. Проте безперечно одне: вже з часів неоліту культури різних народів, що мешкали на території України, розвивались у тісному взаємозв'язку з культурами народів, які територіально межували з ними, перебуваючи під їхнім впливом і в свою чергу справляючи на них свій вплив.

Вся подальша історія стародавніх народів на території України лише підтверджує цю тезу. Покоління племен «шнурової» кераміки, які у III тисячолітті до нашої ери прийшли на зміну трипільцям, своєю культурою також були пов'язані і з Передньою Азією, і з Кавказом, і з Егейською культурою, і з Західною Європою⁵. Кімерійці (1500—700 рр. до нашої ери), чії землі простягались від Карпат до гирл Дунаю та Кубані і культуру яких дослідники вважають продовженням Трипільської, пристосованої до умов скотарства, мали тісні культурні взаємозв'язки з Малою Азією, Закавказзям, Європою⁶. Скіфи (або в іншій транскрипції — скіти), що у VIII ст. до Різдва Христового підкорили собі інші племена на території України, наслідували кімерійську культуру з усім розмаїттям її зв'язків і взаємовпливів⁷. Сарматські племена, що прийшли на землі України у I—II ст. нашої ери також не створили своєї культури, а сприйняли скіфську, хоча й підкорили частину цього населення⁸.

Отже, з давніх давен кожна нова хвиля переселень, вторгнень та інших переміщень народів на землях України так чи інакше потрапляла в русло попередніх культур, збагачувалась від них, привносячи свої елементи. Наступність розвитку соціумів, які існували на українських землях, свідчить про закономірність і послідовність етнокультурних процесів, що стали першоосновою формування майбутнього українського етносу. І ця першооснова, незважаючи на всі перипетії історії, розвивалась і збагачувалась і за готів, і гуннів, аварів, болгар, хозарів, печенігів, навали яких протягом III—VIII ст. нової ери накочувались на Україну.

Таким чином, на відміну від багатьох інших народів, що в процесі природного історичного розвитку (пошук придатного середовища, війни, колонізації тощо) змушені були зазнавати значних міграцій, навіть тотальних переселень, що призводило до відриву від первісного етнічно-територіального коріння (або до істотних змін, трансформацій, асиміляцій), доля давніх предків українців склалася інакше. Починаючи ще з доби неоліту переселень автохтонних жителів з фатальними наслідками не було. І яких би випробувань, якого б нищення вони не зазнавали протягом тисячоліть, але не кидали своєї прабатьківщини, вплив же зовнішніх, привнесених чинників залишався вторинним, ніколи не перемагав природного начала.

Один з авторитетних вчених-археологів П. Курінний, підсумовуючи аналіз культури народів, що населяли територію України в її переддержавну добу, зауважує: «Покоління людей виростили одне по одному. Над краєм пролітали хуртовини воєн, але покоління від покоління переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Культурна тяглість на українських землях не переривалась ніде, ніколи...»⁹. Тобто, послідовна зміна культур (у самому широкому розумінні) на території майбутньої України складала з давніх часів етапи формування та розвитку спільності, що поступово оформилася в українську.

Сьогодні більшість дослідників пов'язує час народження українського етносу з появою і процвітанням першої слов'янської держави — Київської Русі. Є й опоненти такої точки зору. Незаперечно й те, що населення Київської Русі мало чіткі ознаки своєї етнічної належності: спільність мови, культури, території, походження, особливостей психічного складу і навіть єдину державу. Разом з тим сучасна етнографія та соціологія при визначенні етносу дедалі більшого значення надають психологічним факторам, особливо розрізненню спільнот за антитезою «ми — вони». Ця антитеза на рівні суспільної свідомості виявляється у звичаях, обрядах, моралі, праві, мові, релігії, мистецтві тощо. Власне етнос як свідомо спільність і починається з цього протиставлення. Ми, скажімо, українці, не такі як поляки, угорці, китайці, ми — інші. Ми — не кращі і не гірші за інших народів, ми — просто інші. Такі, які ми є. А вони такі, які вони є.

Чи було саме таке свідоме розрізнення між українцями і неукраїнцями за часів Київської Русі? Звичайно, однозначну відповідь, яка б переконала абсолютно всіх, дати не можна. Але, безперечно те, що утворена у IX ст. в результаті тривалого розвитку східнослов'янських племен Київська держава справила могутній вплив на становлення української народності, її мови, звичаїв, права, економіки. Про це об'єктивно свідчать дослідження з проблем Київської Русі¹⁰. І в цьому відношенні Київська Русь може вважатись першою українською, чи ж то протокраїнською, праукраїнською державою. В X столітті до її складу входили не лише Київ, Чернігів, Переяслав та Галич — регіон, де формувалася українська народність, але й Новгород, Володимир, Рязань, де жили зовсім інші племена, які не мали безпосереднього відношення до процесу формування української народності.

Не дивно, що в історіографії з давніх-давен точиться дискусія навколо історичної спадщини Київської Русі, навколо того, хто є її спадкоємцями. Російські історики у переважній більшості розглядали росіян як головних, а іноді навіть єдиних спадкоємців давньоруської спадщини на тій підставі, що саме росіяни — єдині з східних слов'ян — створили у новітні часи свою державу. Найяскравішим представником цієї тенденції в російській історіографії був М. Погодін, який обґрунтовував не лише державницькі права Росії на спадщину Київської Русі, а й етнічні. Основний аргумент тут полягав у тому, що населення, що врятувалося після татаро-монгольської навали, переселилося на схід, на територію сучасної Росії.

Зі свого боку, українські вчені, починаючи з М. Максимовича, з не меншою переконливістю і обґрунтованістю доводили неспроможність такого підходу. М. Грушевський категорично заперечує «зазіхання» Московської Русі на всю давньоруську спадщину, правонаступником якої, за його визначенням, стала «українсько-руська народність». Адже саме вона створила в свій час Київську державу. М. Грушевський заперечував також, що держава є вищим щаблем розвитку етносу. Історію народу він пропонував вивчати як первісну щодо історії держави, а не навпаки, оскільки розвиток останньої зумовлений економічними, культурними і національними чинниками¹¹. М. Грушевський вважав очевидним той факт, що Київська держава, її право, побут, культура були творінням передусім українського народу¹². Він цілком слушно зазначав, що в поглядах М. Погодіна перебільшується значення татаро-монгольської навали на Київську Русь. Вона, звичайно, завдала величезних збитків, але до справжнього запустіння не довела. Подібних і навіть більш тяжких набігів місцеве населення зазнавало й раніше. Проте, як тільки загроза минала, вони повертались зі своїх сховищ і життя продовжувалось. Навала татарської орди не була винятком¹³. І якщо вже й вважати державність засобом збереження київської спадщини, то, за Грушевським, більше підстав для цього не у Московської держави, а у Галицько-Волинського князів-

ства, а згодом у Великого князівства Литовського з їхніми впливовими українськими і білоруськими компонентами.

За радянських часів було вироблено компромісну концепцію Київської Русі як колиски трьох братніх народів — українського, російського та білоруського, які утворилися пізніше, після занепаду Київської держави. Згідно з цією концепцією, Київська Русь була етнічно-однорідною державою «давньоруського народу», який мав одну культуру, звичаї, побут, економіку тощо. Як зазначив О. Субтельний, «теорія етнічної та культурної одноманітності Київської Русі створює враження, що «давні русинці» — це немовби проекція у минуле однорідного «радянського народу», запланованого на майбутнє»¹⁴.

Київська держава не була етнічно однорідною. Її населяли племена, від яких пішли і українці (поляни, сіверяни, дуліби, волиняни), і білоруси (дреговичі, кривичі, полочани та радимичі), і великороси (словени, в'ятичі)¹⁵. Але провідну роль у становленні давньоруської держави відіграло Полянське князівство з центром у Києві. Першим полянським князем літопис називає Кия. Він разом з братами Щемом і Хоривом та їх сестрою Либіддю заснував Київ. І хоча «Повість временних літ» як історичне джерело містить в собі багато суперечностей, співставлення її текстів з даними новітніх археологічних та історичних розвідок дає підстави для твердого висновку, що біля джерел давньоруської державності стояли саме праукраїнці — поляни. І тому Київська Русь — насамперед праукраїнська держава. Мешкали тут і інші племена, які згодом, після занепаду Київської Русі, утворили державне об'єднання з центром у Москві. Москва запозичила у Києва чимало елементів суспільно-економічного устрою та культури. Але це було саме запозичення, а не пряма спадковість, хоча б тому, що Московська держава в силу геополітичних та етнічних умов мала свою власну історію.

Чому ми вживаємо поняття «праукраїнська держава» щодо Київської Русі, а не «українська»? Передусім тому, що хоча процеси етнічного та державного самовизначення народів тісно взаємопов'язані, вони все ж далеко не ідентичні. Київська Русь мала ознаки держави — це безперечно. Безперечно й те, що український етнос у IX—XIII ст. перебував у процесі активного формування. Але поки що немає достатніх підстав говорити про завершеність цього процесу, про доведення рівня самосвідомості українського етносу в той період до антитези «ми — вони», тобто до усвідомлення себе саме українцями, а не ким би то не було іншим. І подальша історія українського народу підтверджує незавершеність процесу формування національної самосвідомості у IX—XIII ст.

Давньоруська держава стала важливим чинником і водночас була результатом розвитку українського етносу. Не ототожнюючи історію народу з історією держави, не можна не бачити тісного взаємозв'язку одного з одним і навіть більше того — неможливості етносу на певному етапі свого розвитку продовжувати його поза інститутом національної державності. З другого боку, рівень національної державності є певним свідченням, нехай і опосередкованим, рівня розвитку етносу і його національної свідомості. Під цим кутом зору історія давньоруської держави цікава для нас як така, що тісно взаємопов'язана з історією формування українського народу, а провідні діячі держави — як носії ідеї української, чи точніше, праукраїнської державності.

Київська Русь не була достатньо централізованою державою з розгалуженим бюрократичним апаратом, відпрацьованою системою політичних відносин і влади, ефективними правовими інституціями та іншими атрибутами державності у сучасному розумінні. Але, незважаючи на це, вона все ж окреслила етнічну територію розвитку майбутньої української народності, яка формувалась у межах давньоруської держави паралельно з майбутніми білоруською і великоруською,

створила для цього достатньо сприятливі економічні та соціально-політичні умови. Характерною особливістю процесу територіальної консолідації східних слов'ян є збіг етнічних рубежів розселення східних слов'ян і кордонів Київської Русі. У цьому зв'язку важливо зазначити: у межах єдиної, хоча й недостатньо централізованої держави, первісні носії протоукраїнського етносу мали свою визначену територію. Це підтверджує проведений багатьма поколіннями істориків аналіз етноніма «Русь», який мав два значення — широке, стосовно всіх східнослов'янських земель, що входили до давньоруської держави, і вузьке, яке стосувалось лише південної частини цих земель в районі Середнього Подніпров'я, де мешкали поляни, сіверяни й уличі. Саме ця група східнослов'янських племен і становила «Русь» у вузькому розумінні цього слова. Провідна ж роль у цьому міжплемінному союзі належала полянам, які зараз визнані родоначальниками українського етносу. Не випадково у літопису зазначалося: «Поляне, яко ныне зовоная Русь». Саме на полянських землях є найбільше гідронімів, пов'язаних з іменем «Русь» — Рось, Росава, Роставиця.

Отже, процес територіальної консолідації, визначення, зміцнення і розширення меж Київської держави, започаткований племенами, з яких формувалася український етнос, на їх автохтонній території, об'єктивно сприяв розвитку останнього. І об'єктивно дії і задуми носіїв давньоруської державності, ким би вони не були за етнічною належністю, були спрямовані на розвиток українського етносу через зміцнення меж його територіального мешкання. Про це дбали, зміцнюючи і розширяючи свою державу, всі київські князі.

В період від Олега (882 р.) до смерті Святослава (972 р.) тривала консолідація і швидке територіальне зростання давньоруської держави. Київські правителі підпорядкували собі «шлях із варягів у греки» по Дніпру, приборкали сусідні слов'янські племена, примусили своїх суперників, навіть таких могутніх, як Візантія, рахуватися із своєю силою.

Час від князювання Володимира (930—1015 рр.) до Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.), характеризується територіальною стабілізацією на відміну від попереднього періоду бурхливого зростання і переходом до розв'язання внутрішніх кардинальних проблем держави: розвитку економіки і культури, зміцнення законпорядку і структури державного управління. Епохальна подія цього періоду — прийняття християнства, що докорінно змінило всі аспекти життєдіяльності стародавнього суспільства.

На історичному етапі від смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) до зруйнування Києва монголо-татарами (1240 р.) проходило послаблення Київської держави внаслідок економічного застою, наростання руйнівних чвар і суперечок між князями. Зменшилась роль Києва. Нищівними стали наслідки татаро-монгольської навали. Проте все це не зупинило процес формування української народності, а лише загальмувало його. Та навіть і в період занепаду Київської Русі ідея державності не втратила свого значення, а заклики до єдності і цілісності держави лунали у цей період чи не найгучніше.

Отже, ідея державності, об'єктивно перш за все української (хоча суб'єктивно вона навряд чи усвідомлювалась її носіями та провідниками саме як українська), об'єктивно втілювалась у життя в період Київської Русі і панівною верхівкою суспільства, і широким загалом. Народжена як результат етногенезу східнослов'янських племен, насамперед праукраїнських, давньоруська держава стала запорукою її подальшого розвитку. В умовах активізації соціальних та економічних процесів, зміни первіснообщинного ладу феодальним, зміцнення торговельних зв'язків дальший імпульс дістав процес становлення української мови як найважливішого засобу спілкування, основи кожного етнічного утворення. Вирішальна роль у її формуванні належала на-

родним масам. А вже на основі народної мови і її діалектів розвинулась давньоруська літературна мова, яка мала істотні відмінності від народної діалектної і навряд чи може вважатися українською у сучасному розумінні.

Поступового поширення набуває поняття «Україна». Вперше воно зустрічається у Київському літопису 1187 року у значенні окраїна, прикордоння. Згодом же назва Україна стала звичною для характеристики всього великого регіону — Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Волинь, Поділля, Галичина, Закарпаття, Буковина. Водночас як синоніми понять «Україна», «український» вживались поняття «Русь», «руський». Застосування останніх ще довго залишалось масштабнішим за перших.

Як і суспільства, що їй передували на території України, давньоруська держава розвивалась у тісному взаємозв'язку із сусідніми народами. Шлях по Дніпру, «від варяг у греки» сполучав Київську Русь з центрами елітно-візантійської культури на півдні та країнами Західної Європи на півночі. Тісні економічні й культурні зв'язки підтримувались з Чехією, Польщею, Угорщиною, Кавказом, Середньою Азією, хозарами та арабами. Особливе значення для культури Русі мали взаємозв'язки з Візантією, вплив якої особливо посилювався після запровадження християнства. Але формування українського етносу, його матеріальної та духовної культури не зводилось до механічного наслідування іноземних, зокрема візантійських, зразків. Навіть в архітектурі, де, мабуть, візантійський вплив відчувався найпомітніше, відбувалось не просто копіювання, а творча переробка візантійського стилю відповідно до місцевих національних традицій. Писемність також з'явилася на Русі не після запровадження християнства, а набагато раніше, про що свідчать договори з греками 911 та 944 рр., чисельні археологічні знахідки. Природно, що народ, котрий проживав на території, яка з прадавніх часів постійно зв'язувала між собою культури Сходу і Заходу, Азії і Європи і зазнав перманентних впливів, взаємозбагачень різних цивілізацій, запозичував кращі надбання не рівною мірою і не без розбору.

Саме в такому розумінні найвидатніший український історик М. Грушевський відстоював тезу, що «в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним»¹⁶. На користь даного висновку переконливо свідчить і багато в чому природний характер процесу прийняття нашими предками релігії саме християнства, її досить швидке поширення.

Формування українського етносу з розпадом Київської держави деякий час найбільше уособлювалось на землях Галицько-Волинського князівства. В ньому проживало майже 90% населення, котре мешкало тоді у нинішніх кордонах України. У культурному відношенні ці землі були своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом, ареною запеклої боротьби між українцями і поляками. Ці обставини надавали процесу формування українського етносу у цих землях особливої гостроти: з одного боку, прискорюючи процес формування національної самосвідомості, а з другого — ускладнюючи його.

Майже століття Галицько-Волинське князівство як осередок української державності, протидіючи захопленню західноукраїнських земель Польщею, сприяло етнічній консолідації українців, економічному та культурному визріванню українського етносу.

Та після занепаду Галицько-Волинського князівства починається відчутне гальмування етнічного визрівання української нації. На багато століть втрачається державність, а українці перестають бути панівним етносом на власній території, вимушеним боротися за своє існу-

вання як етнічної спільності. З другого боку, йшло підлаштування частини українства (особливо його еліти) до чужоземних володарів.

Але процес формування українського етносу і за цих умов не припинявся. Більше того, така ситуація була не унікальною. Чимало народів в процесі свого етнічного становлення пройшли етап чужоземного гноблення, яке або уповільнювало етнічне самовизначення через протидію панівного етносу, або прискорювало його через пробудження національної самосвідомості в ході боротьби з чужинцями. В українській історії після Київської Русі залежно від конкретних умов обидві тенденції мали місце.

Говорячи про процес формування українського етносу, треба враховувати, що до нас дійшли джерела, які документально про нього свідчать, починаючи переважно в XIV ст., коли українська народність перебувала у сфері політико-економічного впливу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Тому чимало дослідників ведуть початок аналізу етнічного самовизначення українців не від Київської Русі, коли вони мали свою державність, а від XIV ст., коли вони її втратили і стали пригнобленими. Зрозуміло, що така хронологія умовна і визначається насамперед специфікою джерел.

Однак ці джерела досить переконливо свідчать про відносну соціальну єдність українського етносу з XIV—XVI ст. Етнічне українське «ми» виявилось у цей період у формах усвідомлення відмінності власної території, мови, релігії та права. Кожна з цих форм поставала не окремо, а у переплетінні: право на традиційній території розмовляти своєю мовою, виходячи із засад своєї релігії; власна мова на традиційній території як засіб віросповідання і права; традиційне віровизначення на своїй території через свою мову, за своїм правом. Все це у комплексі на той час і було ознакою українського етносу «ми». І будь-яке зазіхання на якийсь із цих складників з боку «вони» (поляки, литовці) наражалося на опір. Це стосується і спроб насильницького окатоличення і заміни української мови латинською. При цьому захист етнічних прав провадився спільно всіма верствами українського етносу. Завдяки цьому українцям вдалося відстояти і законодавчо закріпити складові свого етнічного «ми» на той період¹⁷, значно просунутись по шляху, який вів до утворення нації.

Ситуація докорінно змінилася після того, як послаблене війнами з татарами і Московським царством Велике князівство Литовське опинилось на межі занепаду. Виходом з цієї державної кризи стала польсько-литовська Люблінська унія 1569 р., згідно з якою було утворено Річ Посполиту. І хоча Велике князівство Литовське зберігало певну автономію у складі нової держави, всі українські землі, що раніше належали литовцям, відходили до Польщі. Це означало втрату українцями тих політико-економічних привілеїв, які вони мали у Литві, втрату українськими князями та шляхтою того впливу, який вони справляли на суспільно-політичне та релігійне життя Великого князівства Литовського. Люблінська унія поставила під сумнів саме існування українського етносу як окремої спільноти, хоча з точки зору території та населення українські землі складали основну частину Речі Посполитої.

Почалась тотальна колонізація української знаті, котра, як і будь-яка середньовічна шляхта, була найосвіченішою частиною суспільства, а отже і головним носієм ідеології етнічної самосвідомості. Як зазначав видатний історик С. Соловйов, західноруська аристократія почала слабнути в своєму прагненні підтримувати руську віру та народність, оскільки осередок її діяльності був не на Русі, а в Короні Польській, при дворі, в сенаті; аристократія руська складала частину аристократії польської, інтереси руські були для неї інтересами провінційними, і тому вона скоро охолола до них як до нижчих за неї¹⁸. Внаслідок католицької експансії, провідниками якої були єзуїти, ук-

раїнська аристократія стала масово зрікатися віри батьків і приймати католицизм, а з ним польську мову і культуру. «Важко перебільшити,— вказує О. Субтельний, — ті серйозні наслідки, що їх мала для українців утрата власної еліти. В суспільствах, що покладали початок сучасної Європи, з їхньою ієрархічною будовою, народ без знаті все одно, що тіло без голови. Це означало, що українці втратили клас, котрий звичайно здійснював політичне керівництво, ставив певні політичні цілі, сприяв культурі та освіті, підтримував церкви й живив відчуття етнополітичної самобутності суспільства»¹⁹. Як наслідок, православ'я, українська мова і культура стали атрибутами нижчих верств українського етносу, що звичайно уповільнювало процес його формування.

Негативні наслідки польського гноблення все гостріше позначалися на неполонізованих верствах населення: частині шляхти, селянах, городянах. Природна реакція невдоволення колонізацією вилилась у відродження православ'я на українських землях, його активний захист. Провідну роль у цьому відіграли українські магнати, що лишилися вірними православ'ю. Першим з них був, безперечно, Костянтин Острозький. Його коштом було створено друкарню, де ще у 1581 р. видано першу повну Біблію слов'янською мовою, яка отримала назву Острозької. Значний внесок у справу відродження православ'я, піднесення самосвідомості українства зробила заснована 1580 р. Острозька академія, що наочно продемонструвала, на які здобутки думки здатні українці. Осередки опору ополяченню, так звані братства, які об'єднували українських торговців, ремісників, дрібну шляхту та духовенство, почали виникати у містах. Велику турботу виявляли братства до шкільної справи й книгодрукування, спрямовуючи їх на пробудження самосвідомості українців. Випускники братських шкіл, виховані в дусі національних традицій і водночас обізнані із західноєвропейськими науками, несли в народ не лише знання, а й почуття гідності за свій етнос, непримиренності до загарбників, боронили релігійні традиції православ'я, що відрізняли українців від поляків.

Значного імпульсу процесу становлення етнічної самосвідомості українського народу надали Брестська унія (1596 р.) і та непримиренна ідейна боротьба, що розгорнулася навколо неї. Брестська унія, як відомо, мала на меті об'єднати на Україні католицьку і православну церкву. Проте в дійсності замість створення однієї єдиної церкви фактично утворилось три: до православної та католицької додалася ще й уніатська. Унія і той напівпідпільний спосіб, яким її було укладено, викликали обурення більшості духовенства і віруючих. Опір унії був настільки сильним, що у 1632 р. польський уряд мав втрутитись у боротьбу між православними та уніатами, визнавши офіційно православну церкву, її майнові і інші права. Саме в ході цієї запеклої боротьби, значною мірою визначивши її результат, чи не вперше за всю попередню історію України з'явилася плеяда діячів, що теоретично обґрунтували український етнос, його особливості як окремої національної спільноти — нації. Це і вже згадуваний Костянтин Острозький, і Іван Вишенський, і Герасим Смотрицький, і Марціан Броневський (Христофор Філарет), і Мелетій Смотрицький та інші.

Палким захисником рідної віри і мови виступає, наприклад, Іван Вишенський (н. між 1545 — п. після 1620 р.) — видатний український письменник-полеміст, високоосвічена людина свого часу. І. Вишенський, не мирячись з режимом, що встановила Річ Посполита на українських землях, змолоду став ченцем Афонського монастиря. Особливої активності набула його літературно-публіцистична діяльність після Брестської церковної унії. У своїх посланнях з Афону, які мали поширення не лише серед духовенства, а й серед мирян, І. Вишенський викривав православних єпископів-зрадників, римсько-католицьке і уніатське духовенство, виступав проти покатоличення й опо-

лячення українського народу. Широкого суспільного резонансу набули такі його твори, як «Посланіє к утекшим от православной веры епископам», «Загадка философам латинским», «Краткословный ответ Петру Скарзіс». Чи не найголовнішим лейтмотивом полемічних послань І. Вишенського є утвердження і захист рідної мови і віри як базових підвалин етнічної спільності: «славянський язык перед Богом честнейший ест і от елінського і латинского»²⁰, «род руській в письмі і науке славянського языка благодатю Христа бога сдержал»²¹.

Однією з визначних постатей процесу становлення національної самосвідомості українського народу був митрополит Петро Могила (1596—1647 рр.). Провідний український релігійний діяч XVII ст. народився в сім'ї господаря Волощини та Молдовії Симеона Могилы, який мав родинні зв'язки з найбагатшими магнатами Польщі: Вишневецькими, Потоцькими, Корецькими та ін. Здобувши ґрунтовну освіту спочатку у Львівській братській школі, а потім у ряді західноєвропейських університетів, П. Могила міг би зробити блискучу військову або цивільну кар'єру, але він змолоду присвятив себе служінню православної церкви, яка на той час не визнавалася польським урядом. У 1627 р. він обирається архімандритом Києво-Печерської лаври, і з того часу бере активну участь в церковних соборах. Він очолював делегацію, яка мала на Конвенційному, Елекційному і Коронаційному Соймах 1632 р. вибороти легалізацію Української православної церкви. З цим складним і нелегким завданням П. Могила впорався блискуче і тоді ж його було обрано на митрополита Київського.

Скориставшись відносним спокоєм, який настав після досягнення компромісу між уніатською і православною церквами, П. Могила починає низку реформ у православної церкви, що охопили всі сторони церковного і культурного життя, мали такий суспільний і духовний резонанс, що 14 років правління нового митрополита стали називатися «Могилянською добою». Епохальним твором цієї доби, в укладанні якого брав велику участь П. Могила і який відомий під його іменем, незважаючи на те, що головним автором був ігумен Ісає Трохимович-Козловський, є катехізис «Православне Ісповідання Віри». У ньому вперше подані сповідання православної церкви, очищені від чужих впливів — насамперед католицької і протестантської церков. Цей катехізис, затверджений 1643 р. всіма православними патріархами, свідчив про піднесення православної церкви, що за умов польського гноблення мало дуже важливе значення для підтримання духу і почуття національної гідності всіх православних українців. Не менше значення у справі становлення національної самосвідомості мав виданий П. Могилою 1646 р. «Требник», в якому є чимало відмінностей українського богослужіння від московського. Цей видатний твір базувався на українських звичаях, спільних для православної і католицької церков. Згодом у Східній церкві вони забулись, а в Українській — збереглися²². Отже, захищаючи православ'я від католицизму, П. Могила не цурався запозичувати у Західної церкви те, що не суперечило духу православ'я.

Але найбільше П. Могила зосередив свою діяльність на Київській колегії. Після вступу у сан митрополита він перетворив Київську братську школу на колегію, заснував ще одну школу у Вінниці. Мета Київської колегії була переважно релігійною: треба було підготувати когорту високоосвічених духовних осіб, рівно як і світських, які могли б свідомо доводити правоту православної церкви і за рівнем своєї освіти стати врівень з тими, проти кого їм належало боронити свою віру. Але в Польщі питання віри тісно пов'язувалось з питаннями національної належності: поняття «поляк» зливалось з поняттям «католик», а поняття «православний» з поняттям «українець» або, як зазначав Костомаров, з поняттям «руський».

Ідеалом П. Могилы був такий православний, який, зберігаючи свою

віру і мову водночас за рівнем освіти і цивілізованості не поступався б полякам, що були панівною нацією Речі Посполитої.

На досягнення цього ідеалу і спрямовувалась система освіти і виховання, запроваджена у Київській колегії. Колегія розподілялась на дві конгрегації: вищу і нижчу. Нижча мала шість класів: фара, або аналогія, де вчили читанню і письму на трьох мовах: слов'янській, латинській та грецькій; інфіна — клас первісних знань та відомостей; клас граматики та клас синтаксиси: в обох цих класах навчали граматиці трьох зазначених вище мов, пояснювались та перекладались різні твори, здійснювались практичні вправи у мовах, викладались катехізіс, арифметика, музика, нотний спів; клас поезії, де викладалась піітика на слов'янській та латинській мовах; клас риторики, де вчили складанню промов. Вища конгрегація мала два класи. Перший — філософії, де викладалась за Арістотелем у трьох підрозділах: логіка, фізика та метафізика; у цьому ж класі викладалась геометрія та астрономія. Другий, найвищий, — богослов'я, яке викладалось головним чином за системою Фоми Аквіната; тут також викладалась гомілетика, і учні вчилися складати проповіді.

Викладання всіх наук, за винятком слов'янської граматики і православного катехізісу, проводилося латинською мовою. Учнів примушували не лише писати, а й постійно говорити цією мовою на вулиці і вдома. На порушників чекали суворі покарання. Такий порядок навіть викликав обурення простих віруючих і підозру, що колегія не є православною. Адже у масовій свідомості православ'я асоціювалось з рідною мовою, а католицтво — з латинською. Але насправді то було не так. І перевага, яку віддавали в колегії латинській мові, у дійсності, виходячи з конкретних обставин часу і соціуму, була спрямована не на приниження рідної мови і віри, а на їх піднесення. Адже українці, що навчались в колегії, жили під польським правлінням і готувалися до життя у суспільстві, де панувала думка, що латинська мова є чи не найголовнішою ознакою освіти і цивілізованості. Під впливом єзуїтів українці вже за свою національність підлягали презирству з боку поляків, що сприяло переходу місцевої шляхти у католицтво і відмові від своєї етнічної належності. Саме щоб протидіяти цій тенденції, необхідно було українцям, що зберегли свою віру і народність, засвоїти ті ознаки і властивості, які за тогочасними поняттями надавали право на повагу, гідну освіченої людини. Інакше захистити на вищому рівні рідну мову і віру у тогочасному польському суспільстві було просто неможливо²³. Таким чином, враховуючи об'єктивні реалії, виявляючи водночас і твердість у досягненні своїх цілей, П. Могила виховував покоління інтелектуальних захисників рідної віри і мови у польському суспільстві.

Але, як влучно відзначив М. Костомаров, всі плани П. Могили рано чи пізно були б порушені, якби слідом не піднявся південноруський народ проти Польщі під стягами Б. Хмельницького²⁴. Для того ж, щоб він піднявся, однієї колегіально-культурницької роботи, хоча вона й була важливим компонентом формування і вияву національної свідомості, було недостатньо. Потрібна була соціальна рушійна сила, яка б, сприймаючи першою національні ідеї, піднялась на боротьбу з іноземним гнобленням і повела за собою весь народ. І така сила у XV! ст. з'явилась. Це було козацтво.

Поява козаків припадає на кінець XV ст., а їх перетворення на більш-менш масове явище на середину XVI ст., коли їхня чисельність значно зростала у зв'язку з поширенням закріпачення селян. Первісно козацтво складалось переважно з селян-втікачів, а також міщан, збіднілих шляхтичів та представників інших верств населення. За національним складом Придніпровське козацтво було здебільшого українським. Тоді ж починається і організаційне оформлення козацтва у процесі спільної господарської і військової діяльності. Першими ва-

тажками козаків були українські магнати, що зберегли вірність православ'ю і своєму народові. До найвизначніших з них належав канівський староста Дмитро («Байда») Вишневецький, життя і діяльність якого оповиті народними легендами. Саме він у середині XVI ст. заснував Запорізьку Січ — Мекку козацтва і українства взагалі. Відтоді можна говорити про появу у тодішній Речі Посполитій нової соціальної спільноти — козацтва, яку об'єднували не тільки спільні інтереси, а й етнічні ознаки, які спочатку ще чітко козацтвом не усвідомлювались. Тому перші козацькі повстання мали перш за все становий характер і спрямовані були на захист групових прав цього нового шляхетно-буржуазного за своїм змістом прошарку суспільства. Таким було повстання 1591 р. під проводом Криштофа Косинського, який отримав від короля за свою службу землі, що їх відразу ж привласнив магнат Януш Острозький. К. Косинський напав із своїми козаками на маєтки Острозького. З цієї майже приватної сутички вибухнуло повстання, що охопило Волинь, Брацлавщину, Київщину. Але вже наступне велике повстання, що спалахнуло через кілька років (1595—1596) під проводом Северина Наливайка та Георгія Лободи, мало вже не лише соціальне, а й етнічне забарвлення і проходило під гаслами, спрямованими проти католицизму і уніатства, на підтримку рідної православної віри. Всі наступні виступи козацтва відбувалися майже за одним і тим же сценарієм: утиск прав і вольностей козацьких, виступ козаків, їх підтримка з боку селян і міщан і боротьба за батьківську віру і вольності; після перших успіхів з'являється коронне військо, завдає повстанцям поразки і починається з'ясування відносин з владою, в результаті якого дещо отримують козаки і міщани, а селяни лишаються при своїх вимогах і прагненнях, тобто не виборюють нічого. Але у цьому сценарії вже прозирає структура соціального альянсу козаків, селян і міщан, у якому православне духовенство виступає за ідеолога, спираючись на військову та економічну силу козаків та міщан. Тобто, можна говорити про те, що з появою на соціальній арені козацтва ідейно-теоретичне протистояння між поляками і українцями, яке точилось у побутовій та релігійній сферах, вилилось у збройне протистояння за загальнонаціональні інтереси, тобто піднялось на вищий щабель свого розвитку²⁵.

Визначний внесок у розвиток цієї прогресивної для формування українського етносу тенденції зробив гетьман Петро Сагайдачний (р. н. невідомий — 20.IV.1622). Саме він, розглядаючи козацтво як рушійну силу українського суспільства в цілому, зробив важливий крок щодо об'єднання військової та економічної сили козацтва з політично слабкою церковною верхівкою України. У 1620 р. за ініціативою П. Сагайдачного все Військо Запорізьке вступило до Київського братства, щоб продемонструвати свою підтримку ідеології православ'я і українства.

Враховуючи, що козацтво являло собою реально досить міцний в економічному і соціальному відношенні прошарок середньої та дрібної української шляхти, яка виникла на національному ґрунті внаслідок колонізації вільних земель і була якнайтісніше пов'язана із соціальними верствами населення, що зберегли стійкі ознаки українського етносу, легко зрозуміти, яке непересічне значення для формування українського етносу мала підтримка козацтвом процесів ідеологічного становлення української нації. Козаки, незважаючи на всі наявні для міщанства і селян, з кола яких вони черпали підмогу у разі воєнних дій. Економічні зв'язки козацтва з цими верствами населення також були вельми щільними і конструктивними. Все це створювало козацтву імідж соціальної сили, яка здатна відстоювати загальнонаціональні інтереси України і українців. А це, в свою чергу, спричинило до дальшої соціальної консолідації етносу славного козацтва і ідей

православ'я, захисником яких воно виступало. Характерно, що за часів польського поневолення, а тим більше козаччини, дедалі поширилось застосування назви «українці» щодо наших прабатьків. І набувало воно не лише територіально-етнічного, а й досить виразного політично-державного змісту. «За польських часів,— зазначав М. Грушевський,— Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я, тому, що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності і хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої Української землі від Карпат і до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ»²⁶.

Отже, на середину XVII ст. великий, драматичний і довготривалий процес формування українського етносу на споконвічних землях України підійшов до нового етапу, підготовленого ідеологічно та економічно — етапу безпосередньої загальнонаціональної боротьби за державне самовизначення етносу на автохтонній для нього території, боротьби, яка проходила у різних формах і розтягнеться ще на три з половиною століття. Ця боротьба народить нових героїв, які, творчо використовуючи спадок своїх попередників, стануть ідеологами і рушіями тих історичних процесів, котрі у підсумку привели нас сьогодні до державно незалежної України, відродження якої відбудеться на наших очах і з нашою участю. І звертаючись знову і знову до витоків української національної ідеї, давайте замислимось над тим, що треба зробити, щоб ідея ця не згасла, а стала справжнім рушієм всіх народів, що мешкають в Україні.

¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа.— К., 1991; Полонська-Василенко Н. История Украины. Т. 1—11.— К., 1992; Аркас М. История Украины-Руси.— К., 1990; Ефименко А. Я. История украинского народа.— К., 1990; Субтельний О. Україна: історія.— К., 1992; Історія Української РСР. Т. 1—8.— К., 1977 та ін.

^{1a} Див.: Матеріали міжнародної наукової конференції «Российская государственность: духовно-идеологические основания» // Вестник Московского университета.— М., 1993.— № 5.— Серия 12. Социально-политические исследования; Куди йдемо? Матеріали науково-практичної конференції «Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні (Київ, 24—25 грудня 1992 р.)».— К., 1993; Забужко О. Філософія української ідеї.— К., 1993.

² Шовкопляс І. Г. Стародавній кам'яний вік на Україні.— К., 1955; Його ж. Стародавній кам'яний вік. Нариси історії Української РСР.— К., 1957; Монгайт А. Л. Археология в СССР.— М., 1955; Ефименко Н. П. Первобытное общество.— К., 1953; Хвойка В. Древнейшие обитатели Среднего Поднепровья.— К., 1913; Трипільська культура.— К., 1940; Трипільська культура на Україні. Т. 1.— К., 1926 та ін.

³ Штерн Р. Доисторическая культура на юге России. Труды XIII Археолог. съезда.— М., 1907, т. 1.— С. 163.

⁴ Міллер М. О. Студії з ранньої історії Приазов'я.— Женева, 1946.— С. 15.

⁵ Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до нашей эры.— М., 1955.— 180 с.

⁶ Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.

⁷ Граков Б. Н. Скифы.— М., 1971; Ильинена В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.

⁸ Смирнов Е. Ф. Савроматы.— М., 1964; Казанов А. М. Очерки военного дела сарматов.— М., 1971.

⁹ Цит. за: Полонська-Василенко. История Украины, т. 1.— С. 41.

¹⁰ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953; Картер М. К. Древний Киев, т. 1—2.— М.—Л., 1958—1961; Толочко П. П. Древний Киев.— К., 1976, Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965 та ін.

¹¹ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славяноведенню.— Спб., 1904.— С. 299—304.

¹² Його ж. Очерки истории украинского народа.— К., 1991.— С. 77.

- ¹³ Там же.— С. 64—65.
¹⁴ Субтельний О. Україна: історія.— С. 60.
¹⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України.— С. 70.
¹⁶ Грушевський М. На порозі нової України.— К., 1918.— С. 13.
¹⁷ Жмир В. Ф. На шляху до себе // Філософська і соціологічна думка.— 1991.— № 1.— С. 150.
¹⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 4.— Т. IX—X.— М., 1961.— С. 378.
¹⁹ Субтельний О. Україна: історія.— С. 91.
²⁰ Вишенський Ів. Твори.— К., 1959.— С. 57.
²¹ Там же.— С. 219.
²² Полонська-Василенко Н. Історія України.— С. 49.
²³ Костомаров Н. И. Киевский митрополит Петр Могила. Пого ж. Исторические произведения.— К., 1989.— С. 305—309.
²⁴ Там же.— С. 310.
²⁵ Жмир В. Ф. На шляху до себе.— С. 160—161.
²⁶ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великі українські матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.— К., 1992.— С. 64.

* * *

В. М. Литвин (Київ), А. Г. Слюсаренко (Київ)

На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків [Закінчення] *

З осені 1990 р. дискусії точилися переважно довкола концепції українського суверенітету. Спираючись на неї, демократи дедалі більше перехоплювали ініціативу і відвойовували позиції у компартії, яка виступала за суверенітет України в складі СРСР. «...Жити сьогодні поза Радянським Союзом,— стверджував Л. Кравчук на своїй першій прес-конференції в якості Голови Верховної Ради, — означає втратити для себе і для своїх перспектив дуже багато, якщо не сказати більше — усе»¹.

Після проголошення Декларації про державний суверенітет та прийняття 3 липня 1990 р. Закону «Про економічну самостійність Української РСР» життя владно висунуло на чергу дня питання про майбутнє Союзу РСР: бути йому чи ні. Руйнування зв'язків між республіками, між центром і республіками, неузгоджені дії РРФСР, яка, наприклад, восени 1990 р. різко підвищила закупівельні ціни на м'ясо, тоді як на Україні вони залишилися старими, тобто набагато нижчими, дестабілізували ситуацію, посилили тривогу серед населення. З іншого боку, «прикидки», чи змогла б Україна «десь сама по собі прожити у затишку», стверджував Л. Кравчук, показали, що не змогла б. «І це пора зрозуміти тим, — наголошував він, — хто все ще бавиться найвнищими мріями про те, що ми могли б жити, ніби на окремому острові»². З нинішніх позицій це, очевидно, слід розглядати лише як тактику. Справжні ж цілі були іншими. Однак публічно, на різних форумах, у засобах масової інформації, в інших його виступах декларувалася прихильність до Союзу.

Е. Шеварднадзе в інтерв'ю газеті «Голос України» під час перебування в Києві (квітень 1993 р.), наприклад, повідомив: «Я спілкувався з Леонідом Макаровичем в основному в останній період моєї роботи в Міністерстві закордонних справ, коли доводилося брати участь у різноманітних засіданнях вищого політичного ешелону. Мені запам'ятались виступи Леоніда Макаровича, його висловлювання — вони відзначались принциповістю позицій. Уже тоді я зробив висновок:

передбачаючи хід подій, український лідер узяв курс на незалежність України»³. Колишній Голова Ради Міністрів СРСР М. Рижков переконаний, що процес руйнування країни не був стихійним, а цілеспрямовано проводився ще з 1990 р., оскільки у так званій програмі «500 днів» не було навіть терміну «держава»⁴.

Дезінтеграційні процеси започаткували декларації про суверенітет республік, зокрема Росії та України, що закріплювали пріоритет республіканських законів над союзними й відкривали тим самим легальну можливість боротьби із союзним центром. У цей процес міцно вплелась особиста конфронтація між президентами СРСР та Російської Федерації.

Необхідністю підтвердити волю України жити в союзі суверенних держав обгрунтовувалось і проведення у березні 1991 р. одночасно із Всесоюзним референдумом про долю Союзу РСР республіканського опитування. Тоді з 37,7 млн. дорослих громадян України 22,1 млн., або майже 59 відсотків, внесених до списків для голосування, і понад 70 відсотків тих, що взяли участь у голосуванні, висловилися за збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, а 25,2 млн., або відповідно 67 і 80 відсотків, — за вхід України до союзу суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет.

У доповіді Л. Кравчука на урочистих зборах, присвячених Дню незалежності України (13 липня 1991 р.), між іншим, відзначалося, що Верховна Рада Української РСР надає проблемам укладення Договору про союз суверенних держав важливого значення. Своє вагомe і вирішальне слово, бути чи не бути Україні в союзі, сказав народ. Тому на перший план, наголосив він, висувається питання про те, яким повинен бути цей договір за змістом⁵. Водночас офіційна делегація для участі в розробці проекту союзного договору Верховною Радою України так і не була сформована. В публічних виступах політичних діячів дедалі голосніше звучала критика договору, висувалися нові аргументи проти його підписання. До речі, М. Горбачов, очевидно, так і не зрозумів, що ж відбувається на Україні, які цілі насправді переслідують її лідери. Намагаючись ослабити гостроту розбіжностей, він продовжував стверджувати, що Україна підпише договір.

Події 19—21 серпня 1991 р. різко прискорили процес розпаду Союзу і виявилися фатальними для деяких політиків. Неоднозначну оцінку дістала позиція, зайнята у ті дні Головою Верховної Ради Л. Кравчуком. Одні звинувачували його у зволіканні та обережності, інші — в прихильності до заколотників, ще інші — у зраді КПУ. Представник діаспори Б. Гаврилин стверджує, що «заява Л. Кравчука в першу добу перевороту... — це був крок вивірений і правильний»⁶.

Ці дні фактично виявились Рубіконом, що знаменував остаточний перехід Л. Кравчука з одного політичного стану в інший. На відміну від Єльцина, він не вийшов з партії, щоб потім боротися з нею. Він вистрибнув з її лав на ходу, але тільки після того, як поїзд було пущено під укіс, і з комуністичного ідеолога перетворився в непримирного самостійника.

Протягом дня 19 серпня, як стверджував у співдовіді на позачерговій сесії Верховної Ради І. Юхновський, Голова парламенту не виказав свого ставлення до ситуації, що склалася, а на вимогу скликати Верховну Раду вагався ще й 21 серпня і вимагав зібрати 150 підписів народних депутатів⁷. Щодо заяви Л. Кравчука по українському телебаченню і радіо 19 серпня, то вона в основному збігається з другим листом ЦК КПУ цього ж дня першим секретарям Кримського рескому, обкомів, Київського міськкому Компартії України — ті ж заклики до збереження спокою та витримки, зміцнення дисципліни, успішного завершення збору урожаю, забезпечення нормального ви-

робничого процесу тощо⁸. У заяві С. Гуренка, яку передало 20 серпня Українське радіо й телебачення, наголошувалося, що виступ Голови Верховної Ради 19 серпня «є основою нашої позиції»⁹. Все це вказує на те, що позиції керівництва ЦК і Л. Кравчука узгоджувалися, хоча останній згодом від них відмовився.

На позачерговій сесії Верховної Ради Л. Кравчук категорично відкинув звинувачення в нерішучості, зволіканні й невизначеності своєї власної позиції, заявивши, що під час зустрічі з генералом Варенниковим був присутній С. Гуренко, який участі в розмові не брав, висловив свою точку зору згодом, яка полягала в тому, що «нам потрібно все робити, аби не допустити введення на Україні надзвичайного стану»¹⁰. 23 серпня в Москві він написав заяву на ім'я ЦК КПРС про те, що не може виконувати обов'язки члена ЦК КПРС, «оскільки злочинна група секретарів ЦК КПРС діяла від імені всієї партії». Після повернення до Києва Л. Кравчук, за його словами, «подзвонив Першому секретареві ЦК Компартії України і сказав, що, оскільки все це робилося без мене (мене навіть не інформували про те, що діється навколо), я не можу виконувати обов'язки члена Політбюро ЦК Компартії України»¹¹. На запитання одного з депутатів «Чи вважаєте себе членом цієї партії?» він відповів: «Я все буду вирішувати за порядком Статуту»¹². Чутки про свій вихід з партії він спростував на зустрічі з журналістами, зазначивши, що «зараз головне не в тому, вийти чи залишитися в КПРС»¹³. А ще через декілька днів на черговій прес-конференції він повідомив, що вийшов з КПРС 19 серпня після візиту до нього генералів Варенникова і Чечеватова¹⁴. Очевидно, С. Гуренко мав на увазі свого колишнього колегу по Політбюро, коли в одному з інтерв'ю сказав: «Є й такі, хто оформив свій вихід з КПРС заднім числом. У серпневі дні вони вичікували, куди повернуться події, а тепер видають себе за «героїв», прагнучи зручніше й надійніше осідлати верхні щаблі вже нових владних структур»¹⁵.

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається копія протоколу № 16 засідання Політбюро ЦК КПУ від 22 серпня 1991 р., в якому зазначається, що Л. Кравчук був присутній на ньому і брав участь в обговоренні питання «Про поточний політичний момент»¹⁶. 24 серпня Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України як самостійної держави. 25 серпня вийшла постанова Президії Верховної Ради України про власність Компартії України і КПРС на території України, 26 серпня — указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України.

26 серпня відбувся останній пленум ЦК, на якому було прийнято рішення «Про повну самостійність Компартії України». На період тимчасового припинення діяльності партійних структур пленум доручив представляти їх інтереси народним депутатам України Є. Мармазову, С. Дорогунцову, В. Петренку, В. Курашику, І. Бойку, В. Тризні, С. Камінчуку, Г. Харченку, В. Лісовенку, К. Продану¹⁷. В засобах масової інформації його називали напівлегальним і підпільним. Представники ряду партій звинуватили комуністів у порушенні законів України. Тимчасом Л. Кравчук запропонував секретареві ЦК В. Лісовенку якнайшвидше провести пленум з тим, щоб після закінчення його роботи він міг підписати указ про припинення діяльності КПУ.

30 серпня Президія Верховної Ради України прийняла указ про заборону діяльності Компартії України, внаслідок чого значна група людей випала з політичної і соціальної гри, а це привело до зміни розстановки політичних сил у суспільстві. Розслідування ж, проведене правоохоронними органами, не встановило складу злочину в діях КПУ та її керівників усіх рангів. Про це свідчить постанова про відмову у порушенні кримінальної справи щодо посадових осіб з ЦК Компартії України, обкомів, міськкомів та райкомів партії за фактами відо-

мостей про їхню причетність до підтримки антиконституційного ДКНС через відсутність у їхніх діях складу злочину¹⁸.

Рішення про заборону компартії було сприйняте неоднозначно, в тому числі і юристами. Так, Голова Комісії Верховної Ради України з питань законодавства і законності О. Коцюба вніс пропозицію скасувати його як незаконне¹⁹. Міністр юстиції В. Бойко, який відверто заявив, що заборона діяльності КПУ суперечить правовим нормам і створює небезпечний прецедент, який «дозволить надалі заборонити в такий же спосіб діяльність інших партій або громадських об'єднань»²⁰, позбувся посади. Натомість ті, які дотримувалися протилежних поглядів, зробили блискавичну кар'єру: В. Шишкін став Генеральним прокурором України, а Ю. Гайсинський — його першим заступником. Проте тривала вона недовго.

По-різному поведелися у тій ситуації лідери комуністів України — секретарі ЦК. Усі вони швидко відійшли від суспільно-політичного життя, хіба що С. Гуренко нагадував про себе спочатку відкритим листом до М. Горбачова з приводу повідомлень у засобах масової інформації про наявність у зарубіжних банках величезних коштів, переведених туди КПРС²¹, та декількома інтерв'ю²².

Напередодні 1993 р. С. Гуренко звернувся із заявою до Верховної Ради України про складання повноважень народного депутата. Цей свій крок він мотивував трьома причинами: політичний курс нинішнього керівництва суперечить його баченню шляхів побудови суверенної держави, забезпечення громадського спокою та добробуту народу; заборона діяльності Компартії України, політичні та моральні наслідки цього антиконституційного рішення позбавили його можливості ефективно виконувати свою виборчу програму, активно впливати на формування державної політики; небажання бути причетним до рішень, що приймаються всупереч його переконанням²³. Демарш першого секретаря забороненої КПУ викликав таку ж реакцію, як у свій час перехід В. Івашка на роботу до Москви. Одні назвали його боягузом і дезертиром, інші — мужньою людиною, ще інші — вказували лише на нелогічність такого кроку, коли необхідно використовувати будь-яку можливість для захисту партії, були й такі, що задоволено потирали долоні...

В інтерв'ю газеті «Киевские ведомости» С. Гуренко навів ще один аргумент на пояснення своєї позиції: «Як перший секретар забороненої компартії я не бачив для себе іншого виходу. Адже більше двохсот підписів народних депутатів зібрано за скасування антиконституційного рішення, а керівники Верховної Ради вперто не вносять його до порядку денного»²⁴. Проте С. Гуренко дещо випередив події, бо 5 січня Президія Верховної Ради, враховуючи пропозицію 242 народних депутатів, включила до переліку для розгляду на пленарних засіданнях Верховної Ради у першому півріччі 1993 р. питання «Про Указ Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 року «Про заборону Компартії України». Однак воно потрапило не до першого (обов'язкового) розділу, а до другого, строки розгляду якого визначалися Президією згідно з їх готовністю. До того ж, серед 135 питань цього переліку воно знаходилося на 95-му місці²⁵.

14 травня 1993 р. Президія Верховної Ради України прийняла постанову щодо Указів про тимчасове припинення та заборону діяльності Компартії України з двох пунктів: 1. Громадяни України, які були членами Компартії України (КПРС), не можуть без рішення суду визнаватись причетними до державного перевороту 19—21 серпня 1991 року і зазнавати будь-яких обмежень через свою колишню належність до КПРС. 2. Громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть утворювати партійні організації відповідно до діючого законодавства України²⁶.

Вже 19 червня комуністи України провели своє зібрання в До-

нецьку й офіційно заявили, що діяльність КПУ відновлено. С. Гуренко, котрий готував з'їзд, який, до речі, відбувався на його рідному заводі, участі в його роботі не брав, обмежившись листом до президії з'їзду, в якому висловив упевненість, «що до керівництва відродженим комрухом в Україні придуть нові люди, яким партія буде довіряти і яких будуть підтримувати комуністи»**.

Після проголошення державної незалежності все суспільно-політичне життя в республіці підпорядкувалося загальноукраїнському референдуму, на якому 1 грудня 1991 р. виборцям належало відповісти на запитання, чи підтверджують вони прийнятий Верховною Радою акт. Для політиків, які стояли на позиціях повної незалежності України, це було необхідно для того, щоб перекреслити результати референдуму 17 березня. Характерна деталь: коли на засіданні Верховної Ради один з народних депутатів запитав: «А чи не слід було б включити у бюлетень на референдумі першого грудня друге питання — про доцільність входження незалежної України в Союз суверенних держав», головуючий відреагував таким чином: «Про який Союз може йти мова, якщо Україна стала незалежною державою?»²⁷.

За підтвердження Акта проголошення незалежності України проголосували 90 відсотків громадян, що брали участь у референдумі, а брали її 84 відсотки від тих, хто таке право мав. Таким чином, за незалежність України висловилися 76 відсотків усіх дієздатних її громадян. Однак несерйозно було б вважати, що всі вони переконані її прихильники. Ніхто не спромігся ще заперечити висловлюваних аналітиками тверджень, що з'явилася ця цифра внаслідок унікального збігу обставин: переляканий рішучими заходами російського керівництва по декомунізації український номенклатурний істеблішмент поспішно заангажував ідею державної незалежності і кинув на пропаганду всі підконтрольні засоби; вперше дістали простір для фронтального пропагандистського наступу «демократи»; спрацював «рязанський синдром» — економічна криза в Росії створила відчутний розрив між життєвим рівнем навіть у сусідніх областях Російської Федерації і України. Населення голосувало проти «реформаторського» керівництва Горбачова, «якому лестив, — як пише в статті «Холодна війна» та її наслідки» З. Бжезинський, — за яким упадав і якого навіть підкупував Захід, а на кінцевих етапах яким уміло маніпулювали особисто президент Буш і німецький канцлер Коль... Більше за всіх, звичайно, зробив для зруйнування Союзу Єльцин, він завдав йому найсильніших ударів у спину. Але підготував сприятливий ґрунт для розвалу країни Горбачов»²⁸.

Та й тих, хто не підтримав незалежність України, цілком достатньо, щоб спонукати далекоглядних політиків придивитися до них уважніше й проаналізувати, чим їхні соціальні характеристики і орієнтації відрізнялися від характеристик і орієнтацій прихильників незалежності. Такий аналіз вирізняє нерівномірність розподілу голосів, що були подані «за» і «проти» незалежності України у різних її регіонах. У чотирьох областях — Харківській, Луганській, Донецькій та Одеській, де проживає понад чверть населення України, Акт підтримали у цілому менше двох третин від тих, хто має право голосу (62,5%), а в Криму — більше однієї третини — 35,5 відсотка²⁹.

Позитивним результатом референдуму сприяла передвиборна президентська кампанія, учасники якої одностайно виступали за незалежність України, хоч побічним результатом її став розкол у демократичному таборі щонайменше на три течії (відповідно — на послідовників Лук'яненка, Черновола і Юхновського).

Сім осіб, які виборювали право стати кандидатами на президентство, умовно можна поділити на три категорії. Перша — політики зі стажем: 57-річний Голова Верховної Ради Л. Кравчук; 54-річний голова Львівської обласної Ради народних депутатів В. Чорновіл та

64-річний голова Української республіканської партії Л. Лук'яненко. Це добре відомі широкому загалу люди, про яких вже чимало сказано і які й самі про себе багато сказали³⁰, особливо В. Чорнів, що відзначається вмінням героїзувати себе і спонукає до цього інших³¹.

Друга — це ті, що утвердилися в політичному житті України після обрання народними депутатами, тобто з 1990 р., — В. Гриньов та І. Юхновський. За час роботи в парламенті В. Гриньов виріс в енергійного і впевненого в собі політика, з яким рахувалися. Його незалежний характер призвів до зіткнень з колегами по партії — ПДВУ, які врешті-решт відмовили йому в підтримці і навіть витіснили його з її керівних органів. В. Гриньов спирався на земляків та військових, що зумовлювалося його обережним ставленням до суверенітету.

Партія ж демократичного відродження України відстоювала безпартійного 66-річного Голову парламентської Комісії з питань народної освіти та науки І. Юхновського. Щоправда, безпартійним він був не завжди (взагалі із семи претендентів 6 були в минулому членами КПРС, а три — ще й працювали в компартійних структурах). 8 березня 1990 р. І. Юхновський першим з 21-го члена ініціативної групи поставив свій підпис під зверненням про створення Української селянсько-демократичної партії³². Проте невдовзі він заявив, що вступати до неї до XXVIII з'їзду КПРС вважає недоцільним, оскільки буде боротися за мандат делегата з'їзду, щоб там виступити за розкол рядів та розподіл майна і коштів компартії. Офіційно Ігор Рафаїлович повідомив про свій вихід з КПРС лише на установчому з'їзді ПДВУ в грудні 1990 р., вказавши, що залишатиметься безпартійним, але буде агітувати за Партію демократичного відродження України.

І. Юхновський сподівався насамперед на підтримку інтелігенції. Після закінчення в 1951 р. Львівського університету він усе життя займався науковою діяльністю, став академіком АН України. Це дало йому підстави стверджувати, що він виборює посаду Президента не для отримання пільг і привілеїв, оскільки вже давно має те, що в нас прийнято вважати «високим життєвим рівнем», а задля здійснення політики в інтересах більшості населення. Виходячи з цього, він і декларував свою політичну позицію: між тими, хто не хоче нічого змінювати, й тими, хто волів би змінити все і вся.

До третьої категорії належали маловідомі в політичних колах, не кажучи вже про широкий загал, Л. Табурянський та О. Ткаченко. 52-річний президент виробничого кооперативного синдикату «Олімп» (м. Дніпропетровськ), Голова Народної партії України, народний депутат України Л. Табурянський зумів подолати 100-тисячний кваліфікаційний бар'єр лише завдяки своєму процвітанню в бізнесі. До речі, на фінансових вливаннях тримається й зорганізована ним партія, яка швидше є політичним прикриттям його бізнесу.

53-річний міністр сільського господарства України О. Ткаченко, на думку деяких спостерігачів, був «незасвіченим» кандидатом від колишніх партійно-державних структур, занепокоєних позицією Л. Кравчука. Після заборони КПУ вони, побоюючись намічуваного «перетрушування» Кабінету Міністрів, не були позбавлені і особистої мотивації: подорожче «продати себе» фавориту президентського марафону — Л. Кравчуку. На перший погляд, врешті-решт так і трапилось: напередодні виборів О. Ткаченко після тривалих переговорів з Л. Кравчуком свою кандидатуру зняв на користь останнього. Близькі до О. Ткаченка люди стверджують, що за це йому було обіцяно посаду посла у Польщі. Однак невдовзі його усунули з посади міністра і лише через три місяці він зміг влаштуватися до аграрного університету в Києві, а згодом очолив агропромислово асоціацію «Земля і люди».

Після відмови О. Ткаченка практично вже не було сумнівів у перемозі Л. Кравчука, який задовго до виборів в інтерв'ю газеті «Монд» заявив: «Я сподіваюся стати президентом»³³. Не випадково

ж, як згадує колишній секретар ЦК КПУ В. Лісовенко, Голова Верховної Ради умовляв його вплинути на керівництво ЦК та депутатів-комуністів, щоб ті не заперечували проти введення в республіці інституту президентства. Вартий уваги й такий маловідомий факт: коли постало питання про президентство, в надрах апарату ЦК була підготовлена доповідна з обґрунтуванням ідеї виборів президента на зібранні представників від Рад усіх рівнів і рекомендовано на цю посаду першого секретаря ЦК Компартії України. Очевидно, це не могло не спонукати Л. Кравчука позбутися конкурента як в особі партії, так і її лідера.

Які ж фактори сприяли впевненій перемозі Л. Кравчука 1 грудня, коли він став другим Президентом України? Малоімовірно, що це стало можливим завдяки його програмі з п'яти «Д»: Державність. Демократія. Добробут. Духовність. Довір'я. Відомий литовський політик А. Бразаускас вважає, що «тут нічого дивного немає. Люди голосують не за колишнього комуніста чи антикомуніста, а за нігшиню особистість, живу людину. Зважають, як він поводить себе, як діє, як відповідає опонентові... Чому він так впевнено переміг на виборах? А тому, що народ України не побачив йому альтернативи. Альтернативи його досвіду, знанням, виваженості, політичній мудрості. Адже робота в ЦК — це велика школа. А коли ще політичний діяч є патріотом, вміє аналізувати, враховувати реалії, робити правильні висновки — успіх йому забезпечено. Сьогодні люди вже не вірять ні «нафталіновим» гаслам комуністів, ні істеричним закликам націонал-радикалів. Вони йдуть за тими, хто зрозумів, що часи ідеології, політичної балаканини давно минули... І я, і Кравчук давно вже переступили через комуністичні догми. Ми — політики-реалісти, політики-прагматики»³⁴.

З нашого погляду, ця думка потребує конкретизації. По-перше, відіграла свою роль схильність населення віддавати перевагу офіційним особам, особливо високого посадового рівня. По-друге, після зняття своєї кандидатури О. Ткаченком чимало виборців, включаючи й комуністів та членів їхніх сімей, голосували за Л. Кравчука не через те, що підтримували його програму та практичні кроки на посаді Голови Верховної Ради, а тому що не мали іншого виходу. Боялися приходу до влади В. Чорновола чи Л. Лук'яненка. Можна сказати, що для певної групи людей не було вибору.

По-третє, в умовах нерозвинутої політичних структур у суспільстві перехідного періоду Л. Кравчук, вінчаючи піраміду влади, мав істотні переваги над своїми конкурентами. А в руках тих, хто стоїть біля влади, робить резонний висновок вчений В. Бебик, «реальна виконавча, законодавча і судова влада..., контроль над виборчими комісіями і засобами масової інформації..., набагато більше прихованих матеріальних і фінансових ресурсів для передвиборного змагання... Жоден інший політичний діяч не має такої можливості постійно перебувати в зоні уваги електронної і звичайної преси»³⁵.

5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради України Л. Кравчук склав присягу, висловив програмні орієнтири своєї політики в новій якості. «Президент, — наголосив він, — одержавши владу від народу, має служити йому і забезпечити його достаток, права і свободи кожної людини»³⁶. Після цього одразу ж приголосив депутатів пропозицією обрати Голову Верховної Ради, запропонувавши, щоб ним став І. Плющ. Цей блискавичний натиск забезпечив бажаний для нього результат: практично без обговорення І. Плющ піднявся на вищу сходинку в парламенті. Згодом Іван Степанович скаже, що «особливого бажання бути Головою Верховної Ради в грудні минулого року в мене не було. Але є обставини, коли відчуваєш, що можеш щось зробити в цій сфері, а коли відмовишся, то або сходиш з арени, або зміниєш курс, спосіб життя...»³⁷. Однак і обрання головою парламенту

не завадило йому різко змінити курс, стати активним антикомуністом, тотально критикувати все минуле. Навіть на запитання «Як зробити так, щоб люди не боялися ходити по місту?», не замислюючись, ставить діагноз: «Це також результат нашої ідеологічної роботи»³⁸. Не став він і соратником Л. Кравчука, а швидше перетворився в суперника, очевидно, відчувши потяг до більшого.

З другого заходу посаду першого заступника Голови Верховної Ради «здобув» В. Дурдинець (перший раз він змагався за неї в червні 1990 р. під час формування керівних органів). Його біографія є типовою для політиків старої формації. Народився в 1937 р. на Закарпатті в селянській сім'ї. Після закінчення Львівського університету — на комсомольській і партійній роботі. Очолював відділ адміністративних органів Львівського обкому партії. З 1973 р. по 1979 р. працював заступником завідуючого адміністративним відділом ЦК Компартії України. З грудня 1979 р. — спочатку заступник, а з липня 1982 р. — перший заступник міністра внутрішніх справ. В. Дурдинець — класичний приклад політиків другого плану: власних думок не висловлює, виконує чорнову роботу, створює необхідний фон для першої особи.

Вихід України на історичну авансцену в якості незалежної держави поставив її керівництво перед необхідністю розв'язання складних проблем з багатьма невідомими. Перша і чи не найголовніша з них — ставлення до Союзу. Незважаючи на наполягання М. Горбачова, 25 листопада 1991 р. парафування союзного договору не відбулося. Лідери республік відмовилися це зробити, дійшли лише згоди про обговорення документа у парламентах. Української делегації при цьому не було, республіка готувалася до референдуму, після якого Л. Кравчук вже мав підставу заявити: Україна в Союз не піде, оскільки кілька грудневий референдум перекреслив березневий.

8 грудня 1991 р. на зустрічі у Мінську керівники Білорусії, Росії та України підписали угоду про створення Співдружності незалежних держав, яка стала установчим актом, з викладом цілей і принципів СНД. Цей акт виявився великою несподіванкою для керівників Союзу та більшості республік, не кажучи вже про населення, тим більше, що в ньому не було місця центру, президенту, СРСР. «Для мене було повною несподіванкою повідомлення, що три лідери зібралися в Біловезькій пущі, — згадує Н. Назарбаєв. — Дев'ятого грудня ми повинні були о 12 годині дня зібратися в Горбачова. Ми — це Єльцин, Кравчук, Шушкевич і я. Сьомого грудня мені зателефонував Єльцин і сказав, що їде до Мінська укладати угоду між Білорусією та РРФСР і що він попросив приїхати туди Кравчука, щоб з'ясувати його позицію»³⁹.

Завісу над тим, що відбулося, трохи відкрив Л. Кравчук в інтерв'ю журналу «Парі матч», яке, до речі, з купюрами вміщено у збірнику його промов, тоді як «Правда» подала повніше⁴⁰. На запитання кореспондента «Коли було вирішено про необхідність історичної зустрічі 7—8 грудня, яка поклала кінець існуванню СРСР?», той відповів: «Приблизно 15 листопада. Мінськ запропонувала Україна. Це найменша з трьох столиць і місто, в якому таємниця нашої зустрічі мала найбільше шансів бути збереженою»⁴¹.

Звернемо увагу і на факт, що його повідомив колишній Голова Верховної Ради СРСР А. Лук'янов. «В лютому, незадовго до референдуму (17 березня 1991 р. — Авт.), — сказав він, — прийшло повідомлення про те, що керівники Росії, України, Білорусії і Казахстану направили своїх представників у Мінськ, щоб без участі союзного керівництва розглянути пропозиції про створення «Співдружності», які означали по суті ліквідацію Союзу РСР чи у крайньому разі перетворення єдиної союзної держави у Конфедеративну Співдружність незалежних держав»⁴². Його слова підтверджує й один з авторів ідей

Г. Бурбуліс, який висловлює жаль, що її тоді не змогли реалізувати⁴³. Жалкував про це і Б. Єльцин⁴⁴.

Отже, є підстави вважати, що долю Союзу було вирішено задовго до грудня, а не о 10-й годині ранку 8 грудня, коли, як стверджує Л. Кравчук, «ми шістьох сіли за стіл: Єльцин і Бурбуліс, Шушкевич і Кебич, Фокін і я. Ми самі склали остаточний текст. Наше хвилювання не піддавалося опису. Перечитуючи цей документ, ми розуміли, що на наших очах твориться історія. Потім Єльцин телефонував до Вашингтона президенту Дж. Бушу, а С. Шушкевич — президенту М. Горбачову. Обоє попередили, що Радянського Союзу більше немає»⁴⁵.

На користь такого твердження свідчить і те, що в своєму виступі у Верховній Раді з цього приводу Президент України звинувачував у розвалі СРСР переважно М. Горбачова і цим обгрунтовував прийняте рішення. Останнє наводить на думку, що головною метою було все ж усунення М. Горбачова та його команди від влади. І. Плющ «забезпечив» ратифікацію Верховною Радою Угоди про створення СНД без будь-якого її обговорення.

Акція в Мінську була лише початком непростого процесу утворення Співдружності. 21 грудня того ж року керівники 11 з 15 колишніх союзних республік підписали в Алма-Аті Протокол до Угоди, в якому фіксувалося утворення Співдружності Незалежних Держав на рівноправних засадах. Вони також прийняли Декларацію, якою не лише підтвердили основні цілі та принципи СНД, а й внесли ряд істотних уточнень. По-суті, на зустрічі 21 грудня 1991 р. мало місце повторне утвердження Співдружності у розширеному складі.

Час, що минув відтоді, показав: регулярні зустрічі лідерів пост-радянських республік в різних столицях не забезпечили СНД стійкою життєздатності. Як зауважує Н. Назарбаєв, «тоді всіма заволоділо бажання швидше звільнитися від імперії, швидше знайти свободу... а фактично свобода вийшла для керівників цих держав»⁴⁶. Президент України постійно констатує, що Співдружність є неефективною структурою. Причин цьому багато. Але одна з головних — взаємовідносини між Україною і Росією, їх керівниками. Л. Кравчуку і Б. Єльцину, які виросли в одній країні й ходили коридорами одного ЦК, нерідко складніше знайти спільну мову, ніж, скажімо, з Біллом Клінтоном чи лідерами інших країн.

Нагадаємо, 12 червня 1991 р. Б. Єльцин став першим Президентом Росії (з 29 травня 1990 р. був Головою Верховної Ради РРФСР). Перемога Єльцина підвела ризик шонайменше під двома історичними епохами — під 70-річним існуванням СРСР та власне радянського комуністичного режиму. І єдиною порівняльною за масштабами з 12-м червня 1991 р. подією може бути хіба що 11 березня 1985 р. — день обрання М. Горбачова генсеком ЦК КПРС. Зв'язок між двома датами і подіями, — прямий, причинно-наслідковий. Без того, що відбулося в березні 85-го, не було б червня 91-го⁴⁷. Певне уявлення про нинішнього головного політичного діяча Росії дає книга американського публіциста Дж. Моррісона «Борис Єльцин: від більшовика до демократа»⁴⁸. Першу спробу подати повний політичний портрет Президента Росії зробили В. Соловйов та О. Клепикова у книжці «Борис Єльцин. Політичні метаморфози»⁴⁹. Як своєрідне доповнення її можна розглядати записки першого помічника Б. Єльцина про політичне падіння та сходження шефа⁵⁰.

Налічується шонайменше десять бар'єрів, які розділяли чи розділяють президентів України і Росії, а саме: СНД; територіальні претензії; проблеми громадянства, оподаткування, пенсій, скорочення ядерної зброї; Чорноморський флот і Севастополь; іноземні борги і закордонні активи та майно СРСР; допомога Заходу; «холодна війна» між держбанками Росії та України; проблема комунікацій; ціни на нафту й газ. Дагомиські та Ялтинські угоди між Росією і Україною,

а також економічні угоди, підписані в Москві у січні 1993 р., не зруйнували їх, хоч, за твердженням Л. Кравчука, вони з Єльциним «змогли піднятися вище амбіцій, подивитись у перспективу відносин двох народів. І на цій базі змогли підписати такі угоди, які відповідають їхнім інтересам»⁵¹. Такий оптимізм розбивається реальними фактами. Наприклад, якщо в 1992 р. Україна одержала 40 млн. т російської нафти, то в 1993-му її було значно менше. Тимчасом начальник управління Держкомнафтопродуктів України М. Попович заявляв, що «якщо в поточному році Україна одержить менше 30 мільйонів тонн російської нафти, то це обернеться катастрофою для економік двох держав»⁵².

Літо 1993 р. позначилося загостренням суперечностей між державними і політичними колами Росії та України з приводу статусу Севастополя і майбутнього Чорноморського флоту. Не розв'язано їх і на зустрічах на вищому рівні, під час переговорів урядових делегацій. 17 червня Б. Єльцин та Л. Кравчук підписали у Москві угоду між Російською Федерацією та Україною про невідкладні заходи щодо формування Військово-Морського Флоту Росії і Військово-Морських Сил України на базі Чорноморського флоту. Відповідно до угоди «флот розподіляється у співвідношенні 50 на 50 відсотків», а базування флоту «на перехідний період замислюється спільним і визначається окремою угодою»⁵³.

Вже 9 липня Верховна Рада РФ ухвалила постанову, згідно з якою місто Севастополь оголошується російським і головною базою єдиного Чорноморського флоту. Це безпрецедентне рішення, яким офіційно висувалися територіальні претензії однієї країни до іншої, Верховна Рада України у своїй заяві від 10 липня кваліфікувала як «неприпустиме втручання у внутрішні справи України»⁵⁴. Рада безпеки ООН стосовно питання про Севастополь однозначно висловила на підтримку України. Це перший випадок, коли стосунки України та Росії винесені на розгляд серед питань про головні вибухонебезпечні ситуації у світі. На думку незалежних експертів, таке рішення Ради Безпеки ООН є одним з перших успіхів української дипломатії.

На початку вересня 1993 р. Л. Кравчук та Б. Єльцин на зустрічі в Масандрі (Крим) підписали протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту. В ньому йшлося про доручення делегаціям України й РФ опрацювати протягом місяця усі питання, пов'язані з розробкою Угоди, за якою весь Чорноморський флот з усією його інфраструктурою в Криму використовується Росією і отримує російську символіку. А Україна отримує відшкодування від Росії за ту частину флоту, яка за попередньою угодою мала відійти до неї. Це рішення викликало різко негативну оцінку в середовищі українських політиків. Найбільш категоричні характеризували його як акт національного приниження.

Рано чи пізно суспільство одержить достовірний підсумок досягнень і втрат, пов'язаних з державною незалежністю, точніше — з тими варіантами, за якими вона утверджувалась. Однак очевидним є те, що за період, який минув з дня розпаду Радянського Союзу, ситуація в Україні погіршувалась швидше, ніж у Росії. Як наслідок, 52 відсотки населення, за даними соціолога В. Хмелька, вже жалкують за СРСР, тоді як рік тому майже 90 відсотків громадян України голосували за незалежність⁵⁵. Таким чином, настрої населення змінюються не на користь того курсу, що проводиться керівництвом України. А тому набувають підтримки політики й політичні сили, які, по-перше, висувують звинувачення владним політикам, а, по-друге, вимагають налагодження ефективних зв'язків у рамках СНД, а то й відтворення Союзу. Безпосередньо Президенту адресуються два блоки звинувачень. Перший — Л. Кравчук є одним з могильників СРСР (до речі, термін «могильник» належить йому). Зауважимо, на мінській зустрічі лідерів

Співдружності (січень 1993 р.) С. Шушкевич з цього приводу заявив журналістам: «Досить цих розмов, що в Біловезькій пуці розвалили Союз. Він був розвалений Горбачовим, який намагався будь-якою ціною триматись за посаду, не хотів зберігати інтереси великої держави!»⁵⁶. Другий — через свою особливу політику Україна потрапила в складне становище.

У відповідь з'являється дедалі більше пояснень Президента. Наприклад, лише через рік він почав переконувати, що в «Біловезькій пуці було зроблено крок, який виявився єдино правильним виходом із становища, що склалося»⁵⁷. Водночас ним вносяться корективи до тактики вироблення та прийняття рішень. Наочний приклад — залучення громадсько-політичних організацій та партій до обговорення проекту статуту СНД на «круглому столі» у себе 4 січня 1993 р. Раніше, зокрема, перед поїздкою до Біловезької пуці, коли вирішувалася куди складніша проблема і вимагалось куди більше відповідальності, Президент не вважав за необхідне радитися з ними. З нашої точки зору, цей крок переслідував мету розширити коло відповідальності, перекласти її на суспільно-політичні структури, а через них певною мірою й на народ, планомірно здійснити, образно кажучи, конверсію своїх позицій, забезпечити поле для маневру в майбутньому.

«Порадившись» з представниками партій та громадських об'єднань з приводу проекту статуту СНД, Президент, прикриваючись «щитом» громадської думки, не підписав документа на зустрічі лідерів країн СНД у Мінську 22 січня 1993 р. Суть справи полягає в тому, що Л. Кравчук не хоче сильної співдружності, а виступав і виступає за збереження статусу СНД в такому вигляді, в якому він є. А це — ніяка не співдружність. Це — аморфна структура, яка влаштовує українського лідера. Висновок напрашується один: Президент України не сприймає СНД, але не може не рахуватися й з настроями в суспільстві, адже він знає, що ментальність народу, який звик жити в Союзі, залишилась такою, що «коли б нічого замість Союзу не запропонували, міг статися вибух, який призвів би до конфронтації»⁵⁸.

Безперечно, 1992-й увійде в історію України як рік державотворення. І на цю тему Президент багато й охоче розмірковує. Натомість уникає питань, пов'язаних із соціально-економічним розвитком держави, а якщо й заводить мову про них, то обмежується загальними розмірковуваннями, переважно переліком об'єктивних причин занепаду економіки та констатацією того факту, що в сусідів не краще. На запитання кореспондентів телерадіооб'єднання Севастополя, що треба зробити, щоб виправити становище (малося на увазі в місті), дав симптоматичну для державного діяча відповідь: «Якби я знав, що зробити в повному обсязі, я сказав би про це і урядові, і своїм представникам на місцях, і організаторам господарства. І якби я зміг це зробити, я зробив би»⁵⁹.

В останні дні п'ятої сесії Верховної Ради депутати порушили питання про відставку уряду. Тоді В. Фокіну вдалося відбити їх натиск за допомогою контрнаступу — заяви всіх членів Кабінету та міністрів (за винятком віце-прем'єра В. Ланового та міністра оборони К. Морозова) про те, що вони знімають із себе відповідальність, оскільки в умовах, що склались, не можуть працювати. В. Фокін вважає, що «той важкий день можна назвати днем справжнього народження Кабінету Міністрів» і що саме тоді було «зірвано замах на самостійність і незалежність республіки»⁶⁰. Підтримуваний Л. Кравчуком глава уряду активно опонував Верховній Раді. У вересні він виступив із зверненням до народу України, в якому наголошував, що «економічна криза в Україні глибока, але, на щастя, ситуація не безнадійна. Вона лише вимагає перш за все довіри до уряду...»⁶¹.

Однак Л. Кравчук вперше за час свого президентства не зміг утримати депутатський корпус, і на шостій сесії Верховна Рада «від-

ставила» не тільки Прем'єр-міністра В. Фокіна, а й весь уряд. В. Фокін стверджує, що для деякого він несподівано пішов у відставку, маючи на меті зберегти уряд. В особистій розмові з І. Плющем я, згадає він, поставив питання: «Якщо я піду, чи достатньо буде цього, щоб заспокоїти опозиційні сили і зберегти Кабінет? Плющ відповів ствердно»⁶². 2 жовтня Прем'єр-міністр В. Фокін провів своє останнє, прощальне засідання уряду. Президент Л. Кравчук, який тепло подякував Вітольдові Павловичу за його працю, не зміг приховати свого роздратування рішенням Верховної Ради і сказав, що думка депутатів це ще не думка народу. «Світ дивиться не тільки на те, що ми робимо,— сказав він на тому ж прощальному засіданні, — а й як це робимо. І коли я бачив на трибуні перекошені від люті обличчя, намагання окремих депутатів принизити, обплювати опонента, мені так було важко...»⁶³. Тепер Президент намагається відхреститися й від того, що відстоював В. Фокіна. «Я, — каже він, — займав таку позицію: відставку уряду може прийняти лише Верховна Рада»⁶⁴.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила Прем'єр-міністром Л. Кучму — народного депутата України, якого вже запрошували, проте безуспішно, до Кабінету Міністрів на посаду першого віце-прем'єра. Досі про нього мало що знали навіть законодавці та міністри, крім того, що він — директор найбільшого військового заводу «Південмаш» у Дніпропетровську, який випускав 60 відсотків усіх стратегічних ракет, а також багато типів ракет для космічних досліджень. У всякому разі, за два з половиною роки його перебування в парламенті вони не могли пригадати жодного значного виступу чи написаної ним статті.

Після закінчення Дніпропетровського університету Л. Кучма з 1960 р. працював інженером, старшим інженером, провідним конструктором, помічником головного конструктора конструкторського бюро «Південне». З 1975 р. по 1982 р. — секретар партійного комітету того ж бюро, секретар партійного комітету виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». З 1982 р. по 1986 р. — перший заступник начальника і генерального конструктора КБ «Південне». У грудні 1986 р. призначений генеральним директором виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод». Робота його була настільки засекреченою, що до 1989 р. він не міг виїжджати за кордон. Ставши у 1986 р. директором, він мав у своєму підпорядкуванні понад 50 000 чол. З його слів, це стало можливим після того, як М. Горбачов проголосив курс на перебудову і Кремль почав призначати молодих і енергійних керівників в основних галузях промисловості. «Мій завод був найбільшим виробником стратегічних ракет, хоча ми також випускали висококласні космічні ракети та обладнання, — з гордістю розповідав 54-річний Прем'єр-міністр кореспонденту «Нью-Йорк Таймс». — Можу поручитися: я дуже добре знаю цю галузь»⁶⁵.

Чому Президент сприйняв свій вибір на Л. Кучмі, якого вважали людиною І. Плюща? Чому жодна з громадсько-політичних організацій все ж не зробила публічної спроби висунути свою кандидатуру? Щодо першого, то, на наш погляд, Л. Кравчук відчув, що суспільство підійшло до межі, яку переступати не можна й після якої питання про недовіру постане автоматично. Враховувався, очевидно, й тиск директорського корпусу, який дедалі більше заявляє про себе як вагома політична сила з економічними важелями в руках, що дозволяє диктувати умови. Приклади цьому — звернення 13 керівників найбільших київських підприємств до Верховної Ради України з вимогами: компетентно зайнятися невідкладними проблемами, що хвилюють сьогодні народ; подолати штучний розрив між органами представницької і виконавчої влади на всіх рівнях; припинити руйнування економічних, наукових та інших зв'язків з країнами колишнього Союзу, і насамперед, з Росією; вжити рішучих заходів до зміцнення правопорядку і за-

конності⁶⁶. Далеко не останню роль відіграла й очевидна поляризація суспільства, у тому числі й за територіально-політичними ознаками.

Кандидатура Л. Кучми, як тоді здавалося, якнайкраще підходила для розв'язання позначених проблем — відомий господарник, до того ж представник того регіону України, де особливо болісно сприймається зміна політичних орієнтирів. Відповідно робився розрахунок й на те, що він буде сприяти громадянському миру в суспільстві, тим більше, що зарекомендував себе людиною без політичного надриву. Поряд з цим треба визнати, що інші претенденти на «капітанський місток», про яких було багато розмов, виявилися кваліфікованими, але все ж типомо кабінетними вченими. Вони добре знають, як функціонує економіка інших країн на теоретичному рівні і через цю призму уявляють економічне відродження України без такого ж ґрунтового знання і врахування, як кажуть, місцевих умов. Втім складається враження, що багато хто нині хоче бути прем'єр-міністром, міністром, а не що-небудь зробити, будучи прем'єр-міністром, міністром...

Склад нового Кабінету Міністрів змінився майже на сорок відсотків. На своїх постах залишилося багато «ключових» міністрів — внутрішніх справ, машинобудування, військово-промислового комплексу й конверсії, оборони, освіти, охорони здоров'я, транспорту, фінансів. Свої колишні посади не залишили голова Служби безпеки України, голова правління Національного банку. Зате команда віце-прем'єрів оновилася повністю. Посаду першого віце-прем'єра зайняв І. Юхновський, віце-прем'єрські пости — В. Євтухов, В. Дем'янов, В. Пензенник, Ю. Йоффе, М. Жулинський. В. Фокін оцінив це критично: «Що, пан Юхновський, який в академічному інституті старанно займався математичною статистикою, знає практику управління, чи пан Пензенник знає практичну економіку, якщо він у своїй діяльності не відривався від конспектів? Це те ж саме, що знати нотну грамоту, не бачивши нікому інструмента, на якому збираєшся грати»⁶⁷.

Інформація нового Прем'єр-міністра про стан економіки 27 жовтня, його доповідь про антикризові заходи уряду на сесії Верховної Ради 18 листопада розкрили жахливу картину економічного занепаду держави, тотального пограбування її багатств та народу. «Я точно знаю: країну ми розвалили»⁶⁸, — заявив Л. Кучма. Зауважимо, що маховик розрухи почав набирати оберти у 1991 р. Так, за статистичним збірником «Економіка Співдружності Незалежних Держав», виробництво електроенергії зменшилося порівняно з 1990 р. на 300 квт. г. на душу населення, цементу — на 20 кг, тканин — на 2 кв. м, взуття — 0,5 пари, видобуток вугілля — більш як на 600 кг. Випуск м'яса на кожного жителя знизився на 13 кг, риби — на 5, тваринного масла — 1,4, молока — 16, рослинної олії — 2,5, цукру-піску — 46, зерна — 239, картоплі — на 41 кг. На цьому фоні зубожіння кількість мільйонерів зросла в Україні, за оцінками експертів, у 1991—1992 рр. у сотні разів⁶⁹.

Стійка прихильність Президента до діячів попереднього Кабінету поглибила його психологічний дискомфорт у спілкуванні не лише з опозицією, а й з І. Плющем, який почав демонструвати свою незалежність від Кравчука. Останній справляв враження людини, яка стурбована не стільки масштабами і глибиною інформації про стан в економіці, скільки нестандартною безкомпромісністю нового керівника уряду. Народ так і не почув його пояснень з цього приводу. Лише В. Фокін заявив, що «90 відсотків цих звинувачень необ'єктивні і несправедливі»⁷⁰.

Перебуваючи в стані шоку від почутого, народні депутати Верховної Ради легко дали згоду на додаткові повноваження Кабінету Міністрів для здійснення економічних реформ. Багато хто розглядав уряд Л. Кучми як останню надію народу України на краще життя не в майбутньому, а сьогодні. Проте Декрети уряду, насамперед спрямовані

на лібералізацію цін, призвели до нового витка протистояння в суспільстві й нагнітання політичних пристрастей до критичної межі. Похід арсенальців до Верховної Ради викликав переляк у владних структурах. Мінімальну заробітну плату було підвищено до 4600 купонів. 18 січня 1993 р. група делегатів висунула вимогу достроково розпочати пленарні засідання Верховної Ради для того, щоб «разом з урядом знайти раціональний шлях виходу України з кризи, усунути помилки уряду, допущені в декретах, що практично паралізували економіку країни»⁷¹.

У своїй доповіді перед депутатами 20 січня Л. Кучма за традицією був відвертим. Навівши приклади жахливого занепаду всього народного господарства, визнавши, що не всі декрети докладно і всебічно опрацьовані й узгоджені, він першим з керівників державного рівня заявив: що все те, що сталося, має насамперед суб'єктивні причини. Верховна Рада приймала популістські рішення, а колишній уряд Фокіна «покривав» їх нічим не забезпеченою кредитною емісією, внаслідок чого бюджетний дефіцит досяг 33 відсотків до валового національного продукту. Неадекватність політичних лозунгів, якими підмінялась конкретна програма будівництва держави, і реалій повсякденного життя призвели до економічної ізоляції України. Не втримавши економічних зв'язків з Росією хоча б на мінімумі потреб, натомість багато мріяли про інтеграцію в багату Європу. «Маючи за спиною рік наскільки святковий, настільки й злидений, ми, — констатував Л. Кучма, — змушені починати фактично з нуля і принципово нової постановки питань. Ми зайшли в глухий кут, тепер повернемося назад і лише після цього підемо далі»⁷².

Приклад Л. Кучми показує, що адекватна оцінка реального стану і своєї ролі в подіях, які відбуваються, є дуже важливою в діяльності політичного лідера. Однак максималізм і безкомпромісність не можуть сприяти політичному довголіттю. Лише на певних історичних етапах, у скрутні для народу періоди незламність і жорстокість забезпечують успіх. Проте в умовах еволюційного розвитку така політика дає протилежні результати.

Склалося так, що повноваження уряду стали помітно переважати можливості й повноваження Президента. Виявилось, що деякі дії Кабінету Міністрів (зокрема декрети) просто недосяжні для його аналізу. Л. Кравчук не мав права накладати вето на декрет. Саме це стало трициною, яка згодом перетворилася на вододіл усередині виконавчої влади. А тут ще Л. Кучма з наближенням завершення шестимісячного строку надзвичайних повноважень уряду почав порушувати питання про його продовження. Виступаючи з доповіддю Кабінету Міністрів «Про соціально-економічне і політичне становище, що склалося в Україні, та шляхи виходу з нього» на засіданні Верховної Ради 18 травня 1993 р., він заявив: «В квітні я вже говорив в цьому залі про спеціальний режим управління економікою. Підпорядкування уряду Національного банку, Антимонопольного комітету і Фонду державного майна, подвійне підпорядкування державних адміністрацій на місцях і право Кабінету Міністрів видавати декрети до 18 травня 1994 року — це, з моєї точки зору, той необхідний мінімум складових такого спеціального управління, який дає шанс на порятунок економіки України»⁷³.

Натомість Л. Кравчук вніс свої пропозиції до парламенту, які викликали справжню сенсацію: Президент бере на себе безпосереднє керівництво Кабінетом Міністрів, тобто очолює його. Верховна Рада вносить відповідні зміни до Конституції й обирає віце-президента. Президент формує уряд і бере на себе виконавчу владу. Парламент займається прийняттям законів, постанов і здійснює тільки повноваження, передбачені Конституцією. Президент не висуває питання про додаткові повноваження. Верховна Рада надає йому лише одне право:

приймати укази з невизначених, нерегульованих економічних питань, які втрачають силу після прийняття Верховною Радою відповідних законів.

Прем'єр-міністр запропонував Верховній Раді підтримати ініціативу Президента по концентрації виконавчої влади й подав у відставку. Він же з трибуни Верховної Ради дав зрозуміти, що Президенту, якщо він справді зацікавлений у стабілізації економічного становища, варто подумати, з ким йому працювати.

Деякі депутати, котрі ще вчора рішуче заявляли, щоб повноважень урядові не продовжувати, намагалися висловити Л. Кучмі свої симпатії. Дводенне кипіння пристрастей у Верховній Раді дало несподівані результати. Лише 90 чол., тобто п'ята частина депутатського корпусу, підтримали Президента в його бажанні взяти на себе всю повноту влади, хоча він і обмежив коло своїх попередніх пропозицій. Водночас 223 депутати висловилися проти відставки Прем'єр-міністра. Безперечно, що ця промовиста цифра, а також активна підтримка депутатів від східних областей змусили Л. Кучму утриматися від бажання грюкнути дверима. Однак 1 червня Прем'єр-міністр надіслав Президентові заяву з проханням увільнити його за власним бажанням. Та вже через декілька днів на закритому засіданні Верховної Ради (під час обговорення питання про договір «Старт-1») він повідомив, що відкликає свою заяву про відставку й продовжуватиме працювати.

Таку тактику Л. Кучма демонструватиме ще декілька разів, і лише 23 вересня 1993 р. Верховна Рада задовольнить його прохання про увільнення від обов'язків Прем'єр-міністра України. Прощальне слово прем'єра перед народними депутатами швидше нагадувало передвиборну промову. Воно засвідчило, що Л. Кучма буде прагнути повернення у політику, але вже на вищий рівень. Тим більше, що у ті ж дні Верховна Рада призначила дострокові вибори: до Верховної Ради — 27 березня, Президента — 26 червня 1994 р.

Розвиток подій в Україні сприяв появі на політичній арені нової плеяди людей, які стали знаними у коридорах влади. Перші ентузіасти і провідники перебудови, а згодом й ідеї державності вийшли переважно із середовища наукової і творчої інтелігенції. Як найбільш реактивна частина суспільства, вони швидко запалилися самі і збудили народ, витворивши Рух. Покинувши свої кабінети, кафедри, майстерні і лабораторії, вони кидалися в гущу мас і подій, апелювали до громадської думки, брали участь у мітингах й маніфестаціях, писали відозви, звернення і платформи, створювали партії. Прорвавшись у коридори влади, вони радо посили різні громадсько-політичні й державні посади. Намагалися виконувати функцію «публічної совісті», а виявили обличчя соціальних утопістів. Потім заспокоїлися і кинули розбурхані маси напризволяще, що втім вже не раз було в нашій історії. Після другіх зборів Руху стало очевидним, що перша хвиля реформаторів приречена поступитися місцем новій генерації. Десь загубився цілий ряд письменників і учених — фундаторів Руху — М. Попович, В. Брюховецький, Ю. Цеков. Майже не чути І. Драча, а нечасті «його виступи, перетрушені чорнобильськими метафорами, можуть бути хіба що добрими приправами для мітингу, а не для того, щоб виробити політичну лінію»⁷⁴. Не демонструє вже своєї риторики В. Яворівський. Виняток становить хіба що Д. Павличко, який за всіх режимів був державним мужем.

Принагідно зазначимо, що вчителі моральності, які прийшли в політику зі сфери культури, виявилися автономізованими і в політичному спектрі. За ними, як правило, вже немає груп послідовників, фракцій і коаліцій. Утопічною виявилася і їхня спроба ідентифікувати себе з українською культурою в еміграції, від якої очікували можливості з'єднання з перерваною традицією. З'ясувалося, що емігрантська

культура переживає таке ж відчуття відриву від коренів і прагне знайти їх на історичній батьківщині.

У свій час французький психолог Г. Лебон дійшов висновку, що існує три типи політиків: вольові і властолюбиві; хитрі й лагідні, які улесливо потурають низьким інстинктам натовпу, ними ж випущеним на поверхню; нервово збуджені, імпульсивні особистості, які щиро вірять кожному своєму слову на момент виступу і яких сам натовп збуджує до напівбезумного стану. Ланцюгова реакція політичної самоорганізації українського суспільства, яка розпочалася з утвердження Руху, вивела на політичні підмостки різних людей, у тому числі й зазначених категорій. Появу громадсько-політичних структур стимулювало і легалізувало вилучення статей 6-ї і 7-ї із союзної та республіканської конституцій.

Власне, у 1990 р. й склалася нині діюча багатопартійність. У квітні того року відбулися з'їзди українських республіканської і християнсько-демократичної партій, у травні — установче зібрання соціал-демократів. У червні на з'їзді в Києві Українська народно-демократична ліга трансформувалася в Українську народно-демократичну партію, декілька днів по тому заснувалася київська ліберально-демократична спілка і проголошено створення Української селянсько-демократичної партії. Восени в Києві відбулися установчі з'їзди Партії зелених України та Ліберально-демократичної партії, у Дніпропетровську — Народної партії України. В грудні з різницею у два тижні з'явилися ПДВУ і ДемПУ. В 1991 р. виникла Ліберальна партія України, після серпневих подій — Соціалістична партія України та Селянська партія України. В 1992 р. політична палітра поповнилася Християнсько-демократичною партією України. Велика група партій з'являється у 1993 р. Якщо до проголошення незалежності в Україні було зареєстровано 4 партії, то після серпня 1991 р. (за станом на грудень 1993 р.) — 27. Чотирнадцять з них, а також Рух представлені окремими депутатами або фракціями у Верховній Раді.

Десять партій очолюють народні депутати України. Природно, що такі структури мають кращі стартові можливості. Ось чому решта формувань ведуть активний пошук «спонсорів» серед осіб, наділених державними повноваженнями, відомих громадських діячів, вчених та представників культури. Відбувається й зворотний процес. Наприклад, окремі народні депутати прагнуть мати у своєму розпорядженні політичні структури. Деякі партії та рухи взагалі утворювалися під лідера. Колективні інтереси при цьому ігноруються або ж свідомо приносяться в жертву частково через те, що в радянському суспільстві колективізм як цінність скомпрометований примусовим комуністичним колективізмом, який деградував до кругової поруки. І сьогодні немає ні нормального колективізму, ні нормального індивідуалізму.

Особливу групу серед керівництва та активу партій становлять колишні лідери дисидентського підпілля (лідери чотирьох з них пройшли ув'язнення). «В'язнична харизма» цих людей багато в чому визначає їхню нинішню тактику — вплив через моральний авторитет. Сьогодні вони перебувають у своєрідній ізоляції один від одного, кожен на своєму «постаменті», в оточенні своїх послідовників та однодумців. Кожен другий керівник партій — в минулому член КПРС. Цей цікавий феномен потребує вивчення з точки зору і політики, і психології. Фактично склалася вкрай поляризована мультипартійна система, іншими словами, доведена до абсурду справжня багатопартійність: існує багато партій різної політичної орієнтації, у тому числі антисистемних. Попри всю показову активність й спроби виступати від імені народу, видаючи свої інтереси за загальнонаціональні, абсолютна більшість з них має приблизно однаковий вплив у суспільстві.

Майже всі вони й досі не в змозі визначити свою соціальну базу, свій електорат. Орієнтація значної частини партій на середні верстви

не враховує нинішньої структури суспільства і придатна хіба що на перспективу. Наше соціально не диференційоване суспільство для партійної розбудови ще не готове. Люди не поспішають пов'язувати з ними свої політичні, професійні та матеріальні інтереси. За висновками соціологів, недовіра до партій, а то й активне неприйняття їх є явищем цілком природним для країни з багаторічним досвідом правління однієї партії⁷⁵. Отже, українська багатопартійність прийшла у політично однопартійний простір, де масова свідомість сприймає формулу «авторитарна партія — держава». І теперішнім організаціям, що називаються партіями, належить докласти чимало зусиль для відновлення втраченого престижу цього інституту.

Зрозуміло, що багатопартійність є такою, яким є суспільство. І не варто ні «накачувати» її, представляючи будь-яку із щойно проголошених партій вирішальною силою, ні принижувати її значення в'їдливими зауваженнями про «оперативність» нових політичних вождів. Бо саме це середовище, поки що значною мірою декоративне, навіть дещо театральне, демонструє химерність чи обмеженість впроваджуваних демократичних процедур, свободи мислення та політичної толерантності, тобто потенціал того самого «людського матеріалу», який врешті-решт вирішить долю держави. За таких умов навіть один або декілька чоловік, проголосивши виникнення нової партії, мають можливість стати рівноправними учасниками політичної гри, й не слід розцінювати їхні шанси як явно безнадійні. Водночас не можна не відзначити, що поява окремих партій, наприклад НПУ та ЛПУ, пов'язана не так з реакцією на суспільні запити, як є швидше наслідком прагнень тих чи інших осіб «вийти» в політику за допомогою власної політичної опори. Такі утворення штучного характеру тримаються не на політичній спільності, а на фінансових вливаннях. Своєрідну групу становлять партії, які різняться хіба що назвами. Це наводить на роздуми про їх інспіроване утворення для втягування в політичні ігри якомога більшої кількості людей.

Відповідно і роль партій як єдиної ланки між державою і суспільством не усвідомлена як їхніми лідерами, так і більшістю їхніх членів. Абсолютна більшість нинішніх політичних партій України з різних причин не виконує своїх основних функцій: з'ясування і врахування інтересів різних соціальних груп; розробка політичних, соціально-економічних та інших програм, конкретних законопроектів, критичний аналіз програм конкуруючих партій; широкомасштабне інформування населення про свою діяльність; організація добору кандидатів для висування в органи влади усіх рівнів; проведення передвиборних кампаній і керівництво своїми депутатами тощо. Через відсутність виборів на багатопартійній основі залишається незрозумілим, яка партія чи партійна коаліція перебуває при владі і відповідальна за стан справ, і хто знаходиться в опозиції. Партії, і насамперед їхні лідери, не знають свого «місця», а тому боротьба ведеться переважно без правил і далеко не завжди в політичному руслі. Таким чином, зараз політичні партії в основному допомагають чіткіше окреслювати приховані розбіжності і суперечності в суспільстві, підштовхують громадян до уособленого групування за різними параметрами й пріоритетами. Взагалі в умовах всезагальних і безперервних розмежувань, тотальних звинувачень далеко не риторичним є питання, яке поставив І. Плющ: «Чи не стоїмо ми за крок до того, що невдовзі весь народ буде звинувачено у зраді самому собі?»⁷⁶.

Після здобуття незалежності деякі партії в Україні впритул наблизилися до завершального етапу свого розвитку, позаяк єдиною метою їх діяльності було знищення тоталітарної системи. Вони об'єднали людей, які знали, як боротися за Україну, але не віддали, як її будувати. А це означає, що, виконавши свою місію, формування такого спрямування приречені на самознищення.

Перед багатьма партіями постала дилема: розпад, зникнення з політичної арени або вихід на новий виток розвитку, в тому числі через об'єднання, злиття і продовження існування в іншій іпостасі, виробивши програми державотворення. Про це свідчить об'єднання УНП і УНДП, СДПУ і ОСДПУ, обговорення питання про злиття ДемПУ і УРП. Звісно, це кращий варіант, але складний, оскільки мало хто хоче здавати політичні «доріжки», особливо з числа тих, хто спробував себе в ролі провідників. Не виключено, що процес об'єднання множитиме «уламки» від партій.

До серпня 1991 р. політичні сили України умовно поділялися на дві групи — комуністичну і антикомуністичну. Останню єднала боротьба за вихід республіки з СРСР і проти компартії. Вирішення цих завдань привело до втрати її консолідуючого чинника. Поряд з іншими факторами це значно урізноманітніло політичний світ України. З нашої точки зору, сьогодні існує шість основних політичних течій (умовно, звичайно, бо реальне життя завжди набагато складніше і динамічніше).

Перша — соціалістична, кістяк якої становить об'єднання «Трудова Україна»; головну роль у ній відіграє соцпартія. Найпомітнішою фігурою в ній є О. Мороз. Очевидно, її вплив зростатиме із зміною домінуючих настроїв та соціально-економічної ситуації, відтворенням діяльності КПУ. Не виключено, що колишні комуністи можуть стати однією з найбільших фракцій у новому парламенті. Друга — загальнодемократична з відтінком сепаратизму. Найбільш вагомий представник цієї течії — Громадський конгрес України. Її слід розглядати як негативну реакцію на політичні й економічні процеси в Україні та дії громадсько-політичних структур націоналістичного спрямування. І від зазначених факторів залежить, чи залишиться вона регіональною чи стане загальноукраїнською, набуде яскраво вираженого сепаратистського характеру чи розвиватиметься в загальнодемократичному руслі. Лідери конгресу — народний депутат України В. Мещеряков, доцент Донецького університету А. Базилюк.

Третя — ліберально-демократична (буржуазна). Її уособлює «Нова Україна» на чолі з народним депутатом В. Гриньовим. Це — доволі аморфне об'єднання, яке після нетривалого періоду піднесення увійшло в смугу організаційних і концептуально-ідеологічних суперечностей між ліберально-консервативним і соціал-демократичним крилом. Його вплив залежить від честолюбства політиків (а їх чимало зібралось під «дахом» блоку), які не бажають «поступатися принципами» один одному. Ця течія орієнтується на елітарний прошарок суспільства, соціальним питанням не приділяє достатньої уваги. Це не означає безперспективності цінностей, сновідуваних представниками «НУ». Однак в осяйній перспективі вони не можуть розраховувати на підтримку, оскільки в Україні ще немає того середнього класу приватних виробників, які б стали їх опорою.

Четверта течія — національно-демократична, або, якщо точніше, національно-державницька, яка орієнтується значною мірою не на якісь соціальні верстви чи прошарки, а на національні почуття людей. Проблема лідерства, ставлення до Президента, відмінності в тактиці спричинили її поділ на дві своєрідні підтечі: а) Конгрес національно-демократичних сил і частина Руху, який умовно назовемо «старий» (лідер — голова УРП, народний депутат України М. Горинь); б) «чорноволівський» Рух у союзі з деякими угрупованнями на зразок УСДП. Життєздатність останнього великою мірою залежатиме від того, що буде з Рухом, діяльність якого В. Чорновіл підпорядковує здійсненню мети — стати Президентом України.

На своїх четвертих зборах Рух остаточно трансформувався в партію, що засвідчило непослідовність В. Чорновола у деяких питаннях. Досить згадати, що на других рухівських зборах він переконував

делегатів, що «якщо Рух стане в одному ряду з партіями, він загине, програє, виродиться в культурницько-пропагандистську організацію, що організовуватиме масові шоу, партії його піднімуть і переможуть»⁷⁷. А у статті «Що дали?» напередодні третій зборів ним вже пропагувалася ідея створення на базі НРУ партії, яка повинна стати «партією правди, партією соціальної справедливості»⁷⁸.

Взагалі така кардинальна переміна поглядів є притаманною рисою більшості українських політиків. Зауважимо також, що рухи, перетворившись у партії, як правило, розчаровують своїх членів. За цим слідують розколи, кризи, злиття декількох партій в окремі блоки і, нарешті, повернення до рухів.

Події у Львові, а він, як стверджують, йде попереду в політичному розвитку, були наочним підтвердженням того, що Рух очікують розколи і розмежування, хоча В. Чорновіл і тоді був впевнений, що «Рух вийшов на нову орбіту і сьогодні є єдиною силою демократичної спрямованості в Україні»⁷⁹. Перший етап V з'їзду НРУ, який відбувся 10—12 грудня 1993 р. у Києві, показав, що його лідерів вдалось подолати відцентрові процеси, зберегти велику і потужну організацію. Виступаючи перед 1140 делегатами та близько двома тисячами гостей зі звітною доповіддю, голова НРУ заявив: «В Україні є сила, здатна тверезо оцінити реальність, спрогнозувати перспективи, запропонувати вихід із кризового стану і взяти на себе відповідальність за наслідки реалізації своїх пропозицій — це Народний Рух України — центристська політична організація, головна мета якої — розбудова національної демократичної економічно сильної Української держави»^{79а}.

В самостійну політичну течію виділилися націонал-радикали. Уявлення про неї дають Українська національна асамблея та Українська національна самооборона з їх лідерами Ю. Шухевичем та Д. Корчинським. Багатьма політиками вона сприймається як щось декоративне і до уваги всерйоз не береться. З нашої точки зору, така позиція є помилковою. В умовах дедалі більшого хаосу й невизначеності люди вже ладні кинутися в обійми «твердої руки», навіть зазнати від неї незаслуженого биття, аби був порядок, до якого всі звикли. Це, а також наша схильність надавати перевагу рішучим політикам і діям, віра у реальність швидких і простих вирішень складних проблем створюють непогані передумови для нарощування впливу націонал-радикалів. Вони мобільні, добре організовані, бойовиті, уміють проводити гучні акції, здатні спровокувати конфлікти. Бід від них буде ще немало, хоча шансів на захоплення влади, на політичну гегемонію у них немає. Усе-таки більшість нашого народу на власному гіршому досвіді засвоїла, що на крові і ненависті ні хліб не росте, ні свобода не народжується.

І, нарешті, шосту течію утворює керівна еліта, так звана «партія влади». Вона не структурована, аморфна, далеко не однорідна і, на наш погляд, «вбирає в себе», як мінімум, три відгалуження, орієнтовані відповідно на Л. Кравчука, І. Плюща та Л. Кучму. Між ними точиться приховане й відкрите суперництво за неформальне лідерство. Це суперництво слід розглядати як цілком нормальне явище, на чому наголошують і Л. Кравчук, і І. Плющ, але ж при одному уточненні — в цивілізованому суспільстві.

Залишивши посаду Прем'єр-міністра, Л. Кучма не відійшов від політики, більше того — почав активніше займатися нею. Проголосивши разом з В. Гриньовим утворення напередодні виборів Верховної Ради і Президента Міжрегіонального блоку реформ, він тим самим заявив про своє прагнення «впливати на хід подій в Україні і взяти на себе відповідальність перед людьми за керівництво регіонами і країною»⁸⁰.

Л. Кравчук та І. Плющ стартували як самостійні політики в якості «людей крісла». Причому Л. Кравчук, який почав набагато

раніше і мав безумовну перевагу всенародно обраного президента, не тільки не знайшов реальної політичної підтримки, а й втратив значну її частину серед «партії влади». Другий же після неприємного самоусвідомлення «заступником Президента по парламенту» заявив про себе як про спікера — головного координатора процесу говоріння на зборах, де обговорення є професійною формою роботи, а потім — як про повноправного лідера вищого законодавчого органу, прислухавшись до неї, до її інтересів, і давши їй надію на політичну підтримку. Йдеться насамперед про місцеві Ради, протистояння яких президентським представникам із самого початку було набагато серйознішим, ніж протистояння Президента і Верховної Ради.

Жодна з названих течій не має впевненої підтримки серед населення і не є домінуючою, а відтак не може розраховувати на обернення його енергії на свою користь. Строкатість партій, широкий діапазон їх ідейних орієнтирів і намагання їхніх лідерів будь-що відвоювати політичний простір вказують на надзвичайну складність, більше того — нереальність забезпечення консенсусу в суспільстві шляхом порозуміння в цьому політичному багатоголоссі, яке прийшло на зміну ідейній монополії «з'їздівських рішень». Запропонована Президентом ідея єднання політичних сил за допомогою «круглого столу» не «спрацювала». Перший «круглий стіл», як влучно підмітив М. Попович, «надто скидався на давню ідеологічну нараду...»⁸¹. Не сприяли його успіхові і заява Л. Кравчука про важливу роль та здатність Руху «сьогодні очолити всі прогресивні сили і партії в ім'я України»⁸² та спроби спертися на нього в обмін на посади рухівцям у держадміністраціях та деяких «силових» міністерствах. «Яйце» виявилось розколотим раніше, ніж з нього вилупилося «курча», що засвідчив форум українців. Своєю спробою дати бій на ньому своєму головному опонентові В. Чорноволу Президент змусив, за висловом знову ж таки М. Поповича, «згадати про батьківську секретарську критику минулих часів»⁸³. Можливо, тому Л. Кравчук відмовився від ідеї «круглих столів» за участю політичних та громадських об'єднань і запропонував на зустрічі з представниками творчих спілок (листопад 1993 р.) організувати клуб творчої інтелігенції за участю Президента⁸⁴.

Юристи стверджують, що в періоди радикальних перемін, як правило, спостерігається «криза законності» влади: старий режим вже втратив свою легітимність, а новий ще не набув. І тут багато залежить від того, як її намагаються досягти. М. Вебер, наприклад, вбачав три «чисті» способи легітимізації влади — традиційний, раціонально-правовий і харизматичний⁸⁵.

Від першого ми, здається, рішуче відмовляємось. Другий — доволі трудомісткий і вимагає високої культури суспільства, докладної розробки й суворого дотримання законодавчих норм тощо. Залишається орієнтуватися на третій спосіб, тим більше, що українська державність є, на наш погляд, якщо не харизматичною, то у всякому разі надто персоніфікованою. Тому роль Президента є більшою від її юридичного визначення як найвищої посадової особи. Він уособлює і джерело, і здійснення влади. На ньому акцентується увага людей, до нього адресується і невдоволення системою. Йому ж необхідно постійно демонструвати ефективність своєї політики, принаймні доводити, що рівень життя населення не погіршується.

Однак реалії вказують на протилежне. Очевидно, з урахуванням цього Л. Кравчук і вибудовує тактику власної поведінки. По-перше, майже до кінця 1993 р. він тримався в тіні, дистанціювався від політики соціально-економічних перетворень, віддавав ініціативу в їх проведенні іншим (наприклад, Л. Кучмі та його команді). По-друге, намагався утримувати кредит довіри через підвищення національного престижу, активізацію зовнішньої політики, щоб на цій основі консолідувати суспільство і забезпечувати собі підтримку політичних кіл

інших держав. У свій час так чинило чимало політиків. Наприклад, у післявоєнній Франції уряд де Голля робив акцент на увазі до французької мови, культури, історії країни. По-третє, своєчасно усував явних та потенційних суперників. У цьому питанні Президент намагається випередити події. Деякі найбільш голосисті борці з привілеями «втопилися» в тих же привілеях: автомобілі, квартири, престижні закордонні відрядження тощо. Прихильників опозиції вдалося нейтралізувати шляхом залучення до владних інституцій (адміністрації Президента, Державної Думи, урядових структур) або ж шляхом утворення персональних фондів. Можна ще відіслати опонента за кордон. Зокрема, так було вчинено з Л. Лук'яненком. «...Якщо зовсім начистоту, — зазначає І. Салій, — фактично йде насильне виведення частини діючих, активних депутатів з парламенту. Це велика державна політика. За неї повинні нести відповідальність Плющ і Кравчук»⁸⁶. Залишились непримиренні, ті, хто не бажає задовольнятися другорядними ролями, а також «масовка», зусиллями якої й руйнувалася попередня система і яка раптом усвідомила: влада, яку вони створювали й підтримували, стала для них недосяжною і практично від них незалежною.

Фактично зруйнувавши те крило українських політиків, які у свій час привели його до влади, Президент поставив себе під перехресний вогонь критики. З одного боку — звинувачення в проведенні курсу на зміну суспільно-політичного устрою, а з іншого — невдоволення недостатніми темпами здійснення цього курсу. Граючи на суперечностях між різними політичними течіями, що поступово переросли в потужні політичні потоки, він намагається знайти політичну силу для підтримки й опори (зауважимо, що дефініції про народну підтримку сьогодні звучать як політична банальність): спочатку зробив ставку на Рух, пізніше нібито співробітничав з КНДС і критикував Рух та «Нову Україну», згодом почав схилитися до контактів з «Новою Україною» і з тим же Рухом, орієнтувався на профспілки, а потім знову на КНДС і Рух. Останнім часом головну силу вбачав у трудових колективах. Очевидне одне: у Президента немає надійної опори, і водночас йому дедалі важче зберігати образ політика, який піднявся вище політичних пристрастей й присвятив себе служінню інтересам усього народу. А це справляє враження, що він є Президентом не всього народу, а певної його частини і деяких політичних сил. Можна висловити припущення, що Л. Кравчук намагається прилаштуватися до сильнішого, до тієї партії, яка перемає на наступних виборах.

Прагнучи до політичного самоутвердження, він виявився в політичному й інтелектуальному вакуумі. Не випадково одна із статей, присвячених підсумкам його річного перебування біля керма одноосібної влади в Україні, мала назву «366 днів самотності»⁸⁷. Сформована ним за випробуванням партійним принципом («кого знаю — тому довіряю») команда не стільки генерує ідеї для Президента, скільки займається створенням ідеального образу Президента. Це, наприклад, виявляється у спробах увічнити його в музейних експозиціях, а в збірнику промов подати лише ті матеріали, які характеризують його нинішню позицію.

Чи не тому за час президентства він так і не окреслив чітко свою лінію. Уявлення про неї не дають ні численні інтерв'ю, ні прес-конференції. Вони розкривають лише тактику, а підміна тактикою стратегії — ознака апатії думки, що є тривожним симптомом. Відчувається потреба у вагомих програмних виступах Президента з ґрунтовним аналізом минулого і окресленням перспектив. Вони повинні, образно кажучи, розставляти віхи, спонукати до роздумів усе суспільство, а не озброювати його лише політичними гаслами, знімати напружене очікування перемін, переконливо доводити перевагу нового курсу.

Адже те, що ми переживаємо, стало драмою для кількох поколінь, а не трагедією політиків. Не бачити це — означає прирікати суспільство до балансування на межі конфронтації і нетривкого миру.

Сучасну владу в Україні репрезентують три покоління політиків (вік у даному разі значення не має). Перша і найбільш численна група — представники попередньої партійно-державної номенклатури. Деякі з них відігравали помітну роль і раніше. Частина на відповідному етапі виступила з критикою системи і пішла в опозицію, що забезпечило їй владу сьогодні. Переважно це люди, які добре відчувають політичну кон'юнктуру і будуть діяти відповідно до неї. Можливо, саме вони зроблять рух до ринку й демократії незворотним, оскільки міра суспільного прогресу визначається не проривами радикалів, а згодою консерваторів.

До другої групи належать шестидесятники і лідери дисидентського підпілля, які дістали можливість легалізувати свої погляди й задуми. У боротьбі за владу багато хто з них розтринькує капітал дисидентського руху.

Третьє покоління — це люди, які вперше прийшли в політику. В основному вони представлені у Верховній Раді, інших представницьких та виконавчих органах на місцях. Маючи кращу професійну підготовку, вони виявляються на голову вищими від деяких державних діячів, які так і залишилися провінціалами у великій політиці. І навіть без достатнього досвіду та міцних зв'язків з населенням вони, однак, урівнюються в своїх шансах з досвідченими бюрократами.

Комуністична парадигма відкинута, та управляти по-новому не вміє ні попередня еліта, ні керівники нового покоління. Досвід не напрацьовується, оскільки економіка буксує. До речі, ми є свідками «третьої хвилі», коли у політику приходять покоління молодих, яке не пройшло звичних проміжних шаблів. Особливо це видно на прикладі армії.

За наших умов влада — чи не одне з основних джерел високого добробуту та престижу, тим паче в переддень приватизації та акціонування. Тому конфронтація серед українських політиків не є лише зіткненням інтересів трьох поколінь, політичних платформ та особистих амбіцій. Перебіг подій підводить до висновку, що основні сили і час вони витрачають на вирішення проблем, як би вижити самим, думають не стільки про реформи, скільки про захоплення і розподіл державних посад і пов'язаних з ними привілеїв. З'явилися приховані від очей громадськості центри, які визначають кадрову політику в різних сферах. Чи не тому спроби реформувати суспільство виявляються такими малоефективними?

Життя владно вимагає формування нового, четвертого покоління державних діячів, нової політичної і управлінської еліти, яка б повною мірою відповідала потребам суспільства. Деякі з них вже на підході. Це — лідери і активісти молодих ще політичних партій, ті, хто проходить політичну та адміністративну школи на різних поверхах управління, а також ті, хто пізнає науку управління в сфері народжуваного підприємництва.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1994.— № 1.

¹ Рад. Україна.— 1990.— 26 лип.

² Рад. Україна.— 1990.— 14 верес.

³ Голос України.— 1993.— 13 квіт.

⁴ Див.: Рыжков Н. «Идея не умирает» // Правда.— 1992.— 3 окт.

⁵ Див.: Голос України.— 1991.— 14 лип.

⁶ Там же.— 10 жовт.

⁷ Див.: Бюлетень № 1 позачергової сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання.— К., 1991.— С. 91, 92.

⁸ Див.: Коммунистическая партия Украины: хроника запрета.— Донецк, 1992.— С. 11—15.

⁹ Див.: Правда Украины.— 1991.— 21 авг.

¹⁰ Бюлетень № 1.— С. 77.

- ¹¹ Бюлетень № 1.— С. 38.
¹² Там же.— С. 40.
¹³ Рад. Україна.— 1991.— 24 серпн.
¹⁴ Говорят, он сыграл вничью с Каспаровым, или 14 неизвестных фактов из жизни Л. Кравчука // Комс. правда.— 1992.— 15 февр.
¹⁵ Правда.— 1991.— 22 окт.
¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 2069, арк. 2, 7.
¹⁷ Коммунистическая партия Украины: хроника запрета.— С. 51.
¹⁸ Див.: Постановление об отказе в возбуждении уголовного дела // Правда Украины.— 1992.— 27 окт.
¹⁹ Див.: Рад. Україна.— 1991.— 31 серп.
²⁰ Рад. Україна.— 1991.— 18 верес.
²¹ Див.: Сов. Россия.— 1991.— 10 дек.
²² Див., напр.: Правда.— 1993.— 6 янв.
²³ Див.: Правда Украины.— 1993.— 11 янв.
²⁴ Киевские ведомости.— 1993.— 13 янв.
²⁵ Див.: Товариш (тижневик Соціалістичної партії України).— 1993.— № 3.— Січень.
²⁶ Див.: Голос України.— 1993.— 18 трав.
** Лист знаходиться в особистому архіві В. Литвина.
²⁷ Цит. за: Масол В. Втрачений шанс.— С. 63.
²⁸ Цит. за: Правда.— 1993.— 22 янв.
²⁹ Хмелько В. Референдум: кто за и кто против // Украинский обозреватель.— 1992.— № 2.— С. 7.
³⁰ Див., напр.: Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників.— К., 1991.
³¹ Див., напр.: Меншун В. І. «... Ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемося— таки колись!»: Штрихи до портрета народного депутата Верховної Ради України В. М. Чорновола // Трибуна.— 1991.— № 10.— С. 2—5.
³² Див.: Літ. Україна.— 1990.— 8 берез.
³³ Цит. за: Україна молода.— 1991.— № 1.— С. 11.
³⁴ Голос України.— 1992.— 6 листоп.
³⁵ Бебик В. Політична геронтологія: Як стати популярним, виграти вибори і утриматись на Олімпі // Веч. Київ.— 1993.— 5 січ.
³⁶ Кравчук Л. Є така держава— Україна: Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання.— К., 1992.— С. 11.
³⁷ Голос України.— 1992.— 29 груд.
³⁸ Там же.
³⁹ Аргументы и факты.— 1993.— № 2.
⁴⁰ Див.: Правда.— 1992.— 25 янв.
⁴¹ Кравчук Л. Назв. праця.— С. 27.
⁴² Лукьянов А. Переворот мнимый и настоящий // Гласность.— 1993.— 21 янв.
⁴³ Див.: Известия.— 1991.— 17 дек.
⁴⁴ Див.: Независимая газета.— 1992.— 29 янв.
⁴⁵ Правда.— 1992.— 25 янв.
⁴⁶ Аргументы и факты.— 1993.— № 2.
⁴⁷ Див.: Третьяков В. Первый год Президента Бориса Ельцина: Между реформами и реставрацией // Независимая газета.— 1992.— 11 июня.
⁴⁸ Див.: Morrison John. Boris Yeltsin. From Bolshevik to Democrat.— New York, 1991.
⁴⁹ Див.: Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин: Политические метаморфозы.— М., 1992.
⁵⁰ Див.: Суханов Л. Три года с Ельциным: Записки первого помощника.— М., 1992.
⁵¹ Голос України.— 1993.— 20 січ.
⁵² Известия.— 1993.— 15 янв.
⁵³ Укр. газета.— 1993.— 8—21 лип.
⁵⁴ Голос України.— 1993.— 13 лип.
⁵⁵ Див.: Киевские ведомости.— 1992.— 23 янв.
⁵⁶ Валовой Д., Степаненко О., Черняк А. И течет река в обе стороны: К итогам минской встречи глав стран СНГ // Правда.— 1993.— 26 янв.
⁵⁷ Голос України.— 1992.— 12 січ.
⁵⁸ Голос України.— 1993.— 12 січ.
⁵⁹ Там же.— 23 січ.
⁶⁰ Голос України.— 1992.— 21 лип.
⁶¹ Голос України.— 1992.— 17 верес.
⁶² Див.: Киевские ведомости.— 1992.— 30 дек.
⁶³ Голос України.— 1992.— 8 жовт.
⁶⁴ Літ. Україна.— 1992.— 30 листоп.
⁶⁵ Шлеман С. Лидер новой Украины // Нью-Йорк Таймс.— 1992.— Ноябрь 24 — декабрь 7.
⁶⁶ Див.: Хрещатик.— 1992.— 1 жовт.
⁶⁷ Киевские ведомости.— 1992.— 30 дек.
⁶⁸ Голос України.— 1992.— 14 листоп.

- ⁶⁹ Див.: Гласность.— 1993.— № 1.— 7—13 янв.
⁷⁰ Киевские ведомости.— 1992.— 30 дек.
⁷¹ Голос України.— 1993.— 22 січ.
⁷² Голос України.— 1993.— 22 січ.
⁷³ Голос України.— 1993.— 20 трав.
⁷⁴ Рубан В. Помилка Президента або дещо про придворний етикет // Слово.— 1992.— № 14.
⁷⁵ Див.: Головаха Є. Партія очима виборців // Сучасність.— 1992.— № 7.— С. 68.
⁷⁶ Плющ І. Для України настав час «збирати каміння» // Віче.— 1992.— № 7.— С. 4.
⁷⁷ Вісник Руху.— 1990.— Ч. 7.— С. 60.
⁷⁸ Чорновіл В. Що далі? // Голос України.— 1992.— 25 січ.
⁷⁹ Киевские ведомости.— 1992.— 11 дек.
^{79a} Народна газета.— 1993.— № 48.— 5 груд.
⁸⁰ Независимая газета.— 1993.— 8 дек.
⁸¹ Український оглядач.— 1992.— № 9.
⁸² Голос України.— 1992.— 30 січ.
⁸³ Український оглядач.— 1992.— № 9.
⁸⁴ Див.: Голос України.— 1993.— 27 листоп.
⁸⁵ Див.: Шпакова Р. П. Легитимность политической власти: Вебер и современность // Советское государство и право.— 1990.— № 3.— С. 139—143.
⁸⁶ Київський вісник.— 1992.— 9 лип.
⁸⁷ Див.: Республіка.— 1992.— № 14.— 5—11 груд.

Ф. М. Рудич (Київ)

Формування політичних структур в сучасній Україні: політологічний аналіз

Не потребує доказів теза про те, що сучасне політичне життя характеризується посиленою політизацією. Процес цей суперечливий. Політична діяльність перестає бути справою тільки професіоналів. До нього включаються різноманітні соціальні групи і верстви населення, і в той же час спостерігається апатія частини громадян до політичного життя. Пояснюється останнє кризовим становищем економіки, постійним зниженням життєвого рівня людей, неспроможністю владних структур вивести країну із цього стану. Слід виходити з того, що політика є невід'ємним фактором суспільного існування і заслуговує на постійний науковий аналіз.

Методологічні підходи до дослідження проблеми

Політична сфера — це сфера формування і реалізації політики. Вирішальний внесок у систематизацію здобутих знань про політику покликана зробити спеціальна наука — теорія політики. Політологія поки що ближча до гадання, ніж до точних наук. В цих словах відомого вченого і письменника Станіслава Лема без сумніву є доля істини. І все ж справедливості ради треба сказати, що останнім часом в Україні немало зроблено для розвитку політології: окреслено предметне поле цієї науки, визначені проблематика і методи досліджень. Видано ряд монографій, учбових посібників, словників¹. Вивчаються більш ґрунтовно політичні погляди і теорії діячів минулого. Створені і діють Українська академія політичних наук, Українська асоціація політологів, Асоціація молодих політиків і політологів України.

Вчені-політологи прагнуть знайти відповідь на питання, навколо яких тривалий час точилася — яка не стихає і досі — гостра дискусія. Одне із них — предмет науки про політику. Представники так званого

плюралістичного напрямку вважають, що єдину основу політичних наук складають історія, правознавство, соціологія та економічна теорія. Прихильники моністичного напрямку відстоюють науку про політику як окрему теоретичну дисципліну.

В ході дискусії дано ряд визначень предмета політології. Це: наука про характер і функції держави і уряду, з допомогою якого держава реалізує свою владу; наука про систему взаємозв'язків соціальних суб'єктів з приводу політичної влади; наука про сутність, форми і методи політичного володарювання. І все ж при всій різноманітності підходів йдеться, зрештою, про те, що в центрі уваги науки про політику знаходяться проблеми політичної влади, її природи і сутності, змісту і механізму здійснення. Але на відміну від інших наук, що досліджують ці проблеми, політологія вивчає універсальні і специфічні закони політичного життя, способ організації і здійснення влади в динаміці, в дії.

Серед найважливіших завдань наукового пошуку на перший план виступає дослідження філософсько-методологічних передумов створення системи категорій і понять, які адекватно відображають суттєві сторони і грані політичного життя суспільства. З'ясування логічної взаємозалежності наукових понять — одна з умов логічного виведення змісту теорії політики, прогнозування її розвитку.

Важливе методологічне значення в цьому зв'язку має характеристика політичної сфери як системи, як органічної сукупності елементів, а не їх простої суми, виявлення «основної ланки» в ланцюгу політичних подій. У дальшому викладі головна увага приділяється не стільки розгорненій характеристиці змісту того чи іншого поняття, хоча такий аналіз також заслуговує на увагу, а прослідженні зв'язку понять, які відображають різноманітні явища політичної дійсності.

Для дослідження сукупності зв'язків між поняттями, розгортання категорій в наукову систему важливо, насамперед, віднайти вихідну категорію політичної теорії. За таку правомірно взяти категорію «політика», міждисциплінарну за своїм характером.

Політика становить собою складне системне утворення, надзвичайно багате визначеннями, характеристиками. Це поняття, як правило, органічно поєднується з діяльністю держави, визначає засіб, що гарантує реалізацію політичних цілей. Без перебільшення можна сказати, що ця категорія на протязі всієї історії людської цивілізації постійно розвивалась, поповнювалась новими визначеннями.

Ось лише стисла історична довідка. Як відомо, в перших робовласницьких державах Стародавнього Сходу (в 4—3 тисячолітті до н. е.) політика розглядалась в плані рекомендацій, порад правителям, як їм належить діяти. Зокрема, їм рекомендувалось наближати не тільки знатних, але й незнатних громадян, щоб зміцнити державну владу.

Перша широка тематична розробка проблем політики була здійснена у Стародавній Греції. У Платона і особливо у Арістотеля виділяється спеціальна теорія політики. Платон називав політику «царським мистецтвом». Арістотель також називав політику мистецтвом і пов'язував її з практикою політичного життя різних міст-держав (полісів) Стародавньої Греції. Специфічні політичні проблеми Арістотель розглядає, зокрема, в книгах «Політика» та «Афінська політика».

Прогресивні політичні погляди в Стародавньому Римі розвивали Тит Лукрецій Кар та Марк Тулій Ціцерон. Останній дав класифікацію державних форм управління, розрізняючи демократичну, аристократичну та монархічну форми держави.

Мислителі нового часу підтримали і розвинули ідеї Арістотеля. Зокрема італійський вчений Ніколо Макіавеллі охарактеризував політику як науку, яка пояснює минуле, керує сучасним і може прогнозувати майбутнє.

Політика як наука розвивалась в працях представників буржуазно-природничої правової школи. Англійський теоретик Томас Гоббс визначав політику як одну із галузей філософії. Французькі матеріалісти XVIII ст. поставили питання про політику в співвідношенні з реальними рушійними силами поведінки людей. В цей період широкого розвитку отримує ідея народного суверенітету. Ж. Жак Руссо визнавав народ єдиною можливим сувереном.

Особливе місце у розвитку філософії держави і права належить видатному німецькому філософу Г. Гегелю, який всі політико-правові інститути розглядав як втілення якостей ідеального начала, що діалектично розвивається. Йому належить введення в політичну науку розмежування понять громадянського суспільства і держави. Гегель стверджував, що громадянське суспільство — це визначений аспект держави, а саме — система політичних інститутів і автономних органів, покликаних захищати інтереси особи і груп.

Помітний слід в розвитку політичної теорії залишили соціалісти-утопісти (Анрі де Сен-Сімон, Шарль Фур'є, Роберт Оуен), які прагнули знайти відповідь на питання, як покінчити з кричущою несправедливістю державного устрою, як створити нове суспільство, вільне від соціальних конфліктів і злиденності.

Яскраву сторінку в науку про політику вписали російські революціонери-демократи М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен. Одна із важливих ідей того часу полягала в тому, що в майбутньому держава позбудеться своєї насильницької функції і займеться організацією виробництва і споживання, розвитком науки і культури. В Україні політичні концепції революційної демократії розвивали Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка, М. М. Коцюбинський.

Політична думка в Україні потребує ґрунтовнішого дослідження². Це стосується історико-правових традицій, зокрема «Пактів й Конституції законів» (1710 р.) Пилипа Орлика, праць вчених Києво-Могилянської Академії «Навіти», в яких проголошується ідея незалежності України, творів М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка та ряду інших вчених і політичних діячів, в яких викладені актуальні думки про політику і для нашого часу.

Соціалістичну традицію в історії суспільної думки продовжив марксизм. К. Маркс і Ф. Енгельс розкрили співвідношення суспільства і держави, охарактеризували подвійну природу держави, як універсальної політичної організації і як апарату управління. Ними було показано, що політика є важливим, проте залежним фактором суспільного життя і визначається зрештою економічним прогресом. К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли багато уваги суті політики, політичної влади, діяльності держави, політичних партій.

Особливу роль в розповсюдженні і розвитку марксистської політичної теорії відіграв В. І. Ленін. Розвиваючи марксистські ідеї, В. І. Ленін, зокрема, дав визначення політики в широкому розумінні — область відносин між класами, націями, державами, і у вузькому — участь в справах держави, визначення форм, завдань, змісту її діяльності. Особливо ґрунтовно розроблялась ним теорія політичних партій, політичних відносин.

Зауважимо при цьому, що багато марксистських ідей були придатними лише для свого часу, ряд гіпотез не підтвердився, нерідко ці ідеї, зокрема в післяжовтневий період, проголошувались на догоду практиці, чим компрометувалась їх сутність. Політика в цей час не стала ні справжньою наукою, ні дійсним мистецтвом, а була лише служницею політичної практики, засобом апологетичного обґрунтування мудрості і правильності політичних рішень. Але слід застерегти і проти іншої крайності, коли країна, що складалась в більшості своїй із «марксистів-ленінців», раптом в одну мить відмовляється від свого

ідеологічного первородства³. Не всі ідеї соціально-політичної концепції марксизму витримали перевірку часом. Проте це не обезцінює ключової тези марксизму про закономірну необхідність створення суспільства, в якому буде подолане відчуження людини від праці, засобів виробництва.

В сучасній зарубіжній політології поняття «політика» розглядається в різних аспектах: і як означена організація, засіб регулювання політичних процесів, і як спосіб правління, державний устрій, і як визначена політична програма з відповідними ціннісними орієнтаціями. Останнім часом на основі даних досліджень в різноманітних зарубіжних політологічних концепціях, таких як соціальний дарвінізм, теорія завоювання, теорія еліти, теорія олігархізації політичних партій, веберівська теорія політичних відносин, все більше уваги приділяється аналізу конкретних політичних акцій, причин, мотивів, результатів політичної поведінки і діяльності суб'єктів.

Отже, виходячи із історичного розвитку знань про політику, поряд з традиційним визначенням її як мистецтва можливого, політика — це мистецтво управління державою, тобто визначений спосіб здійснення мети держави як всередині, так і зовні її території; організація суспільства, яке знаходиться під певною владою, насамперед державною⁴. В кінцевому результаті політика пов'язана з формуванням влади і її обсягів. Зауважимо, при цьому, що політика не обмежується виключно контекстом влади. Зрештою в основі первопричини політики знаходяться індивідуальні, групові суспільні інтереси.

Повніша характеристика суті політики може скластися лише в результаті аналізу всієї системи категорій, що відображають ті чи інші сторони політичного життя. Важливо тому знайти логічні переходи від поняття до поняття. Наприклад, від категорії «політика» природно перейти до категорії «політична система суспільства».

Поняття «політична система» введено відносно недавно — на етапі розвитку суспільства, коли поряд з державними почали діяти і інші політичні інституції: партії, громадські об'єднання. Розрізняють правову і соціологічну концепцію у визначенні політичної системи⁵. Згідно з правовою концепцією політична система — це сукупність діючих інститутів, громадських організацій, які отримують ознаки політизації в тому випадку, коли їх діяльність торкається здійснення влади у державі. Соціологічна концепція визначає політичну систему як динамічний механізм, що перетворює імпульси, які йдуть від оточення і від самої політичної системи в політичні рішення, які формують політичну поведінку і інші громадські позиції.

Ряд визначень цього поняття, яке спирається і на правову, і на соціологічну концепцію, знаходимо і в політологічній літературі. Так, політичну систему визначають як механізм управління державою, за допомогою якого здійснюється влада, яка реалізує інтереси певних класів, соціальних груп, верств, націй⁶. Політичну систему характеризують і як інтегровану сукупність державних і недержавних соціальних інституцій, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними групами, націями, державами, що забезпечують стабільність суспільства, певний соціальний порядок⁷.

В рамках політичної системи створюються політичні структури, призначення яких сприяти нормальному її функціонуванню, реалізації цілей і завдань, що стоять перед суспільством в економічній, соціальній і духовній сферах.

Структура, за загально прийнятим визначенням, це внутрішня організація цілісної системи як специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють.

Найважливішим компонентом політичних структур є політична влада і її головна підсистема — державна влада, яка здійснює управ-

ління суспільством, а також сукупність політичних і правових норм, з допомогою якої ця влада здійснюється.

Механізм функціонування державної влади являє собою складний комплекс спеціальних органів і установ, які виконують як внутрішні, так і зовнішні функції. Як правило, це — представницькі установи або законодавча влада; виконавчо-розпорядчі органи; неурядові інституції та судові інституції; органи громадського порядку та державної безпеки; збройні сили.

Отже, основу діяльності держави складають три «гілки» влади: законодавча, виконавча і судова. Законодавча влада являє собою верховну із трьох влад. Верховенство це не є абсолютним (і не тільки в тому разі, коли порушується конституція виконавчою владою і влада нею узурпується), але й тому, що законодавча влада знаходиться під наглядом народу через демократичні вибори, її діяльність контролюється конституційним наглядом, конституційним судом. Виконавча влада формується законодавчими представницькими органами, підконтрольна і підзвітна їм. Правда, в дійсності виконавча влада має достатню незалежність і функціонує як самостійний інститут політичних структур, активний компонент державного механізму. Судова влада здійснюється незалежними від всіх владних структур судами. Суд в правовій державі виступає як орган захисту права, охорони закону від усяких порушень. Судова система формується народом, його представницькими органами і має бути незалежною від органів законодавчої і виконавчої влади і посадових осіб.

Розподіл влади має йти також по вертикалі: республіканська, регіональна і місцева влади. Принцип розподілу влад знаходить своє закріплення в конституційному законі.

Для повної характеристики держави слід сказати про те, що за своїм територіальним складом є прості або унітарні держави, наприклад, Фінляндія, Греція, і складні, що історично склались із відокремлених і самостійних частин, державні об'єднання у вигляді федерацій. До них відносяться Російська Федерація, Федеративна Республіка Німеччина, Сполучені Штати Америки та деякі інші.

Якщо в минулому найбільш розповсюдженою формою держави була монархія, то на сучасному етапі перевага віддається республіканському устрою. Історичною практикою підтверджено також, що найбільш розповсюдженими є парламентський і президентський державні устрої.

В парламентській республіці вищим представницьким органом влади є парламент, який може бути одно- чи двопалатним. Парламент обирає президента, формує уряд, створює судову систему.

В президентській республіці президент обирається народом, обсяг його повноважень суттєво відрізняється від тих, якими наділено президента в парламентській республіці. Його влада більш вагома. Президент сам призначає і, як правило, очолює уряд. Президентське правління ґрунтується на чіткому розподілі влади, визначених сферах компетенції: законодавча влада здійснюється парламентом, виконавча — президентом і урядом, судова — судовими інституціями.

Підкреслимо, що і при парламентській, і при президентській формі правління конституційно визначаються стримуючі противаги, які передбачають як необхідну передумову демократичного процесу відставку як законодавчих, так і виконавчих структур влади.

Процес функціонування і розвитку політичної системи, її структур — важлива складова політичного життя. В ньому стикаються різні, в тому числі взаємопосилючі і взаємопослаблюючі, неконфліктуючі й конфліктуючі фактори, які у сукупності відображають поняття «політичний процес». Поняття політичного процесу є, отже, продуктивним для узагальнення й аналізу сукупної дії зазначених факторів. Проте

недостатне для характеристики всього політичного життя, бо не враховує такого його суб'єктивного фактора, як діяльність.

Категорія «політична діяльність» багата своїми характеристиками, гранями, рівнями. Політична діяльність може бути і велико- і маломасштабною. Її суб'єктами виступають особи, партії, державні установи та інші соціальні спільності і, врешті, все суспільство. Досліджуване поняття політичної діяльності органічно пов'язане з поняттям політична практика. Такий зв'язок можна виразити в такий спосіб: політична практика — основна, вища форма політичної діяльності.

Найбільш виразно політична діяльність проявляється у функціонуванні політичних партій — одного із основних компонентів політичних структур. Адже розстановка і співвідношення політичних сил в країні відображається у властивій для неї партійній системі.

Що ж таке партія? Партія — це політична організація, яка об'єднує громадян однієї політичної і соціальної орієнтації, загальних політичних поглядів, як правило, зафіксованих в програмних документах. Політична партія виступає головною зв'язуючою ланкою між державою і суспільством. Партія — це об'єднання в середині держави, яке змагається за владу з іншими аналогічними об'єднаннями в тій же самій державі.

В політологічній літературі всебічно висвітлено організаційні структури, функції та типи партій. За організаційною структурою політична партія включає керівну ланку загальнонаціонального масштабу, регіональні та місцеві партійні організації. Що стосується функцій партії, то це: вироблення програмних установок, соціально-економічної і політичної стратегії; представництво інтересів партії; прийняття нових членів; виховання політичних діячів різноманітного масштабу і рівня.

Типи партій визначаються їх функціями, стосунками з іншими партіями, способами боротьби за владу і її здійснення. За метою розрізняють праворадикальні, консервативні, ліберальні, реформістські, соціал-демократичні, соціалістичні і комуністичні партії. За місцем в політичній системі — правлячі, опозиційні. За структурою і методами дії визначають парламентські, демократичні, автократичні, воєнізовані. Партії характеризуються також як масові (в них фіксоване членство, чітка організаційна структура), кадрові (це партії нотаблей — людей авторитетних, впливових, чие ім'я і авторитет може надати підтримку кандидатам в період виборчої кампанії). Виділяють також непрямі і інтеркласові партії.

Сукупність партій в країні, тих, які фактично беруть участь у формуванні уряду, створює партійну систему, яка може бути двопартійною, багатопартійною і однопартійною.

Розвинута партійна система підтримує баланс в суспільстві, дає вихід різним настроям, дозволяє громадянам брати участь в політичному житті. Політична активність людей — це свідомо цілеспрямована діяльність. Свідомість, яка становить собою компонент політики і відображає інші її компоненти, суть політична свідомість. Остання вбирає в себе політичне чуття, політичне мислення, політичну культуру. Надзвичайно важливим є сьогодні завдання формування у людей політичного мислення, яке означає розуміння сутності й особливостей нових реальностей сучасності.

Суттєвим є аналіз зв'язку категорії політичної системи з категоріями, які позначають регулятивні системи іншого порядку, наприклад, системи управління. Поняття політичної системи вужче від поняття системи соціального управління. Об'єктами соціального управління можуть бути не тільки політичні, а й інші суспільні процеси. Але детермінуючим фактором виступає саме політична система, бо політика задає мету, програму, весь, так би мовити, соціальний алгоритм управлінню суспільством. Управління в такому разі є засобом формування й реалізації політики. Просліджується ланцюжок детер-

мінації: економічна система суспільства — соціально-класова система — система соціального управління — політична система. Існує, звичайно, й зворотний зв'язок. Якби управління й політика не впливали на економіку, їх просто не було б у природі.

Вище зроблена спроба розкрити зв'язки між основними елементами політичних структур. Але цього недостатньо для наукового визначення сутності політики як цілісного об'єкта. Належить виявити також різноманітні зв'язки політичної системи, її структур з середовищем, в якому вона функціонує і розвивається. Йдеться про способи реалізації влади, сукупність засобів і методів, з допомогою яких вона здійснюється, тобто — про політичні режими.

Тип політичного режиму визначається конкретно розстановкою політичних сил, рівнем зрілості громадян та цивілізованістю країни.

Найбільш характерною рисою демократичного режиму є те, що в державно-політичному устрої суспільства народ визнається суверенним джерелом влади, який не тільки має право брати участь у вирішенні державних справ, а й має для цього всі необхідні умови. При такому державно-політичному устрої гарантовані головні права і свободи громадян, безперешкодно діють політичні партії, а також сильна опозиція, яка конкурує із своїми політичними суперниками і тим самим сприяє вирішенню назрілих проблем. Адже, зрештою, саме цінне в демократії — це можливості співставлення і змагання різноманітних поглядів і ідей. Вибори лідерів на всіх рівнях політичного життя проводяться лише на альтернативних засадах.

При авторитарному режимові основу державно-політичного устрою складає сильна особиста влада. Як правило, авторитарний режим виникає тоді, коли на порядок дня висувається необхідність вирішення проблем модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. В умовах цього режиму політичні права і свободи громадян і суспільно-політичних організацій обмежені, опозиція заборонена. Законодавча влада фактично підкоряється виконавчій, яка зосереджується в руках глави держави, якому підпорядковано уряд. Парламент перетворюється в декоративну установу. Поєднуються централізовано-планові і ринкові засади в розвитку економіки. При авторитаризмі правляча еліта, як правило, неоднорідна і спирається на блок політичних сил, які є різноманітними, але мають загальну зацікавленість в здійсненні авторитарної влади. «В цьому сенсі можна говорити про наявність при авторитаризмі «обмеженого плюралізму»⁸.

Для тоталітарного режиму, який є продуктом ХХ сторіччя, характерним є, насамперед, контроль над політикою, економікою, соціальною, духовною сферами суспільства однієї політичної організації — партії — держави. На чолі цієї політичної організації стоїть одноосібний харизматичний нікому не підзвітний лідер. При тоталітарному режимі здійснюється пряме політичне реформування економіки. Основним інститутом партії — держави є політична поліція з її практикою масових репресій. Історичний досвід свідчить, що тоталітарний режим виникає в умовах, коли перед країною постають виключні завдання, для вирішення яких необхідні надзвичайна мобілізація і концентрація зусиль усього населення, і яке в масі своїй підтримує цей режим. Саме так було і в Італії, і в Німеччині, і в Радянському Союзі. Зауважимо при цьому, що завдання і методи реалізації їх були різними. Тому слід диференційовано підійти до визначення як тоталітарного нашого суспільного ладу на всьому протязі його існування. Звичайно, час військового комунізму, весь сталінський період можна характеризувати як тоталітарний. Як відзначав Р. Д. Андерсон, професор Каліфорнійського університету «Напівприлюдне засудження Хрущовим репресій проти його соратників-комуністів стало кульмінаційним пунктом процесу демонтажу поліцейської держави в державі, яка веде свій початок з 1953 року...»⁹. Отже, період, коли при владі

був Хрущов М. С., доперебудовний устрій скоріше можна визначити як авторитарний режим.

Політична історія людства переконливо свідчить, що домінуючою тенденцією розвитку цивілізації є поступова демократизація суспільного життя. Процес цей відбувається суперечливо, з «приливами» і «відливами», але все ж йде в напрямку від тоталітаризму через авторитаризм до демократизму, до становлення правової держави і громадянського суспільства.

В поняття «правова держава» вкладається уявлення про систему органів і інститутів, які гарантують і охороняють нормальне функціонування громадянського суспільства, йдеться про таку державу, в якій цілком панує право і закон, де в рівному відношенні до нього знаходяться владні структури всіх рівнів, партії і громадські організації, посадові особи і окремі громадяни¹⁰. Платон писав, що «закон володар над правителями, а вони його раби».

Нині Україна переживає період переходу від тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і правової держави, а в майбутньому до громадянського суспільства. В Україні, в інших республіках колишнього Радянського Союзу цей процес почався із створення нової політичної системи. Як свідчить історія, світова цивілізація йшла іншим шляхом — спочатку створювалась відповідна економічна сфера, в даному випадку ринок, а потім на його основі формувались політичні структури.

Прийнята схема — спочатку формування політичних структур, а потім економічної сфери — об'єктивно веде до недооцінки останньої, відсутності реальної концепції її формування, а в результаті до розвитку кризових явищ, до спаду виробництва, створенню соціальної напруги, і, зрештою, політичної нестабільності, втрати авторитету владних структур.

Про це говорять і результати соціологічних досліджень^{10а}. На запитання, кому можна довірити проведення радикальних реформ, 67 процентів респондентів віддали перевагу не політикам, а кваліфікованим спеціалістам, четверта частина — Президенту України, стільки ж західним спеціалістам, 21 процент — Кабінету Міністрів, Верховній Раді — 11 процентів, лідерам політичної «опозиції» — лише 6 процентів. Більше того, 78 процентів респондентів вважають, що лідери політичних угруповань далекі від народу, їм байдужі його проблеми.

Політичні структури сучасної України

Якою має бути модель політичного устрою, на якому економічному підґрунті ця модель має створюватись?

В державотворчій діяльності, в роботі по створенню програми виходу із економічної кризи важливо враховувати ряд факторів.

Перший. Що перехід від тоталітарного до демократичного суспільства, до соціально орієнтованої економіки, яка має функціонувати на ринкових засадах, не відбудеться за 2—3 роки. Перехід цей буде тривалим. Як відомо, інші держави витратили на нього ціле сторіччя. Потрібна всебічно обґрунтована концепція цього процесу, відповідні управлінські структури, професійно підготовлені кадри для її здійснення.

Другий. Допомога найбільш розвинутих держав світу не буде рятівною. Як відомо, кредити доведеться повертати. Тим більше, що отримання їх супроводжується відповідними вимогами і не тільки економічного характеру. Ось чому, по високому рахунку, і зараз це знаходить все більше розуміння, треба нарощувати свій виробничий та науково-технічний потенціал, і, зрештою, максимально розраховувати на власні сили. Про це попереджають і зарубіжні фахівці. Ось що говорить з цього приводу аналітик ринку зі Сполучених Штатів Аме-

рики Х'ю Ульріх: «Необхідно, як на мене, відмовитись від небезпечного напрямку, в якому рухається ваш уряд. Йдеться про закордонні позики. Це може призвести до того, що боржниками залишаться ваші наступні покоління... Україна повинна підніматись економічно на основі творчих ідей мільйонів її громадян»¹¹.

І, нарешті, третій. В стратегічному плані мета, що уже в недалекому майбутньому зможемо включитись в західноєвропейські інтеграційні процеси, має право на існування. Але тут небезпечно допускати поспішність. Хоч Україна є європейською державою, про що невтомно говорять наші політичні лідери, але до цього включення маємо ґрунтовно підготуватися. Економіка України потребує адаптації в своєму розвитку і лише потім зможе інтегруватись. Поставка на ринок західних країн української горілки або виробів народних майстрів ще не вирішує справи. Важливо визначити пріоритетні напрямки експорту товарів, які б забезпечили позитивний фінансовий баланс. І слід мати на увазі, що процес інтегрування в західну економіку не ставить за умову розрив економічних зв'язків, як це відбулось в дійсності, з колишніми республіками Радянського Союзу, особливо це стосується Росії. З цими державами, а також країнами Східної Європи треба такі зв'язки відновлювати, і на колишньому і на новому рівні.

Україна, безперечно, назавжди залишила минуле, і повернення до нього неможливе. Але, вступивши у перехідний період, країна лише в найзагальніших рисах визначила, куди йти, і ще менш — як це зробити. Тому нагальним завданням є значна активізація зусиль владних структур, політичних та інтелектуальних сил по розробці основних положень довгострокової стратегії розвитку України.

За час свого існування людство випробувало немало шляхів примирення нації і держави, велику кількість форм національно-державного устрою. В Україні суб'єктом права на самовизначення проголошується не нація, яка дала назву країні (хоча є прихильники і національної держави), а її народ в цілому, тобто не етнічна спільність, а політичне громадянське суспільство. За громадянським принципом формуються державні управлінські структури, здійснюється військове будівництво.

На нинішньому етапі в Україні у відповідності з Конституцією діють вищі органи гілок влади. Все ж діяльність законодавчих і виконавчих владних структур вкрай неефективна. Проблема формування ефективних державних структур виявилась надзвичайно складною. Відсутні глибокі теоретичні розробки побудови державності, шляхів, методів, засобів її розбудови, місця і ролі різних політичних інститутів у цих процесах.

Епіцентром політичного напруження в Україні постійно виступає трикутник владних структур: Президент, Верховна Рада, Кабінет Міністрів. Замість того, щоб концентрувати свої зусилля на вирішенні нагальних економічних і соціальних проблем, ці структури прагнуть збільшити обсяг власних повноважень. Вищі органи виконавчої влади не спроможні вивести із глибокої кризи економіку. Відбувається постійна зміна урядів. Надзвичайно низьким є авторитет Верховної Ради, постійно втрачає свій рейтинг Президент. Під тиском народного невдоволення, зокрема страйку шахтарів Донбасу і Придніпров'я, Верховна Рада була змушена призначити дострокові вибори власного складу і Президента України.

Вихід вбачається у розробці і прийнятті нової Конституції України і формуванні на її основі діючих політичних структур.

Історичний досвід свідчить, що в роботі по створенню нової Конституції і нових владних структур слід виходити із трьох складових: знання власних історико-правових традицій; прийнятність тих чи інших положень в нинішніх умовах; порівняння з зарубіжними законодавчими актами.

Що стосується історико-правових традицій, то уже в часи княжої України-Русі «Руська правда» (термін «правда» тут означає закон) регламентувала дію такого органу прямого народоправства, як віче. Ідея незалежності України єднає «Пакти й Конституції законів» (1710 р.) Пилипа Орлика, «Начерки Конституції Республіки» Георгія Андрузького (1850 р.) — одного із членів Кирило-Мефодієвського товариства, Основний закон «Самостійної України» (1905 р.), створений групою Української народної партії, Конституцію Української народної республіки доби Центральної Ради. Всі ці і деякі інші конституційні акти чекають дослідження. Так само, як і чотири Конституції України, прийняті в роки радянської влади.

У сучасному державному устрої України спостерігаємо наявність всіх основних різновидів політичних режимів: демократичного, авторитарного, тоталітарного. Як вважають політологи, такий симбіоз не є життєздатним. В подальшій еволюції політичного режиму можна передбачити тенденцію до посилення реформаційного авторитаризму.

Політологам в тому числі, а, можливо, їм насамперед, належить дати відповідь на питання, які непокоять всіх: до якого суспільно-політичного устрою ми прагнемо в остаточному підсумку? Чи видно світло в кінці тунелю в результаті здійснення економічних реформ?

Для визначення того, наскільки виглядають оптимальними політичні структури, які формуються в Україні на основі нової Конституції, нами проведено порівняльний аналіз з діючими політичними структурами Австрії.

Паралелі завжди умовні, тим більше, коли йдеться про дві країни, історичний розвиток яких йшов по різних напрямках, хоча були часи і спільної життєдіяльності. І все ж бачиться сенс у такому аналізі.

Україна після розпаду Радянського Союзу проголосила незалежність і ось уже третій рік здійснює перехід від тоталітарної системи до демократичного суспільства і незалежної правової держави.

Перша Австрійська республіка виникла в 1918 році після розпаду Австро-Угорської імперії і нині є розвинутою індустріальною державою в Центральній Європі. Альпійська республіка, за висловом 84-річного «дугайнена» американських економістів Джона Кеннета Гелбрейта «може бути прикладом для США і інших держав, коли мова заходить про органічне поєднання соціальних засад з проблемами ринкової економіки»¹². Австрія є однією із країн, де ефективно діє інститут «соціального партнерства».

Повчальним є досвід створення Конституції Австрії. В 1920 році, через два роки після утворення першої Австрійської Республіки, був прийнятий Федеративний конституційний закон. В 1929 році в даний закон внесені суттєві зміни, спрямовані на посилення виконавчої влади. І з того часу він носить офіційну назву Федеративний конституційний закон 1920 року, в редакції 1929 року.

Із звільнення Австрії від німецько-фашистського панування в 1945 році відновлено дію Федеративного конституційного закону. Тим самим покладено початок історії другої Австрійської Республіки. 15 травня 1955 року був підписаний Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії, а 26 жовтня цього ж року австрійський парламент прийняв Закон про нейтралітет Австрії, який вважається складовою частиною конституції цієї країни.

В проведенні порівняльного аналізу політичних структур України та Австрії використані наукова література і першоджерела конституційних законів¹³. Не ставиться за мету провести детальний аналіз всіх положень проекту Конституції України та Федеративного конституційного закону Австрії, йдеться про найбільш важливі із них, насамперед про порівняння, вияв подібності, відмінності політичних структур двох країн.

Які ж загальні положення конституційного устрою України і Австрії? У проекті Конституції України відзначається, що Україна є республікою, демократичною правовою соціальною державою, а також, що державна влада здійснюється тут за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу, судову, а також їх взаємодії. Україна — єдина, соборна держава. Конституція Австрії проголошує країну демократичною республікою, підкреслює федеративний характер устрою держави. Правда, австрійські державознавці вважають, що Австрія являє собою державу із слабо виявленими рисами федералізму і сильною тенденцією до унітаризму.

Відносно владних структур на загальнодержавному рівні. В Україні парламент однопалатний. Від імені народу в межах Конституції України виступає виключно Верховна Рада України. Її сесії проводяться в формі пленарних засідань, і засідань її комітетів і комісій. В Австрії законодавчу діяльність веде головним чином одна з палат — Національна рада, а Федеральна рада обмежується у своїй роботі інтересами земель. Національні збори Австрії скликаються лише у декількох випадках: для приведення Федерального президента до присяги, у зв'язку з його відставкою та для прийняття рішення про оголошення війни.

Що стосується президента, то і Президент України, і Федеральний президент Австрії наділені повноваженнями глав держав. І в Україні, і в Австрії він не може бути молодшим за 35 років і обиратися більше двох термінів підряд. Крім того, майбутній Президент України повинен проживати на її території не менше 10 років і володіти державною мовою. Функціональні обов'язки за проектом Конституції України за обсягом більші у Президента України. До речі, в Австрії члени імператорських домів чи сім'ї, які коли-небудь належали до таких, позбавлені права бути обраними Федеральним президентом. І ще: Федеральному президенту належить право визнання позашлюбних дітей, за проханням їх батьків, дітьми, народженими в шлюбі.

Спостерігаються спільні риси у діяльності Кабінету Міністрів України і Федерального уряду Австрії. У тому й іншому разі вони мають достатні повноваження для ефективної реалізації функцій виконавчої влади. Так, Кабінет Міністрів України є вищим органом державної виконавчої влади. Проте Федеральний канцлер Австрії має більшу самостійність.

Механізм противаг між Парламентами і Президентами по суті ідентичний, але в Конституції Австрії більш чітко визначена роль Федерального канцлера, якому належить скликати Федеральні збори у зв'язку з відставкою Федерального президента, що забезпечує стабільність у функціонуванні владних структур.

І в Україні, і в Австрії уряд за певних умов може бути усунений від виконання обов'язків Парламентом або Президентом, визначено механізм цих дій.

Судова влада, її організація багато в чому схожі в Україні і в Австрії. Правосуддя здійснюється від імені республіки. Але якщо в Україні судова влада тільки формується, то в Австрії судова влада діє в повному обсязі. Звертає на себе увагу наявність в австрійській судовій системі Колегії народного правознавця, в яку може звернутись будь-який громадянин, скарга якого обов'язково перевіряється і він отримує відповідь.

Принагідно відзначимо: вражає законопослушність громадян Австрії, чого так не вистачає громадянам України. Переконатись в цьому можна, спостерігаючи за поведінкою мешканців Відня на вулиці (там ніколи і ніхто не перейде вулицю на червоне світло), в метро, міському транспорті. Згідно з Законом про громадянство іноземець може отримати громадянство країни тільки в тому разі, якщо він не менш 10 років має постійне місце проживання в країні і, що особливо

важливо, в цей період не був засуджений судовими органами до позбавлення волі на строк більше 6 місяців за скоєння кримінального злочину або за фінансові порушення.

На даному етапі спостерігаються ідентичні політичні структури на рівні області, землі. Спеціальна глава визначає повноваження Республіки Крим. Проте області України діють на основі адміністративної автономії, а землі в Австрії — на основі Федерації. Зафіксоване в проекті Конституції України положення «області (землі)» не виключає в майбутньому її федеративного устрою. Хоча досвід федерації в Австрії говорить про надзвичайну складність оптимального розподілу повноважень центральних та регіональних органів влади. В областях (землях) для вирішення питань, віднесених конституцією і конституційними законами України до їх відання, створюються обласні (земельні) Ради і обласні (земельні) виконавчі комітети, які діють за принципом розподілу влади.

І в Україні, і в Австрії місцеві органи самоврядування формуються на широких демократичних засадах і мають достатні повноваження при вирішенні питань, що безпосередньо стосуються інтересів громадян даної території. Органами місцевого самоврядування в Україні є сільські, селищні, районні і міські ради, які складаються з радників, обираються населенням на строк два роки — не більше 30 радників. Очолює раду голова, який одночасно є і головою виконавчого комітету ради. В Австрії кожна земля поділяється на райони, общини. Для керівництва районом призначається начальник району, на цьому рівні виборних органів немає. Общиною керують обшинні ради, які обираються її громадянами. Аналіз свідчить, що механізм взаємовідносин федеральних, регіональних і місцевих органів управління Австрії в порівнянні з Україною відпрацьовано більш детально.

Виключно важливу роль в процесі формування державно-політичних інституцій відіграють політичні партії, які справляють безпосередній вплив на стабільність та ефективність політичних структур держави.

Найбільш стабільними і ефективними вважаються двопартійні системи, наявні в США і Великобританії, та система обмеженого плюралізму, яка діє в ряді країн Західної та Центральної Європи, зокрема в Австрії.

Сучасна партійна система України характеризується як перехідна від автоматизованої, з великою кількістю нечисленних, маловпливових партій до більш стабільної системи поляризованого плюралізму¹⁴. В Україні нині офіційно зареєстровано 31 політичну партію, а також ряд громадських організацій різної орієнтації. Зрештою, можна прогнозувати поступовий, в міру становлення української держави, перехід політичного спектру партій із національного виміру до загальноприйнятого в Європі розподілу на правих, центр, лівих і більш тісну «прив'язку» партій до соціальних груп і класів. Партії в Україні стануть головними осередками, де акумулюється політичний потенціал суспільства, здатними впливати на свідомість громадян, приваблювати їх своїми ідеями при умові чіткої визначеності соціальної бази, реальності програм, які зможуть вивести суспільство з політичної і економічної кризи, ефективності методів з допомогою яких збираються досягти своїх програмних цілей.

Формування нових політичних структур на основі заново утвореної Конституції України не слід відтягувати, тому що ми весь час будемо знаходитись у перманентній кризі політичної влади. Подальша робота повинна йти в напрямку формування такого способу здійснення влади, такого державно-політичного устрою суспільства, при якому народ має невід'ємне право брати участь у вирішенні державних справ і має для цього необхідні умови. Мова, врешті-решт, йде про державу, де парламент приймає закони, Президент є главою держави, Прем'єр-

Міністр та його Кабінет здійснюють виконавчу владу, тобто про державу, в якій чітко розподілені завдання, функції та повноваження законодавчої, виконавчої та судової влади. Головним у правовій державі є верховенство закону у всіх сферах громадського життя та підпорядкованість самої держави і її органів законам.

Підкреслюючи важливість державотворчої діяльності, формування ефективної законодавчої, виконавчої та судової влади, сприяння розвитку багатопартійності, слід одночасно здійснювати продуману економічну стратегію, яка б сприяла покращанню життя людей. Владні структури, які не спроможні виробити і втілити в життя таку стратегію, як переконливо стверджує досвід, не мають майбутнього.

Вчені, політики, управлінці в своїй переважній більшості приходять до висновку, що шлях, по якому пішли країни Східної Європи, більшість республік колишнього Союзу для запровадження ринкової економіки, не приводить поки що до успіху. Існує реальна небезпека, що ринкова економіка сама по собі буде дискредитована. В переважній більшості цих країн (Україна не є винятком) спад виробництва не вдалось зупинити або повернути в зворотний бік. Сім прийнятих на урядовому рівні програм оздоровлення економіки України не діють серед інших причин ще й тому, що в основі їх проведення лежить так звана «лібералізація» цін, спрямована, за задумом її авторів, одночасно стабілізувати бюджет і стимулювати зростання виробництва. Використання монетаристського шоку нагадує провокування пологів при відсутності вагітності.

Головною причиною становища, що склалося, є те, що при проведенні реформ вважали, що ринкову економіку можна побудувати стихійно, що достатньо розпочати приватизацію засобів виробництва, вивільнити ціни — і відразу ж стабілізується валюта і з'являться конкурентні ринки. При цьому ігнорувалась той факт, що ринкова економіка являє собою соціальну споруду, яка повинна будуватися спрямованими діями людей, тобто передбачає наявність активних «творців ринку».

Про що свідчить досвід? Чи є вихід з становища, що склалося? Спонтанний і швидкісний шлях до ринкової економіки є ілюзією. Про це свідчить і досвід післявоєнної реконструкції у Західній Європі, який потім був використаний при розвитку японської економіки, а пізніше — в модернізації промисловості так званих «Малих тигрів»: Гонконгу, Тайваню, Сінгапуру, Південної Кореї. Звичайно, його не можна механічно перенести в Україну, він може бути використаний тільки творчо. І все ж, в чому полягає його сутність?

Період реконструкції тривав десять років. На самому початку був визначений головний принцип економічної реформи, згідно з яким основна увага приділялась соціально-економічній реконструкції та зростанню виробництва, свідомим діям в цьому процесі всіх його учасників. Були введені раціональне економічне планування і національні економічні рахунки з метою сприяння реконструкції ключових секторів промисловості у тій послідовності, в якій вони могли забезпечити збалансовану відбудову; грошова та податкова реформи розглядалися як інструмент реконструкції та розширення виробничої системи; обмінні курси знаходились під контролем, пересування капіталів жорстко регулювалось; протягом всього періоду реформ підтримувались контрольні механізми та субсидії по відношенню до цін на ключові групи товарів, а для сільськогосподарської продукції ці механізми діють і до нинішнього часу; роль приватизації ніколи не абсолютизувалась, багато державних компаній, як, наприклад, «Фольксваген», позбавлені переваг приватної власності, продовжували успішно функціонувати.

В Україні є всі можливості для створення власної моделі розвитку економіки. Вихід вбачається в поетапному здійсненні цілеспря-

мованої, науково обгрунтованої програми виходу з кризи, сутність якого полягає в поєднанні регулюючого впливу державних органів на економіку з введенням ринкових відносин. В загальних рисах йдеться про те, щоб створити ринкову, соціально орієнтовану економіку, спрямовану на задоволення потреб народу і таку, яка спирається на власні можливості. Промислова політика повинна бути націлена на те, щоб сприяти виробництву товарів, які ведуть до скорочення імпорту, та збільшенню випуску товарів, призначених для розширення експорту. Одним словом, належить відпрацювати механізм, який би поставив на передній план інтереси виробництва, а не споживацьку зацікавленість. Такий підхід має найбільшу вірогідність стабілізації суспільства і здатний забезпечити порівняно безболісний для населення вихід із кризової ситуації.

Ключовим питанням економічної реформи є визначення стратегії в проведенні приватизації державної та громадської власності. Її слід здійснювати лише тоді, коли приватизація передбачає стабілізацію виробництва, або коли колектив та його керівники матимуть змогу придбати та управляти придбаними виробничими потужностями. На початковому етапі слід приватизувати невеликі підприємства, перш за все побутової сфери, сфери обслуговування, торгівлі. При цьому повинні бути виключені соціальні експерименти, які ведуть до злигоднів. Йдеться про недопущення масового безробіття, зниження життєвого рівня, тобто про те, до чого неминуче призводить шокова терапія.

Важливо підкреслити, що ключовим фактором у створенні сприятливої для підприємницької діяльності економічної сфери виступає держава. Але її роль має бути іншою, ніж та, яку владні структури виконували в умовах командно-адміністративної системи. Держава, не втручаючись безпосередньо в діяльність підприємств, повинна управляти ринком і підтримувати його чи стримувати негативні тенденції через відповідні юридичні інститути, програми оподаткування, манетарну політику. Держава покликана виконувати функції поєднання приватних та суспільних інтересів окремих особистостей та соціальних груп.

При цьому слід враховувати, що за самою своєю суттю суспільство перехідного періоду, як правило, має уряд з обмеженими юридичними та адміністративними можливостями. І це природно. Адже немає досвіду впровадження ринкових реформ, необхідних управлінських навичок у тих, хто це повинен робити. В цій ситуації успіх економічних перетворень головним чином визначається підбором в уряд висококваліфікованих професіоналів, здатних діяти в умовах формування ринкових структур, а також умінням владних структур проводити за допомогою пошуку консенсуса політику наведення мостів між різними соціальними верствами, класами, політичними партіями, професійними спілками та громадськими об'єднаннями.

На закінчення слід підкреслити, що авторитарна держава не в змозі вирішити названі проблеми. Хоча в цих умовах існує спокуса спертися на авторитарний режим, який виникає, як правило, тоді, коли на порядок денний постає необхідність розв'язання проблем модернізації економіки, прискорення темпів розвитку країни. Застосування авторитарних методів управління принесе лише тимчасовий успіх. Тому перевагу у формуванні соціально орієнтованої економіки слід віддати демократичній правовій державі, яка, використовуючи широкий спектр демократичних методів управління, спроможна спонукати своїх громадян до добровільної співпраці, що відповідає їхнім інтересам.

¹ Див.: Боднар А. Наука о политике.— Киев, 1991.— 144 с.; Выдрин Д. И. Очерки практической политологии.— Киев, 1991.— 148 с.; Основы политологии: Курс лекций для высших учебных заведений (авт. кол.: В. Д. Бабкин (руководитель),

- Н. И. Козюбра, В. В. Копейчиков и др.—Киев, 1991.— 248 с.; Политология / за редакцією О. І. Семківа.— Львів, 1993.— 574 с.
- ² Одну з перших наукових розвідок в цьому плані зроблено в книзі Потульницького В. А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці).— К., 1992.— 232 с.; Спеціальний розділ, присвячений ідеям національної державності і демократії в історії політичної думки України, знаходимо в названому раніше підручнику Политология за редакцією О. І. Семківа.— Львів, 1993.— С. 78—134.
- ³ Див.: Марксизм: pro и contra.— М., 1992.— С. 4.
- ⁴ Див.: Боднар А. Основы политологии (Наука о политике).— Киев, 1991.— С. 9.
- ⁵ Боднар А. Основы политологии (Наука о политике).— Киев, 1991.— С. 12.
- ⁶ Див.: Основы социально-политических знаний // Социально-политический журнал.— 1993.— № 5—6.— С. 63.
- ⁷ Див.: Политология за редакцією О. І. Семківа.— Львів, 1993.— С. 251—252.
- ⁸ Фадеев Д. А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Политические исследования.— 1992.— № 2.— С. 118.
- ⁹ Андерсон Р. Д. Тоталитаризм: концепт или идеология // Политические исследования.— 1993.— С. 100.
- ¹⁰ Див.: Основы социально-политических знаний // Социально-политический журнал.— 1993.— № 5—6.— С. 71.
- ^{10a} Небоженко В. Україна: політична криза поглиблюється (за матеріалами соціологічних досліджень 1991—1993 рр.) // Політична думка, 1993.— № 1.— С. 93—95.
- ¹¹ Голос України.— 1992.— 4 липня.
- ¹² Мельников Н. Гэлбрейт стоит на своем.— Правда.— 1993.— 11 марта.
- ¹³ Див.: Австрийская республика. Конституция и законодательные акты. Пер. с нем.— М., 1985.— 430 с.; Конституція України. Проект, в редакції від 24 жовтня 1993 р.— 16 с.; Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції.— К., 1993.— 192 с.
- ¹⁴ Див.: Білоус А. О. Політичні об'єднання України.— 1993.— К., Видавництво «Україна».— С. 104.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Я. С. Хонігсман (Львів)

Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства в Україні

Про голод 1932—1933 рр. у період панування тоталітарної системи зовсім не писали. Зрідка згадували лише про продовольчі труднощі в країні у зазначені роки¹.

Останнім часом з'явилося чимало публікацій, в яких висвітлюються трагічні події 30-х років. Однак голодомор 1932—1933 рр. у них показується по-різному. Деякі автори намагаються перебільшити розміри цієї трагедії в Україні, применшуючи масштаби голоду у той період в інших регіонах колишнього Радянського Союзу. Хоча відомо, що у Поволжі, Казахстані та на Північному Кавказі масштаби голодомору були не меншими, ніж в Україні.

Від голоду в 1932—1933 рр. померли мільйони людей різних національностей: українці, росіяни, поляки, євреї та ін. Проте деякі дослідники пишуть тільки про голодомор українців. При цьому вони зовсім безпідставно твердять, що голод в УСРР був нібито результатом особливої політики радянського уряду щодо українського народу². Це не відповідає дійсності. Голодомор 1932—1933 рр. у багатьох районах РСФРР також був наслідком злочинної політики сталінського керівництва, яке, незважаючи на поганій урожай, намагалося вилучити в селян якомога більше хліба для експорту. Правильно, на нашу думку, пише професор С. В. Кульчицький: «Хлібозаготівля в умовах, коли на селі гостро не вистачало хліба до нового врожаю, була найстрашнішим злочином Сталіна та його найближчих співробітників у партійно-державному керівництві»³. З цим твердженням згодні багато дослідників трагедії 1932—1933 рр., як і з тим, що голодомор мільйонів селян в Україні, на Північному Кавказі, у Поволжі та Казахстані був результатом антилюдської сталінської політики щодо селянства, якого позбавили землі й хліба. І все це робилося під лозунгом прискорення індустріалізації та «будівництва соціалізму в одній, окремо взятій країні».

Про причини і наслідки голоду в Україні й у інших регіонах колишнього СРСР написано чимало. А про те, що він призвів до повної деградації, а потім і до занепаду єврейського землеробства в Україні, що виникло в 20-х роках, досі ніхто не писав.

Єврейські землеробські колонії з'явилися в Україні й у інших регіонах Російської імперії на початку XIX ст. З 1807 по 1830 рр. на півдні України, в Білорусії та Бессарабії були землевпорядковані з ініціативи царських чиновників близько 12 тис. євреїв⁴. Мета цього заходу — забезпечити певну групу останніх землею з тим, щоб відірвати їх від релігії прабатьків, торгівлі, ремесла в містечках і перетворити з часом у слухняних православних кріпаків.

В 30-х роках XIX ст. частина єврейських поселень була ліквідована. Одні з їх жителів прийняли православ'я й перетворилися у кріпаків. Інші, залишившись вірними іудаїзму, повернулися в міста та містечка і почали знову займатися торгівлею чи ремеслом.

У 70-х роках минулого століття в трьох українських губерніях (Волинь, Київщина, Поділля) налічувалося 56 єврейських землеробських колоній, в яких проживали 14 тис. чол. У степових районах України в той же час було 156 сімей єврейських землевласників. На Закарпатті у 1867 р. 86 тис. євреїв також займалися сільським господарством⁵.

Наприкінці XIX ст. в Європейській частині Російської імперії сільським господарством займалися лише 3,21% від усього єврейського населення. Зосереджувалося воно в основному в Україні, де було 36 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких налічувалося 29 612 хліборобів⁶.

В роки реакції (1908—1912 рр.) багато євреїв було вигнано із сільської місцевості. Їм заборонялося займатися землеробством. Вони позбавлялися прав пересування й володіння нерухомою власністю на селі⁷.

Перед першою світовою війною євреям у деяких районах смуги осілості знову було дозволено жити в селах і займатися сільським господарством. Весною 1914 р. в Україні налічувалося 27 єврейських сільськогосподарських колоній, у яких проживало близько 23 000 чол.⁸.

У 1917—1918 рр. з'явилися численні приміські єврейські землеробські господарства, які вирощували в основному овочі, виробляли молочно-сироварну продукцію, яку потім збували на ринках. Спочатку вони виникли з метою прогодування власних сімей, а з часом перетворилися на товарні господарства.

У роки революції та громадянської війни більшість єврейських землеробських господарств в Україні було розгромлено. Тому євреї тікали у міста. Ті, хто мав можливість, емігрували в Америку, Палестину й інші країни. Чисельність євреїв по всій території колишньої Російської імперії різко скоротилася. У 1919 р., за даними демографа Я. Лещинського, на українських етнічних землях проживали понад 3,3 млн. євреїв⁹. Через сім років, у 1926 р., їх кількість, зокрема, у Східній Галичині становила 556 тис. чол., у Волинському воєводстві — 208 тис., у Поліссі — 99 тис.¹⁰. У той же час на території УСРР проживали 1577 тис. євреїв, зокрема, в Східному Поліссі — 147 тис., на Правобережжі — 682 тис., Лівобережжі — 198 тис., у Степовому районі — 396 тис., в Дніпровському промисловому районі — 113 тис., у Донбасі — 41 тис.¹¹.

Лише 14% євреїв працювали вільнонайманими робітниками, 21% — займалися кустарництвом, 23,3% — працювали службовцями в установах.

Основна маса єврейського населення проживала у малих містах і містечках (34%). В сільській місцевості мешкало тоді понад 20% євреїв. Значна частина їх проживала також у великих містах. Так, в Одесі мешкало 153,2 тис. чол., Києві — 140,3, в Харкові — 81,1, Дніпропетровську — 62,1, Кременчуці, — 29,0, Миколаєві — 21,8, Вінниці — 21,8 тис. чол.¹².

Майже 40% єврейського населення України вважалися «непродуктивним елементом» (так називали людей, які не працювали на виробництві). До них відносилися дрібні торговці, ярмаркові посередники, служителі культу, кустарі та ін.¹³. Вони перебивалися з дня на день випадковими заробітками.

В роки революції й громадянської війни значна кількість дрібних торговців, ремісників і кустарів розорилася в результаті реквізиції їх майна, погромів, грабежів, непосильних податків та різних поборів. Багато єврейських торговців, служителів культу були позбавлені не лише засобів існування, а й політичних прав, вважалися т. зв. «позбавленцями». На виборах у місцеві ради в 1926 і 1927 рр. в одній лише Україні було понад 30% позбавленців від усього єврейського населення республіки¹⁴. У пошуках джерел існування багато з цих людей від'їз-

джали у міста, влаштовувалися працювати на фабриках, заводах, в установах. Але значна частина з них залишилася у малих містах, містечках, на селі. Їх необхідно було працевлаштувати, зробити «продуктивним елементом» нового життя. Цим займалися в перші роки радянської влади єврейські комісаріати, а потім відповідні секції при партійних організаціях у центрі й на місцях.

Єврейський комісаріат виник у 1918 р. як відділ Наркомату в справах національностей, яким керував Сталін. На чолі комісаріату було поставлено Ш. С. Діманштейна. Разом з ним там працювали З. Грінберг, Ш. Агурський та ін. На початку липня 1918 р. вони скликали з'їзд представників усіх єврейських общин. На ньому було обрано Центральне бюро по координації роботи всіх єврейських громадських організацій у країні. Ця робота звелася до закриття і ліквідації цих общин, культурних та господарських об'єднань євреїв. При цьому не обійшлося й без репресій проти багатьох громадських діячів.

У жовтні 1918 р. була заснована Єврейська секція при ЦК РКП(б). З її ініціативи засоби і майно всіх ліквідованих організацій та общин були передані у відання місцевих єврейських комісаріатів. Наприкінці 1918 р. питаннями культури й освіти почали займатися наркомоси, а єврейські комісаріати було ліквідовано. Згодом влаштування «єврейського» життя перейшло до евсекцій при ЦК РКП(б) та обласних комітетів партії.

До функцій цих секцій входило також і працевлаштування «непродуктивних» євреїв. 11 травня 1919 р. ЦК РКП(б), заслухавши доповідь Ш. Діманштейна, ухвалив резолюцію, в якій зазначалося: «Частину єврейського населення слід землевпорядкувати й включити у сільськогосподарське виробництво»¹⁵.

На основі цього II конференція єврейських секцій при партійних комітетах 18 червня прийняла рішення «прискорити соціалізацію єврейських «нетрудових елементів» шляхом землеустрою значної частини єврейського населення»¹⁶. Подібну резолюцію ухвалив 12 липня 1919 р. і Народний комісаріат землеробства. У зверненні до єврейських трудящих від 20 липня керівники евсекцій при ЦК РКП(б) писали: «У соціалістичній Радянській республіці є досить землі, щоб перевести євреїв на продуктивну сільськогосподарську працю. Вступайте в ряди трудящих-землеробів. Радянська влада допоможе вам організувати сільськогосподарські кооперативи. Ми вживемо усіх заходів, щоб допомогти вам перевестися в сільськогосподарське виробництво, зажити щасливим життям»¹⁷. Багато єврейських бідняків готові були стати хліборобами, але триваюча громадянська війна перешкодила здійснити ці наміри.

Після закінчення війни проблеми єврейської колонізації виникли знову. Однак для того, щоб залучити велику кількість людей до сільськогосподарської праці, які не мали відповідних спеціальностей, засобів виробництва, слід було витратити величезні кошти. Радянська влада таких можливостей тоді не мала. Тому вирішено було звернутися за допомогою до єврейських добродійних організацій за кордоном. Фінансову й агротехнічну допомогу в справі землеустрою надали Єврейське колонізаційне товариство (ЄКТ) у Лондоні, Товариство землевпорядкування єврейських трудящих (ТЗЄТ), «Агро-Джойнт» (Американо-єврейський комітет допомоги євреям-аграрникам) та ін.¹⁸.

Найзручнішими для єврейської колонізації районами були Крим і південь України. Кримський півострів приваблював євреїв не тільки благодатним кліматом, а й тим, що тут уже здавна вони займалися сільським господарством. Жили євреї там спокійно, не знали погромів з боку татарського населення. Не дивно, що у Криму ще з кінця XIX ст. існувало чимало єврейських колоній, які займалися вирощуванням різних сортів винограду та інших сільськогосподарських культур. На початку XX ст. на півострові проживало понад 60 тис. євреїв,

а в 1917 р. там налічувалося їх більш як 68 тис. (8,4% від усього населення Криму)¹⁹. Багато з них продовжували займатися сільським господарством²⁰.

В 1919—1920 рр. у період хазайнування на півострові Денікіна і Врангеля сіоністські організації Росії створили тут завдяки фінансовій допомозі закордонних добродійних організацій ряд сільськогосподарських кооперативів. Вони успішно розвивалися й розширювали свою діяльність. На конференції представників сіоністських організацій півдня України, Росії та Криму, яка відбулася в жовтні 1919 р. у Балаклаві, зазначалося, що на півострові можна створити ряд нових сільськогосподарських об'єднань, де молодь набувала б спеціальності, необхідні для розвитку землеробства. У 1920 р. з встановленням у Криму радянської влади сіоністські діячі почали терміново виїжджати звідти в Палестину. Проте багато членів кооперативів залишилися на місцях і організували нові сільськогосподарські колонії, зокрема кооперативи «Ахва» й «Херут».

У 1921—1922 рр. активісти з «Ахва» заснували ще ряд сільськогосподарських об'єднань під назвами «Кадіма», «Ахдут», «Бейт-Лехем» та ін. Всі вони успішно працювали, користуючись фінансовою допомогою з боку «Агро-Джойнта» і ТЗЄТа²¹.

В 1923 р. сільськогосподарські організації, що вважалися сіоністськими, почали відчувати переслідування з боку органів влади. Але, незважаючи на штучно створені для них труднощі фінансового й адміністративного характеру, вони продовжували розвиватися. Наприкінці 1922 — на початку 1923 р. був створений сільськогосподарський кооператив-комуна (кібуц) під назвою «Тель-Хай», який об'єднав 106 чол., які мріяли підготуватися до комуністичної сільськогосподарської роботи в кібуцах на землі Палестини. Подібна комуна була створена також поблизу залізничної станції Колай (нині — Азовське). Вона займалася вирощуванням винограду, овочів та інших видів сільськогосподарської продукції.

В 1923 р. були створені ще 2 комуни: одна з них — у районі Джанкою під назвою «Га-Мішмар», а друга — поблизу Євпаторії під назвою «Хаклай». Отже, було організовано 4 комуни сільськогосподарського виробництва. Дві з них були під впливом лівих сіоністів, а дві інші вважалися комунами марксистського типу. Всі вони об'єднували 330 членів, які з допомогою «Агро-Джойнта» створили ряд нових сільськогосподарських колоній. Наприкінці 1924 р. таких кооперативів було уже 18. У них працювали більш як 1600 єврейських селян²².

В 1924 р. представники місцевих державних і партійних органів почали активно виступати у пресі й на зборах членів кооперативів проти їх сіоністських керівників. Почалися репресії проти багатьох з них.

В Україні теж популярною стала ідея «продуктивізації євреїв без певних занять» шляхом їх землеустрою. 29 липня 1924 р. відбулося засідання малої президії ВУЦВК під головуванням Г. Петровського. На ньому з доповіддю «Про залучення трудящих євреїв до хліборобської праці» виступив член президії ВУЦВК А. Сударський²³. У резолюції по доповіді, яку було прийнято одногосно, зокрема, йшлося про те, що місцевим органам влади та обласним відділам нацменшин слід провести широку агітацію за перехід євреїв до сільськогосподарської праці й переселити їх у райони, де будуть створені умови для цього²⁴.

29 серпня 1924 р. ЦВК СРСР прийняв постанову про створення при президії Рад національностей країни Комітету по землеустрою єврейських трудящих (Комзет). Його головою був призначений старий член партії Г. Г. Смилович. До Комітету ввійшли керівники евсекцій при ЦК РКП(б) Ш. Діманштейн, Ю. Ларін, А. Мережин та ін. На Комзет покладалися такі завдання: залучення трудящих євреїв у сіль-

ськогогосподарське виробництво, організація єврейських сільських поселень, вербування людей до переїзду в ці поселення, влаштування переселенців на місцях і залучення їх до землеробської праці²⁵. Комітет мав свої відділи при ЦВК республік та обласних виконкомах.

17 жовтня 1924 р. Рада Праці та Оборони (РПО) при Раднаркомі СРСР прийняла постанову «Про завдання колонізації й добровільного переселення громадян на цілиніні землі». Згідно з цією постановою кожна союзна республіка зобов'язана була розробити план добровільного переселення туди громадян. Ці плани мали погоджуватися із загальними державними планами розвитку народного господарства кожної союзної республіки²⁶.

В Україні план переселення людей на цілиніні землі передбачав забезпечення землею у південних районах республіки, на Волині та в інших місцях 1400 тис. чол., у тому числі 400 тис. громадян єврейської національності. В зв'язку з цим було заплановано виділити для нових переселенців 170 тис. десятин цілиніних земель²⁷. У листі всесоюзного Комзету українському уряду від 18 січня 1925 р. зазначалося, що бажано, щоб український Наркомзем виділив для колонізації по 62,5 тис. десятин землі в 1925 і 1926 рр. та 46 тис. десятин у 1927 р.²⁸.

До того часу, як уже зазначалося, в Україні, Криму й у інших регіонах уже існували сотні єврейських селянських колоній. В Україні у 1924 р. налічувалося 43 657 євреїв-селян. Найбільше єврейських бідняків з міст і містечок України прибуло на південь республіки й у Крим. Тисячі знедолених людей, одержавши матеріальну допомогу, долаючи труднощі побуту, переселилися в степові райони між ріками Інгулець та Дніпро, на північ від Херсона, де почали освоювати сільськогосподарське виробництво і вести селянське життя.

У землевлаштуванні євреїв, забезпеченні їх сільськогосподарським інвентарем, агротехнічними знаннями активну участь брали різні єврейські добродійні організації Західної Європи й США. Значні кошти для цього виділили єврейські організації «Агро-Джойнт», Товариство ремісничої праці (ТРП), ТЗЕТ і ЄКТ. Вони підписали ряд угод з представниками Комзету про умови фінансування всієї справи землеустрою євреїв. Згідно з цими угодами представники названих організацій повинні були надати новоутвореним землеробським господарствам фінансову, агротехнічну та іншу матеріальну допомогу.

Весною 1925 р. Наркомзем України, виконуючи постанову ВУЦВК від 25 січня 1925 р., розпорядився виділити вільні землі для переселенців у Херсонській області в розмірі 42 тис. десятин — по 15 десятин на сім'ю. Тут планувалося поселити 2400 сімей. У районі Кривого Рога власті передали 6000 десятин для 600 сімей — по 10 десятин на кожному з них. У Київській губернії було виділено землі для 3431 сім'ї з 19 365 їдцями, у Чернігівській відповідно — 1116 з 4806, на Волині 3795 з 18 708, на Одещині — 3335 з 14 976, на Донеччині — 249 з 1149, в Катеринославській губернії — 815 з 4205, на Поділлі — 1492 сімей, на Полтавщині — 835 з 3388 їдцями. У названих восьми губерніях планувалося землевлаштувати в 1925—1926 рр. 15 068 сімей, у яких налічувалося 66 597 їдців²⁹.

Витрати на переселення і влаштування людей зростали з кожним роком. Їх більшу частину несли закордонні організації «Агро-Джойнт», ЄКТ, ТРП й інші. В 1925—1926 рр. вартість переселення 10 000 сімей становила 8435 тис. крб. З цієї суми власні витрати переселенців становили лише 2 млн. крб. Комітет «Агро-Джойнт» асигнував для цього 3,6 млн., ЄКТ — 200 тис., ТРП — 150 тис., ТЗЕТ — 50 тис. крб. Витрати радянського уряду становили 2,5 млн. крб.³⁰. Оскільки за той час було поселено на півдні України 18 тис. сімей з 74 тис. їдцями, то загальні витрати на їх переїзд та інші потреби досягли майже 20 млн. крб., з яких частину давали єврейські закордонні організації³¹.

Переселення людей на нові місця проживання стало основою для створення нових національних районів і сільрад. Було створено 7 німецьких, 3 російські, по одному польському й єврейському національних районів та 900 національних сільрад (312 російських, 228 німецьких, 139 польських, 117 єврейських, 44 болгарські, 30 грецьких, 14 молдавських, 13 чеських, 2 білоруські й 1 шведську)³².

На початку 1926 р. питання про активізацію процесу переселення євреїв та їх влаштування розглядалися на засіданнях державних органів управління. 18 лютого 1926 р. на засіданні Раднарком виступив голова Комісії нацменшин при Раді Національностей ВУЦВК І. Науменко³³. Він доповів про те, що у 1926 і 1927 рр. заплановано переселити й влаштувати понад 22 тис. єврейських сімей. На це уряд України має асигнувати більше ніж 3 млн. крб. Решту грошей передбачалося одержати від добродійних єврейських організацій та від самих переселенців.

Через місяць, 28 березня, з доповіддю про роботу Комісії по землеустрою єврейських трудящих, які бажають включитися в сільськогосподарське виробництво, виступив секретар Президії ВУЦВК А. Буценко³⁴. Він, зокрема, зазначив, що у 1926—1927 рр. планується прискорити землевпорядкування євреїв в усіх районах України, головним чином у степових губерніях півдня республіки. З цією метою вирішено було активізувати діяльність усіх районних і обласних відділів Комзету. Функціонери цих організацій мали роз'їжджати по містах республіки й агітувати людей записуватися на переселення в сільськогосподарські райони. Внаслідок проведеної роботи в 1926—1927 рр. на цій землі півдня України було переселено понад 20 тис. сімей. Найбільша кількість переселенців переїхала на Херсонщину, Одещину у райони Кривого Рога, Маріуполя та в Крим.

На початку 1927 р. на степових просторах між річками Інгульцем і Дніпром, на північ від Херсона, було споруджено з допомогою фондів «Агро-Джойнта» й ЄКТ багато єврейських поселень. Виникла необхідність в організації адміністративно-територіальних об'єднань, які б піклувалися про інтереси та потреби приїжджих. 22 березня 1927 р. на Першому з'їзді делегатів переселенських поселень було вирішено організувати єврейський національний адміністративний район з центром у Великій Сейдеминусі, перейменованій у Калініндорф. До складу цього району ввійшли 4 старі й 33 нові єврейські колонії, а також 10 українських і німецьких поселень³⁵. З 2900 існуючих там індивідуальних господарств 2500 були єврейськими³⁶.

В 1927 р. у районі Кривого Рога засновано Сталініндорфський район з 11 єврейськими землеробськими колоніями, в яких розмістилося 1687 господарств з 10 245 їдцями. Значна кількість переселенців зосередилася також у районі Маріуполя. Там поселилося близько 800 чол. У цих районах спорудили школи, будинки культури, бібліотеки, медичні пункти тощо. Незабаром усі села були радіофіковані, в них працювали кіноустановки, видавалися місцеві газети «Дер ройтер арбайтер» («Червоний робітник»), «Колвіртер емес» та ін.³⁷

Успішно розвивалися господарства єврейських переселенців у Криму. В 1925 р. там налічувалося 1079 виноградарських і хліборобських господарств, які обробляли 9024 гектарів земельної площі. Вони мали на той час 106 вантажних машин, 34 трактори й іншу техніку, коней та велику рогату худобу. У 1930 р. єврейських виноградарських і хліборобських господарств на Кримському півострові було вже 5151. Вони обробляли 341 928 га земельної площі, мали в своєму розпорядженні 405 тракторів та 4000 вантажних машин, іншу техніку, худобу³⁸.

У 1927 р. в Криму та на Херсонщині виникли радянські єврейські сільськогосподарські кооперативи по спільному обробітку землі, так звані тсози. Вони були організовані на демократичних принципах, і це стало гарантією їх успішного розвитку.

В 1929 р. розпочалася кампанія по об'єднанню індивідуальних землеробських господарств у колгоспи. Більшість єврейських селян поставилися до цього досить критично, не бажаючи відразу ж стати членами новоутворених об'єднань. Але місцеві органи влади, комзети, які фактично керували цими господарствами, наполегливо домагалися вступу селян у колгоспи. Це й стало причиною того, що єврейське землеробство почало занепадати.

Щоб уникнути примусового вступу в колективні господарства, окремі єврейські селяни почали записуватися на переїзд у Біробіджан. Там вони почали освоювати нову територію для створення власного національно-адміністративного району. Проте більшість селян не бажала залишати благодатні території Криму та України і залишилися на старому місці. А тим часом колективізація набирала темпів. Весною 1929 р. в єврейські колонії Херсонщини й Маріупольського району приїхали активісти Комзету та чиновники з партійного апарату. Під загрозою значного збільшення оподаткування селян вони змусили одноосібників-колоністів записуватися у колгоспи. В 1929 р. у районі Калініндорфа було організовано 47 колективних господарств, які об'єднали основну частину єврейських селян³⁹. У районі Маріуполя їх створено 28. Кількість колгоспів і залучених до них одноосібників почала швидко зростати. Так, до 1 жовтня 1930 р. в колгоспах Калініндорфського району було об'єднано вже 75% усіх господарств. На Одещині на той час колективізували 92% господарств, в районі Кривого Рога — 93%, а у районі Мелітополя всі єврейські господарства були вже залучені в колгоспи. До кінця 1930 р. у степових районах України, тобто в Херсонській, Запорізькій, Ворошиловградській, Одеській, Миколаївській областях, налічувалося 93 єврейські колгоспи. Вони об'єднували понад 156 тис. землеробів, тобто 9,7% єврейського населення України⁴⁰.

Кількість єврейських хліборобських дворів і оброблена ними площа в га в Україні та Криму на 1 січня 1931 р. *

	Кількість дворів (сімей)	Оброб. площа	В т. ч. старі господарства	Площа в га
Україна	35580	378080	8100	109000
Крим	6150	341900	962	18000

На 1 січня 1931 р. у сільському господарстві колишнього СРСР (без Біробіджана) було зайнято 54 110 єврейських сімей, в яких налічувалося 259 550 чол. 44 048 єврейських сімей (209 тис. чол.) були землевпорядковані в 20-х роках завдяки активній діяльності комзетів й інших організацій. До масового переселення євреїв у сільськогосподарському виробництві було зайнято 10 662 сім'ї, які обробляли 137 тис. га земельної площі⁴¹.

Головне правління Комзету в Москві планувало перевести на сільськогосподарське виробництво до кінця першої п'ятирічки близько 500 тис. єврейських трудящих. Цим планам не судилося здійснитися через порочну політику сталінського керівництва, яке привело сільське господарство країни до катастрофи. Єврейське землеробство, як і все сільське господарство країни, на початку 30-х років почало швидко деградувати у зв'язку з насильницькою колективізацією.

Єврейські колгоспники, які прийшли в сільське господарство з малих містечок, довго не могли звикнути до нових умов праці на основі суспільної власності. Вони не сприйняли ведення спільного господарства ні економічно, ні психологічно. Це відразу відбилося на дисципліні праці. Люди почали ставитися до своїх обов'язків без ініціативи,

інертно. Продуктивність праці падала, погіршилася врожайність. У багатьох колгоспах економічні показники різко знизилися. Безгосподарність та безвідповідальність стали характерними рисами ставлення до всього, що було за межами власної присадибної ділянки.

Економіка багатьох господарств почала деградувати. Їх становище погіршувалося й за рахунок зростання податків та обов'язкової хлібозаготівлі. Прозрозкладка охопила всі єврейські господарства, а обов'язкова хлібоздача зростала з кожним роком. Так, у 1928 р. вона становила 3,12 ц, а в 1929 р. — зросла до 4,78 ц з гектара. В 1931 р. загальна врожайність полів у колгоспах різко скоротилася, а хлібоздача зросла ще більше. Багато господарств не в змозі були виконати її план. Криза охопила багато колгоспів. Газета «Дер Штерн», що виходила у Харкові, 12 березня 1932 р. писала: «В багатьох господарствах Сталініндорфського району плани хлібозаготівлі за минулі роки досі не виконано. Ці господарства не готові до сівби й у цьому році». Та ж газета 8 лютого 1932 р. писала, що єврейські колгоспи Херсонщини не мають хліба для своїх колгоспників до нового врожаю, в багатьох сім'ях люди голодують»⁴².

Восени 1932 р. становище з хлібом стало критичним у господарствах Долинського, Межицького і Новопразького районів Дніпропетровської області, Миропільського, Семенівського та Чернухівського районів Харківської області, Зінов'ївського й Новомиргородського районів Одеської області. В цих місцевостях існувало понад 20 єврейських сільськогосподарських артільей. Більшість з них залишилися без хлібних запасів і посівного матеріалу. Все, що малося у цих господарствах, було вилучено за рахунок обов'язкової хлібозаготівлі. В постанові Ради Народних Комісарів УСРР від 21 травня 1933 р. перераховувалися райони та господарства, які найбільше постраждали від голоду у 1932 р. В їх числі багато було й єврейських господарств. Хлібозаготівельники забрали у них все, що залишалось для власних потреб і сівби. В результаті цього у багатьох селах почався голод. Зокрема, в Сталініндорфському районі голодувало 25 єврейських сімей, померло 26 чол.⁴³

Взимку 1932—1933 рр. на селі почався голодомор. Так, у квітні 1933 р. в с. Ворошилівка Сталініндорфського району люди почали пухнути від голоду. Вони вже не сподівалися на будь-яку допомогу. Зокрема, в колгоспника Бравермана, якого арештували за крадіжку хліба, померло четверо дітей у віці від 5 до 10 років⁴⁴.

Про голод в єврейських колгоспах заговорили у багатьох країнах. Про це писали газети Нью-Йорка та Варшави. Багато представників єврейських організацій Польщі, Франції, Англії й США хотіли надати допомогу голодуючим, приїхати в Україну і самим переконатися, яке становище у господарствах, створених з допомогою закордонних організацій, але влада на місцях та в Києві запевняла їх, що розмови про голод — це наклеп на країну рад, і нікому не дозволяла приїжджати в Україну. А тим часом люди помирали не лише в селах, а й у містах. Особливо тяжким було становище в малих містечках, які були позбавлені централізованого державного забезпечення продуктами. Взимку і весною 1933 р. помирали євреї та українці у Бердичеві, Житомирі, Умані, Білій Церкві, Фастові, Проскурові. За січень — лютий на вулицях Києва було підібрано 918, а за 10 днів березня — 249 євреїв, які померли від голоду⁴⁵.

Катастрофічне становище у сільському господарстві занепокоїло працівників комзетів в областях. Вони намагалися шукати допомоги в єврейських організацій за кордоном. Але їм заборонили це робити.

Єврейські колгоспи опинилися без будь-якої допомоги. Це ще більше погіршило становище багатьох голодуючих сіл. Селяни, щоб не померти від голоду, почали тікати у міста, на промислові підприємства. Багато господарств залишилися зовсім без людей.

Якщо в Україні у 1930 р. налічувалося 103 єврейські сільськогосподарські артiлі, то в 1934 р. їх залишилося 68, а у 1936 р. — 56. Кількість єврейських селян у них різко скоротилася. В республіці вона становила лише 109 тис. чол. Частина з них померла від голоду, інші роз'їхалися по всьому СРСР⁴⁶.

У 1938—1940 рр. радянські органи влади на місцях намагалися відновити єврейське землеробство, знову організувати колгоспи. Але до того часу більшість активістів комзетів були репресовані. Деякі з них були розстріляні, як єврейські націоналісти. Західні організації розчарувалися в політиці радянської влади й більше з нею не хотіли мати справи. Єврейське селянство було значною мірою знищено. Близько 12 тис. хліборобів переселилися у Біробіджан, частина їх загинула в результаті голодомору, інші єврейські селяни розбіглися хто куди. Ті, які залишилися у сільській місцевості, були знищені в роки гітлерівської окупації.

Після війни деякі єврейські громадські організації намагалися відновити окремі сільськогосподарські підприємства у Криму і на півдні України. Але незабаром настав період державного антисемітизму під виглядом боротьби з космополітизмом та сiонізмом. Євреї почали шукати можливості емігрувати в інші країни. Так було покінчено з єврейським сільськогосподарським виробництвом, створеним ентузіастами з Комзету й інших організацій у період, коли люди вірили в можливість рад побудувати нове і справедливе життя для всіх народів СРСР.

¹ Горошко С. Найбільша втрата // Літ. Україна.— 1990.— 22 листоп.

² За вільну Україну.— 1992.— 19 груд.

³ Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду.— К., 1989.— С. 3—5.

⁴ Земледелие // Краткая еврейская энциклопедия.— Иерусалим, 1982.— Т. 2.— С. 551.

⁵ Magyar statisztikai evkonyv.— Budapest, 1874.— S. 130—132.

⁶ Чериковер И. Земледелие в России // Еврейская энциклопедия.— СПб., 1914.— Т. 7.— С. 757.

⁷ Вольтке Г. Россия // Еврейская энциклопедия.— СПб., 1914.— Т. 13.— С. 620—625.

⁸ Heller Otto. Der Untergang des Judentums.— Wien-Berlin, 1931.— S. 19, 78.

⁹ Лещинский Я. Еврейский народ в цифрах (идиш).— Берлин, 1922.— С. 44—45.

¹⁰ Зингер Л. Г. Численность и географическое размещение еврейского населения // Евреи в СССР.— Москва, 1929.— С. 143; Енциклопедія Українознавства.— Т. 2.— С. 675.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Heller Otto. Der Untergang des Judentums // Jüdisches Lexikon.— В. 111.— S. 812—815.

¹⁴ Биробидж. штерн.— 1991.— 7 авг.

¹⁵ Heller Otto. Der Untergang des Judentums // Jüdisches Lexikon.— В. 111.— S. 812—815.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Центр. держ. іст. арх. України у Києві, ф. 505, оп. 1, спр. 17, арк. 22; спр. 108, арк. 16 (далі — ЦДІА України у Києві).

¹⁸ Крым // Краткая еврейская энциклопедия.— Иерусалим, 1985.— Т. 4.— С. 595.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 1, спр. 45, арк. 3—5.

²² Еврейское земледелие в России (идиш).— Берлин, 1928.— С. 22—23.

²³ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 1, спр. 80, арк. 10—11.

²⁴ Там же, спр. 57, арк. 10—12.

²⁵ Там же, спр. 10, арк. 10; спр. 46, арк. 8—9.

²⁶ Там же, спр. 16, арк. 59, 196, 198.

²⁷ Там же, арк. 196—198.

²⁸ Там же, спр. 21 б, арк. 6.

²⁹ Там же, спр. 21 б, арк. 5—7; спр. 44, арк. 12—14.

³⁰ Там же, спр. 117, арк. 2—4; спр. 44, арк. 13.

³¹ Там же, спр. 44, арк. 13, 45, 46.

³² Вітчарик М. Досвід пожовтневих літ // Наука і суспільство.— 1989.— № 12.— С. 146.

- ³³ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 1, спр. 78, арк. 16—18.
³⁴ Там же, спр. 80, арк. 9; спр. 126, арк. 22; спр. 40, арк. 21—26.
³⁵ Шайкин И. Первый национальный район // Биробиджанер штерн.— 1992.— № 10.
³⁶ Там же.
³⁷ Heller Otto. Der Untergang des Judentums.— Wien-Berlin, 1931.— S. 239.
³⁸ Там же.
³⁹ Jüdische Kolonien in Ost Europa // Jüdisches Lexikon.— В. III, 1929.— S. 807—815.
⁴⁰ Там же.
⁴¹ Дер Штерн (Харьков, идиш), 1923—1933.
⁴² Марочко В. Голодомор. Причини і наслідки // Освіта.— 1993.— № 3.
⁴³ Дер эмес (Москва, идиш).— 1931, 1932—1934.
⁴⁴ ЦДІА України у Києві, ф. 505, оп. 2, спр. 56, арк. 71—73, 88.
⁴⁵ Центр. держ. іст. арх. України у Львові, ф. 701, оп. 3, спр. 457, арк. 6, 8—12.
⁴⁶ Jüdische Kolonien in Ost Europa // Jüdisches Lexikon.— В. III.— S. 812—815.
* Heller Otto. Der Untergang des Judentums. Wien—Berlin, 1931.— S. 240—246; Jüdisches Lexikon.— В. III.— 1932.— S. 765—769.

В. О. Щербак (Київ)

Джерела формування українського козацтва

Переважання політичного аспекту у висвітленні історії українського козацтва¹ зумовило ігнорування багатьох інших питань, пов'язаних з процесом його становлення. Це, зокрема, стосується й джерел формування козацької верстви, які при всій важливості проблеми ще не стали предметом спеціального дослідження. Загальне ж посилення на те, що козаками ставали вихідці з різних категорій і груп населення, не вносить особливої ясності у її розв'язання. До того ж безпосередній вплив на це явище справляли найрізноманітніші чинники, у тому числі часові. Тому автор повідомлення ставить своїм завданням дослідити джерела формування козацтва з урахуванням особливостей та специфіки окремих періодів еволюції українського суспільства протягом другої половини XV — першої половини XVII ст.

До середини XVI ст. козаками на Україні називали людей, які займалися уходними промислами (мисливством, рибальством) на південному порубіжжі та боротьбою з татарами. При цьому вони залишалися в межах своєї станової належності і не звільнялися від пов'язаних з нею обов'язків перед властями та окремими магнатами. Крім того, у Великому князівстві Литовському, до складу якого входили українські землі, назва «козак» стосувалася нижчого прошарку татар, осаджених (поселених) Вітовтом у своїй державі наприкінці XIV ст.² Вони належали до окремих підрозділів, які діяли у складі литовського війська під керівництвом своїх отаманів і в нагороду за цю службу одержували невеликі земельні наділи³. Одиначна згадка про надання землі татарам поблизу Овруча наприкінці XV ст. жалуваною грамотою Казимира Ягеллона⁴ наштотувнула одного з дослідників цього періоду в історії Литовської держави — М. Любавського — на думку, що певна їх частина могла бути осаджена й на Київщині⁵. До речі, про аналогічні явища за князювання Гедиміна йдеться в люстрації Канівського замку 1552 р.⁶ Однак на сьогодні немає свідчень якогось відношення татар до генези українського козацтва. Водночас цілком вірогідно, що діяльність литовських князів могла сприяти трансформації назви «козак» на Україну.

В актових документах до середини XVI ст. збереглися лише фрагментарні згадки про козацтво. Однак і наявні відомості дають підставу для конкретних висновків щодо джерел його формування.

Уже в 1492 р. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв великого князя литовського Олександра про напад загону козаків з Києва та Черкас на турецьку галеру, який відбувся під Тягинєю⁷. У цьому поході, безумовно, могли брати участь вихідці й з інших міст і містечок України. Проте не слід забувати, що хан добре володів інформацією про становище на прикордонні з Литовсько-Руською державою, оскільки сам неодноразово здійснював грабіжницькі набіги на її територію. До того ж Менглі-Гірей був зацікавлений у суворому покаранні литовськими властями конкретних винуватців козацької експедиції, щоб запобігти її повторенню.

Через українські землі пролягали великі й малі шляхи, які були насамперед торговими артеріями східноєвропейського регіону. Ними ж користувалися і представники дипломатичних служб, інші державні урядовці. За повідомленням кримського хана (1504 р.) великому князеві московському Івану III, посольство останнього на чолі з Іваном Суботою-Плещеевим поблизу дніпровської переправи «из черкасского городка козакі потопили, все поймали, пеша остали»⁸. Керував козацьким загonom черкаський «воеводка» Богдан, який невдовзі зруйнував турецьку фортецю Очаків⁹. Київські та черкаські козаки були причетні також до сутички з татарами у пониззі Дніпра взимку 1502—1503 рр.¹⁰

Участь у козацьких походах представників місцевої адміністрації, зокрема, південноукраїнських старост Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашковича, Берната Претвича, Семена Пронського та інших, тлумачилася історіографією XVII—XVIII ст. майже однозначно: їх проголошували організаторами українського козацтва, першими гетьманами¹¹ і т. п. Насправді ж, виконуючи обов'язки, відповідно до яких вони мали пильно охороняти кордон, старости замовчували факт своїх спільних дій з козаками, бо це загрожувало немилістю великого князя або ж сплатою за власний рахунок заподіяних збитків. На старост покладалися також обов'язки контролювати дії козаків — не допускати їх збору та самостійних походів проти татар. У люстрації Кременецької волості 1563 р. зазначалося: «Козаків, або ж людей неоселих, прихожих, не утримувати ніде в селах більше 3 днів, все село має знати, коли який козак прийде чи піде, оскільки від таких людей робиться по селах багато шкоди; а якщо б хто пустив до хати такого козака, людину неосілу, не сповістивши всьому селу (вlastям. — В. Ш.) і тримав його більш трьох днів, а відпустивши, не оголосив усьому селу, і якщо б від того трапилась комусь шкода, то будь-який господар повинен буде відшкодувати її і, крім того, зобов'язаний заплатити три рублі згідно статуту земського»¹².

Через відсутність документальних свідчень нелегко судити, наскільки вдавалося старостам виконувати поліційні функції. До того ж вони й самі часто порушували закон і, очоливши загін челядників та козаків, здійснювали сміливі рейди в південні степи аж до Чорного моря¹³. Безумовно, що й діяльність Дмитра Вишневецького, який відмовився від цивільної служби і цілком віддався козакуванню, не була винятком у середовищі української шляхти. Його спадкоємцями по козацькій стихії стали князь Ружинський, шляхтичі Станіслав Копицький, Іван Свирговський, Лук'ян Чорнинський, Яків Шах та багато ін.

До боротьби з татарами власті залучали й місцеве населення, особливо в тому разі, коли необхідно було обороняти замок. Це закріплювалося навіть у законодавчих актах. «Абы уси мещане и подданые наши часу навалное потребности и з иными людьми нашими земскими войну служили, — зазначалося в I Литовському статуті, — або з дозволенья нашим на войну выправляли»¹⁴. Надзвичайної актуальності набували такого роду заходи на південному порубіжжі. У привілеї, наданому місту Лисянці, наголошувалося, що його меш-

канці «мають ставити палісаду й оточувати себе стінами і баштами..., а кожний з міщан має заготовити рушницею доброю, двома фунтами пороху та копою куль, кожен же, хто не запасеться або не захоче мати у себе вищезгаданих предметів, необхідних для постійної оборони міста, підлягатиме покаранню, призначеному нашим урядом»¹⁵. Аналогічне положення відзначали й люстратори* Канівського замку. «Повинни каневцы, так мещане, яко бояре, и подданые их, и церковные, и гости вси против людей неприятельских и в погоню за ними конно, збройно бывати з старостою и без него з слугами его»¹⁶. У творі 70-х років XVI ст., що належить польському шляхтичеві Мартину Броневському, міститься згадка про Брацлав, «лежачий на границах Подолини, несмотря на свою маловажность и незначительность имеет крепостцу и более пятисот жителей, превосходных стрелков, которые приобрели немалую опытность и навык в легких и частых стычках со скифами (татарами. — *В. Ш.*)... Братиславцы (брацлавці. — *В. Ш.*) содержат постоянно отряд войска для защиты от набегов перекопских, очаковских, белоградских татар и валахов»¹⁷. Отже, не лише військова верства, а й усе населення прикордонних міст добре володіло зброєю, мало бойові навички і могло брати участь у козакуванні.

Цікаво, що Мартин Броневський нічого не говорить про наявність представників шляхти серед мешканців Брацлава. Небезпека з боку татарських ординців ставала на перешкоді проникненню на південь Поділля та Київщини привілейованого стану. Навіть немало старост залишали у фортецях своїх заступників, а самі постійно жили у власних маєтках на Волині, Північній Київщині чи в Галичині. Не стимулювала татарська загроза й розвитку традиційного землеробства. Відповідно втрачався сенс ведення як селянського господарства, так і панського фільварку. Не випадково навіть у 70-х роках XVI ст. ревізори відзначали, що поблизу Канева немає жодного феодального маєтку¹⁸.

Натомість природні багатства південного краю приваблювали сюди людину не лише з України, а й сусідньої Білорусі. З весни до пізньої осені ватаги козаків-уходників займалися в цій місцевості мисливством, рибальством, бджільництвом. Такі промисли, як правило, не обходилися без сутічок з татарськими чабанами, що випасали гурти худоби на благодатних південноукраїнських степах. В умовах постійної загрози нападу кочівників козаки змушені були виробляти військові навички та відповідну самоорганізацію. На зиму вони, як правило, поверталися до власних домівок на волостях. При цьому місцеві власті намагалися стягнути з козаків податки у вигляді частини здобичі. Так, в уставній грамоті великого князя литовського Олександра місту Києву (1499 р.) зазначалося: «Которые козаки з верху Днепра и с наших сторон ходят водою на Низ до Черкас и далее и што там здобудуть, с того со всего воеводе десяток мають давати»¹⁹. Для поповнення державної скарбниці за рахунок козакуючих старости з часом взяли ухор під контроль і почали роздавати їх тим, хто зголошувався заплатити більший податок. Із заяви черкаських міщан (1552 р.) видно, що ухорництвом, або ж козакуванням, займалися мешканці Києва, Чорнобиля, Мозиря, Петрівців, Бихова, Могильова²⁰.

Немало інформації про джерела формування українського козацтва міститься в кореспонденції правителів сусідніх держав, зокрема, турецького султана та кримського хана. Так, на початку 40-х років хан Сагіб-Гірей писав з Бахчисарая польському королю Сигізмунду I: «Приходят козаки черкаские и каневские, стают на Днепре под нашими улусами и чинят шкody нашим людям. Я к вам много посылал за тех козаков, чтобы их усмирить, но ваша милость не изволил усмирять. Если хочешь иметь приязнь с нами, будь добр прислать к нам тех, что чинили шкody, иначе не имей того за зло: я не хочу сломать приязни братской и присяги, но на те замки — Черкасы и

Канев — пошлем нашу рать»²¹. Майже аналогічним за змістом був лист турецького султана Сулеймана I до того самого короля (1546 р.). У ньому зазначалося, що з «далеких замків, належачих до Польщі: Переяслава — Яцко і Мануйло, з Черкас — Карпо і Єдрушко, з Брацлава, з Києва і багатьох інших прикордонних замків» минулого року козаки, очолювані Претвичем, Сангушком і Пронським здобули приступом Очаківську фортецю²².

Отже, актові матеріали і нарративні джерела переконливо свідчать про походження козаків з українських міст. Та це зовсім не означає, що козакували власне міщани — ремісники чи торгові люди. Вони якраз не завжди становили більший відсоток населення, насамперед, прикордонних міст, призначених для оборони краю від ординської агресії. Наприклад, у Черкасах (1552 р.) мешкало 223 міщанина; бояр, панів і князів — 9 чол.; слуг міських — 25; пушкарів — 2; почет старости — 66; драбів ** — 160; козаків — 250²³. Аналогічне співвідношення було в той час і серед населення Брацлава та Вінниці. Зауважимо також, що для того, аби вважатися повноправним громадянином, тобто перебувати під захистом міського самоврядування, користуватися привілеями, які давалися городянам, зокрема, правом займатися ремеслом, вести торгівлю на міському ринку, необхідно було володіти певним нерухомим майном, як мінімум — власним будинком. Цим пояснюється той факт, що ревізори фіксували значну кількість бездомних, або ж «людей прихожих». На Волині та Північній Київщині серед них переважали селяни, які намагалися за міськими мурами здобути особисту свободу й незалежність.

Для південних країв характерним явищем було проживання в містах козаків. У Черкасах, наприклад, люстратори відзначили, що «окромя осилых бояр и мещан бывают у них козаки прихожие»²⁴. Поряд з боярами, слугами, міщани у Каневі, за їхніми даними, також проживали «люди прихожие, козаки неоселые»²⁵. На противагу міщанам козаки здебільшого не мали власної осідлості. Вони або ходили в степ на промисли, або ж служили у заможних городян. Різниця між цими двома категоріями козацтва чітко визначалася в люстрації, де йшлося про повинності: «Козаки, которые домов там в Черкассах не мають, и тые дають старосте колядки по шести ж грошей и сена косять ему на два дни на лете толоками за его стравою и за медом. А кторыи козаки, не отходячи у козацтво на поле, ани рекою у низ, служат в местах в наймех боярам або мещанам, тьи старосте колядки давати, ани сена косити не повинни»²⁶. Звертає на себе увагу наявність у Черкасах значної кількості представників власне військової службової верстви: почет старости, драби, а також міські або ж замкові слуги.

Разом з тим, у більшості міст і містечок України жили й селяни. Немає підстав повністю виключати можливість їхньої участі в козакуванні, як і власне сільських мешканців, насамперед тих, хто перебував на нижньому соціальному шаблі. Безземельні або ж власники незначних земельних ділянок — городники, халупники, комірники, тідусідки *** — не були тісно пов'язані із землеробством і мали змогу займатися допоміжними промислами, в тому числі й козакуванням. Однак конкретних свідчень про причетність селян до генези козацької верстви цього періоду в документах не збереглося.

Отже, вихідці з українських міст і містечок становили головне джерело поповнення козацтва до середини XVI ст. Поряд з окремими ватагами козаків-уходників на татарські улуси ходили загонами, очолювані південноукраїнськими старостами. До їх складу входили бояри, слуги, драби, ремісничий люд.

З другої половини XVI ст. розпочинається новий етап формування козацтва. Він збігся в часі з характерним для середньовічних держав процесом поглиблення суспільного поділу праці, що стимулювало

товарно-грошовий обмін. Втягуючись у ринкові відносини, землевласники намагалися збільшити виробництво товарної продукції шляхом ведення власного господарства. Соціально-економічні процеси справили безпосередній вплив і на ідеологічні засади всієї системи суспільної організації, зокрема, сприяли переосмисленню панівним класом свого місця в ній.

Консолідація панівних верств Великого князівства Литовського супроводжувалася ліквідацією різних ступенів ієрархії, що існувала між ними, та ревізією прав на шляхетство. У ході реорганізації військової справи приватне землеволодіння втрачало свій колишній службовий характер. Підставою для визнання шляхетських прав ставало не відбування військової служби, а наявність документально підтвердженої власності на землю²⁷. Якщо для магнатів, князів і зем'ян**** ця обставина не створювала особливих проблем, то перед боярами вони постали з усією гостротою. Переважна їх більшість володіла землею за звичаєвим правом, тому лише небагатьом вдалося довести своє «благородне» походження шляхом пред'явлення жалуваних грамот на землеволодіння²⁸. Всі ж інші представники цього стану переводилися до розряду державних селян.

Аналогічну політику проводили на українських землях після Люблінської унії 1569 р. і польські власті. Вже наступного року було організовано люстрацію Київського воєводства. У ході її проведення ревізори вимагали від усіх землевласників пред'явлення жалуваних грамот на маєтності, оскільки, за їх словами, «при українських замках було багато таких зем'ян і шляхти, які окрім земської служби, завжди зобов'язані були виїжджати при старості проти супротивника і робити інші послуги замку; тепер же вони, спираючись на привілей, наданий при унії (Люблінській. — В. Щ.), мають намір зрівнятися із старовинною шляхтою і служать з нею і не хочуть відбувати звичайних служб і заявляють взагалі, що вони вільні люди»²⁹. Бояри Заушани, наприклад, показали ревізорам копію королівської грамоти — «выписку з київських земських книг» — і тому були залишені при шляхетських вольностях³⁰. За володіння землею вони мали поряд з іншими шляхтичами Київської землі нести земську службу. Бояри ж Позняки ніяких документів на вимогу люстраторів не пред'явили, а лише «головібно сказали, що вони звільнені від аналогічних служб відповідно до королівського привілею»³¹. Однак ці аргументи до уваги не бралися, оскільки при великій небезпеці для київського замку вже нікого було «посилати для огляду татарських шляхів, ні з ким відправляти лист до інших найближчих замків»³². Тож південноукраїнське боярство стояло перед проблемою пошуку свого місця в суспільстві. Через відсутність умов для заняття землеробством вони намагалися іншими шляхами відстояти свій попередній статус. Їхньому прагненню об'єктивно сприяло запровадження козацького реєстру та залучення урядом Речі Посполитої українського населення до військової служби, насамперед для боротьби проти Швеції та Московської держави. Найбільш підготовленими до цієї справи, безумовно, виявлялися бояри та їхні слуги. Вони й стали основою швидкого створення козацьких загонів, які перетворювалися на вагому силу польського коронного війська³³. Таким чином, боярська верства та слуги становили нову хвилю в процесі формування українського козацтва. Саме тому в документальних матеріалах південного порубіжжя кінця XVI — початку XVII ст. про бояр трапляються вже лише окремі випадкові згадки³⁴. При цьому обов'язково підкреслюється їхнє «нешляхетське» походження, належність до «хлопства». На північній Київщині та Волині українському боярству під назвою «околичної шляхти» вдавалося утриматися аж до Визвольної війни середини XVII ст. Проте в джерелах дедалі частіше з'являються такі визначення його соціального статусу, як, наприклад, «козаки, звані боярами овруцького староства»³⁵.

Помітний вплив на формування козацької верстви справили заходи, вжиті урядом Речі Посполитої для колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. Роздача земель у власність з метою їх заселення практикувалася ще й за литовської доби. Більші можливості для встановлення шляхетського панування на українських землях аж до кордону їх з Московською державою відкрила прийнята варшавським сеймом конституція 1590 р. «Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою, — зазначалося в цьому документі, — не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою з волі й розуміння нашого»³⁶.

Прагнучи одержати земельні володіння, тисячі безпомісних і дрібних шляхтичів з Волині й Галичини взяли участь у колонізаційному процесі. Серед прибулих на Подніпров'я було немало й таких, хто головним своїм заняттям вважав військове ремесло. Вже за Стефана Баторія шляхта становила верхівку козацького реєстру³⁷. Зростання престижу козацької спільноти сприяло залученню до королівської служби нових представників привілейованої верстви як українського, так і польського походження. Спільна антитатарська боротьба козацтва та шляхти викликала підтримку всього народу, а ідея козацької гідності й звитяги дедалі глибше проникала в суспільну свідомість. Київський біскуп (католицький єпископ) Йосип Верещинський виступав проти схвалених сеймом репресій щодо козацтва, оскільки вважав його станом, рівним шляхті. Він пропонував навіть заснувати на Запоріжжі лицарську школу для шляхетської молоді³⁸. Його проект створення козацького князівства за Дніпром ґрунтувався, очевидно, на реальних фактах наявності значної кількості шляхти серед українського козацтва. Адже шляхтичі не лише очолювали реєстровців, а й становили основну масу козацької старшини. Тим більше, що в її середовищі перебувало немало людей польського походження³⁹, зокрема, й шукачі військових пригод, які схвально відгукнулися на заклик папи римського Клеменса VIII створити під егідою Ватикану лігу європейських християнських держав для боротьби проти турецької агресії. На це відпускалися значні кошти⁴⁰. Головну військову силу ліги мало становити запорозьке козацтво.

Відсутність детального опису реєстрового війська кінця XVI та початку XVIII ст. не дає можливості ґрунтовно проаналізувати його структуру й національний склад. Разом з тим відомо, що наступний розвиток подій сприяв поповненню реєстру представниками української шляхти, до якої, зокрема, належали Петро Сагайдачний, Оліфер Голуб, Михайло Дорошенко, Марко Жмайло, Іван Сулима, Богдан Хмельницький та ін.

Реалізація конституції 1590 р. на Україні супроводжувалася посиленням феодального гноблення. Кожний прибулий сюди шляхтич одержував право будувати у своєму маєтку замок для захисту від татар, залучаючи до цього поселенців з інших районів. Нерідко власники виділених їм урядом земель утворювали нові поселення за рахунок селян, захоплених у сусідніх феодалів. Актові матеріали кінця XVI — першої половини XVII ст. містять величезну кількість свідчень про шляхетські міжусобиці. В результаті грабіжницьких нападів на своїх сусідів шляхтичі ставали власниками нових маєтків та підданих. Згодом вони одержували на них і документальне підтвердження. У пошуках нових джерел прибутків магнати реєстрували свої володіння у статусі міста чи містечка⁴¹. В такому разі до рук землевласника переходило й право верховного суду над підданими, регулювання полатків і повинностей.

Щоб залучити на свої землі нових поселенців, феодали на перших

порах встановлювали для них пільги — звільняли від будь-яких повинностей на 5, 10, 15 і більше років. Однак, погодившись на такі умови, люди нерідко завчасно, до завершення строку «слобод», відходили на нові місця проживання — у південні та південно-східні райони. «Ті ж із згаданого руського (українського — В. Щ.) народу, — відзначав тогочасний польський письменник С. Грондський, — хто звичніший і вправніший тримати зброю, а також не побажав підкоритися данницькому ярму земських панів, вийшли до віддалених і до того часу незаселених місць і там привласнювали собі вільне право й відтоді заснували нові поселення. На відміну від інших русинів, підпорядкованих земським панам, цих називають козаками»⁴². Значна частина люду оселялася в «слободах», однак відмовлялася визнавати над собою владу старост, оголошуючи себе козаками. В останніх селянство та міську бідноту приваблювало їх право на володіння землею, свобода від експлуатації, насамперед кріпацтва. Тому перехід у козацтво асоціювався в них з ідеєю вільного господарювання. Такі люди фігурують у донесеннях королівських комісарів як «непослушні». Уже восени 1593 р. Станіслав Жолкевський писав з Поділля до канцлера Яна Замойського: «Пан староста брацлавський (Я. Струсь) дуже збентежений сваволею і бунтами тих злих хлопів, пильно потребує ласки й рятунку вашого, бо через опір і бунт тих хлопів важко йому виконувати свої обов'язки... Я радив пану старості, і з свого боку буду того пильнувати, щоб якимось по-доброму привести їх до послухності, але якщо надалі з їх боку буде такий непослух, прошу поради, що в такому разі робити далі. Я маю відомості, що вони присяглися не допустити там жовнірських постойв, а, очевидно, і в кримського хана бувають їх посланці. Такий непослух у них і свавілля, що вже не поважають зовсім ні бога, ані когось іншого»⁴³.

Про широкі масштаби показачення людинності у Подніпров'ї свідчать люстрації королівщини (державних маєтків) 1616 р. У Білій Церкві було «міщанських домів послушних 300», а козацьких, що не хочуть бути послушними, — більше 300, у Трилісах — послушних 170, а козацьких 30, Богуславі — відповідно 200 і 400, Каневі — 160 і 1346, Корсуні — 200 і 1300, Стеблеві — 100 і 400, Переяславі — 300 і 700, Яготині — 50 і 50, Гельмязові — 40 і 100, Бикові — 30 і 25, Черкасах — 150 і 800, Боровиці 50 і 100, Ірклієві 20 і 300, Говтві 30 і 700, Кропивні 30 і 60, Чигирині 50 і 500⁴⁴. Отже, у багатьох містах і місцевостях козацьке населення в кілька разів переважало тих, хто відбував феодальні повинності. На південному порубіжжі фактично ігнорувалися феодально-кріпосницькі порядки, а спроби їх запровадження завершувалися масовими втечами населення на Запорожжя. У королівській інструкції на сейм 1615 р. зазначалося, зокрема: «...Пішли до них (запорожців.— В. Щ.) неосілі, пішли засудженці, пішли втікачі, повтікали, покинувши поля, повтікала челядь, так, що мало хто і до плуга має людей на Поділлі»⁴⁵.

Цікаві дані про джерела формування козацтва знаходимо і в деклараціях королівських комісарів до реєстровців під час проведення Вільшанської комісії 1617 р. Поряд з обмеженням кількості тих, що перебували на державній службі, однією тисячею і погрозою застосувати смертну кару для непослушних в цих документах наказувалося: «Ремісників, купців, шинкарів, вїтїв, бурмістрів, кафтанників, балакезів, різників, кравців та інших неприкаянних від себе відігнати і виключити з реєстру, а також усіх тих новоприбулих міщан, які протягом останніх двох років, вийшовши з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська — аби вже більше козаками не називалися, і на майбутнє без волі короля і пана гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо»⁴⁶. Отже, навіть серед реєстрових перебувало немало ремісників, торгівців, колишніх представників міської адміністрації, непослушних — вихідців з міщанського стану.

Однак і після Вільшанської комісії козацький рух не припинився. Навпаки, мало місце нове його піднесення на Київщині. Тоді з'явилися десятки козацьких загонів як у королівщинах, так і панських маєтках. Їх очолювали Топежний, Старинський, Шульжин, Мировицький та ін. У скарзі шляхтянки Гальшки Лозчиної до Житомирського гродського суду від 25 серпня 1618 р. йдеться про напад на її маєтності Рожів загону Яроша Суми. Тут же зазначається, що серед козаків були вихідці із соціальних низів — «людей люзних, свовольних, драпезцов и лупезцов»⁴⁷. До складу двотисячного загону Миська Фастовця входили «свавільні люди» (селяни та міщани.— В. Щ.) з Котельні, Коростишева, Паволочі, Ходоркова, Брусилова, Фастова, Корнина, Лещина, багатьох інших сіл та міст Київського воеводства⁴⁸.

Неодноразові спроби учасників Хотинської війни 1621 р. домогтися в уряді визнання за ними козацьких прав завершилися безрезультатно. Закономірною відповіддю на це стала хвиля покаяння, про що свідчать результати люстрації Київського воеводства за 1622 р. Зокрема, на території Канівського староства було немало сіл, «которые владеют казаки»: Пекарська, Решітки, Біркозова, Виргани, Чабанівка, Костянець, Тростянець, Кришин, Райтків, Селище⁴⁹. На 25 сіл і хуторів Переяславського староства лише 280 сімей відбували феодальні повинності, решту ж становили козаки, «которые имеют земли и всякое имущество, от них нет никакого дохода и послушенства, имеется же их свыше 1000»⁵⁰. Подібну ж картину зафіксували ревізори і в Черкаському старостві. В цілому ситуація, яка склалася в Придніпров'ї, реально відбита в королівській інструкції на місцеві сеймики, де застерігалось, що «домашня сваволя бере гору і так завзялася, що і самим нам тяжка і з сильними сусідами нас сварить, забувши зовсім віру і підданство, вони створили собі окрему державу. Наступають на життя і майно невинних людей (панів.— В. Щ.). Україна вся в їх прослушності»⁵¹. Про масове покаяння українського населення писав у 30-х роках XVII ст. і французький інженер Гійом Левасер де Боплан, зазначивши, що серед козаків перебували «люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці... Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо»⁵². Отже, основним джерелом зростання козацької верстви стає селянство й міщанство. Це зумовлювалося подальшим впливом Запорозжя на волості та розгортанням в Україні визвольного руху.

Таким чином, суспільні процеси значною мірою впливали на джерела формування українського козацтва. Спочатку козакували переважно вихідці з міст і містечок, що пов'язувалося з розвитком ухорництва та боротьбою проти татарської агресії. Соціально-економічні й політичні зміни другої половини XVI ст. зумовили перехід у козацтво значної частини колишніх бояр та слуг. Польська експансія на Україну створювала сприятливі умови для поповнення його лав представниками шляхти, як польського, так і українського походження. Водночас посилення соціального й національного гноблення викликало покаяння широких верств селянства та міщанства.

¹ Максимович М. Собр. соч.—К., 1876.—Т. 1; Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні.—К., 1991; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: В 3-х т.—К., 1990—1991; Грушевський М. С. Історія України-Руси.—Київ; Львів, 1909.—Т. 7; Голобуцький В. А. Запорозькое козацество.—К., 1957 та ін.

² Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce.—Warszawa, 1989.—S. 1247.

³ Źródła dziejowe.—Warszawa, 1897.—Т. 22.—S. 396.

⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России.—СПб., 1851.—Т. 1.—С. 98 (далі—АЗР); Русская историческая библиотека.—СПб., 1910.—Т. 27.—С. 377—378 (далі—РИБ).

- ⁵ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства.— М., 1892.— С. 531.
- ⁶ Архив ЮЗР.— К., 1886.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 103.
- ⁷ Pułaski K. Szkiecy i poszukiwania historyczne.— Warszawa, 1887.— S. 19.
- ⁸ Сборник Русского исторического общества.— СПб., 1884.— Т. 41.— С. 194 (далі— Сб. РИО).
- ⁹ Грушевський М. С. Назв. праця.— С. 83.
- ¹⁰ Сб. РИО.— Т. 41.— С. 276.
- ¹¹ Летопись Григория Грабянки.— К., 1854.— С. 20—21; Історія Русів.— К., 1991.— С. 50—51.
- ¹² Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 2.— К., 1890.— С. 114—115.
- ¹³ Грушевський М. С. Назв. праця.— С. 59—63.
- ¹⁴ Первый Литовский статут // Временник Московского общества истории и древностей российских.— 1854.— Кн. 18.— С. 11.
- ¹⁵ Архив ЮЗР.— Ч. 5.— Т. 1.— К., 1869.— С. 136—137.
- * *Люстрагори*—ті, хто проводив люстрації (від лат. *lustrum*—п'ятиліття, податний чи фінансовий період)—опис державних маєтностей, що проводилися за ухвалою польського сейму 1562 р. у Литві, Польщі та захоплених ними українських і білоруських землях до XVIII ст. з метою визначення доходів з них.
- ¹⁶ Там же.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 95.
- ¹⁷ Описание Крыма Мартина Броневского // Записки Одесского общества истории и древностей.— Одесса, 1867.— С. 333.
- ¹⁸ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 3.— К., 1905.— С. 13.
- ¹⁹ АЗР.— Т. 1.— С. 194.
- ²⁰ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 85.
- ²¹ АЗР.— Т. 2.— СПб., 1851.— С. 75.
- ²² Жерела до історії України-Русі.— Львів, 1908.— Т. 8.— С. 21.
- ** *Драби*—тут представники служилої верстви.
- ²³ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 87—89.
- ²⁴ Там же.— С. 89.
- ²⁵ Там же.— С. 105.
- ²⁶ Там же.— С. 82.
- *** *Городники*—селяни, які мали невеликі присадебні ділянки (городи) і відбували панщину; *халупники*—безземельні селяни, що мали тільки халузу; *комірники*—селяни або міщани, що, не маючи власних помешкань, жили в «коморах», наданих їм власниками дворів за виконання певних послуг; *підсусідки*—безземельні селяни, що проживали в чужих будинках.
- ²⁷ Лелявко С. А. Про природу станових привілеїв українського козацтва // Проблеми української історичної мідиєвістики.— К., 1990.— С. 94.
- **** *Зем'яни*—власники невеликих земельних угідь, за володіння яких вони відбували державну (військову) службу.
- ²⁸ Любавский М. Указ. соч.— С. 541.
- ²⁹ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 3.— С. 22.
- ³⁰ Там же.— С. 6.
- ³¹ Там же.
- ³² Там же.— С. 7.
- ³³ Sliwiński A. Stefan Batory.— Warszawa, 1922.— S. 78; Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskowskich za Zygmunta III (1605—1618).— Warszawa, 1935.— S. 25.
- ³⁴ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— Т. 5.— S. 114; Т. 21.— S. 129, 435.
- ³⁵ Źródła dziejowe.— Т. 21.— S. 352.
- ³⁶ Volumina legum.— Petersburg, 1859.— Т. 2.— S. 318.
- ³⁷ Źródła dziejowe.— Warszawa, 1894.— Т. 20.— S. 154.
- ³⁸ Wereszczyński J. Droga pewna // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1911.— Вып. 1.— С. 12 (приложение).
- ³⁹ Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1948.— Т. 37.— S. 254.
- ⁴⁰ Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie.— № 2255.— Ark. 31—34.
- ⁴¹ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 26.
- ⁴² Grondski S. Historia belli cosacco-polonici.— Pestini, 1789.— S. 15.
- ⁴³ Listy Stanisława Żolkiewskiego 1584—1620. Kraków, 1868.— S. 32.
- ⁴⁴ Архив ЮЗР.— Ч. 7.— Т. 1.— С. 284—322.
- ⁴⁵ Жерела до історії України-Русі.— Т. 8.— С. 165.
- ⁴⁶ Архив ЮЗР.— Ч. 3.— Т. 1.— С. 208.
- ⁴⁷ Там же.— Т. 1.— С. 259.
- ⁴⁸ Там же.— С. 238—239.
- ⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3-х т.— М., 1954.— Т. 1.— С. 36.
- ⁵⁰ Там же.— С. 37.
- ⁵¹ Жерела до історії України-Русі.— Т. 8.— С. 178.
- ⁵² Боплан Гійом Левасер де. Опис України.— К., 1990.— С. 29—30.

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Ю. А. Левенець (Київ)

Василь Білозерський

Про Кирило-Мефодіївське товариство написано багато. Більше ніж за століття вийшли друком сотні праць, де з різних боків розглядалися діяльність та погляди кирило-мефодіївців. У цій статті через обмежений обсяг ми не зможемо зробити історіографічного аналізу, проте досліднику, який проглянув певний масив літератури, відразу впадає у вічі два головних напрямки — це роботи із загальної історії та біографічні розвідки, причому переважна частина їх присвячена М. Костомарову, Т. Шевченку та П. Кулішу.

Без перебільшень, вони є найбільш яскравими і колоритними статтями на українському громадсько-політичному небосхилі у другій половині XIX ст. Проте історія цього періоду, безумовно, буде неповною без прізвища Василя Білозерського. За корифеями українського руху його ім'я для нас якось відійшло у тінь, хоча він був одним з трьох (разом з М. Костомаровим і М. Гулаком) засновників Кирило-Мефодіївського товариства.

Доля В. Білозерського заслуговує на увагу ще й тому, що вона була досить типовою для українського інтелігента XIX ст., який, вболіваючи за неньку-Україну, не був здатний на яскраві спалахи геніальності або ж на самовіддану боротьбу до останнього подиху.

За канонами біографічного жанру розпочнемо з родини Білозерських. Колезький асесор Михайло Білозерський був дворянином небагатим, мав невеличкий маєток на хуторі Мотронівка Борзенського повіту Чернігівської губернії. Саме тут у 1825 році народився Василь Білозерський. Крім нього, в родині було ще п'ять синів і три доньки.

Батько і мати робили все можливе, щоб в домашніх умовах діти одержали знання, оскільки на освіту за межами маєтку грошей не вистачало. Зусилля батьків не пропали марно, з особливим інтересом діти займалися літературою та історією. У майбутньому Олександра Білозерська буде писати повісті під псевдонімом Ганна Барвінок, а один з братів, Михайло, стане етнографом і фольклористом, занотує народні пісні з голосу Т. Шевченка.

Першою «завойовувати» Київ поїхала Олександра. В 1841 р. до неї приєднався Василь, вступивши до історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира.

В цей період київська інтелігенція немов прокидалася від довгої сплячки. Після важких часів Катерини II, перших років правління Миколи I з'являється нарешті література про Україну. Стало навіть модним підкреслювати своє українолюбство і з деяким нальотом сентиментальності розмірковувати про загадкову душу українського народу. З рук в руки передавалися рукописи «Історії русів», твори І. Котляревського, Є. Гребінки, М. Максимовича, І. Срезневського та ін. Практично кожна освічена людина прочитала «Історію Малої Русі» Д. Бантиша-Каменського та «Історію Малоросії» М. Маркевича.

Без перебільшення можна сказати, що в умовах миколаївської Росії починалося українське літературне відродження.

Студент Василь Білозерський з головою поринув в цю атмосферу. Коло його інтересів становила спочатку історія східних слов'ян. Він

досить ретельно записував у зошит під назвою «Матеріали для російської історії» все, що торкалося України. Його цікавили козацькі часи, відносини між Україною і Росією, історія православної церкви, наступ католицизму тощо. Згодом В. Білозерський почне активно вивчати літературу та мови слов'ян. Твори видатного польського літератора А. Міцкевича, праці чеських філологів і істориків П.-И. Шафарика та Я. Ганки стали його настільними книжками. Як пізніше згадував сам В. Білозерський, його захоплювало натхнення, з яким слов'яни прагнули відродити свою народність.

Зрозуміло, що він з юнацьким запалом сприйняв і ідеї панславізму, став їх прихильником. Течія, яку у XVII ст. започаткували балканські мислителі Гундулич і Крижанич, в середині XIX ст. набула широкого розголосу і в Росії, і за кордоном.

Вражає наполегливість, з якою В. Білозерський намагався розібратися в усіх перипетіях дискусій про панславізм, які точилися в той час в Західній Європі. Він робить великі виписки зі статей французьких славістів Р. Кіпріана і А. Депре, уважно розглядає концепцію К. Робера про два напрямки панславізму — літературний і політичний. Нарешті відзначає повне несприйняття німецькою пресою ідей панславізму.

Саме такою наполегливою працею в студентські роки він заклав головні засади свого світогляду. Проте розмова про особу В. Білозерського була б неповною, якби ми не згадали про його оточення, яке стимулювало захоплення слов'янознавством. Справжнім духовним пастирем став для нього Пантелеймон Куліш. Спочатку В. Білозерський цікавив П. Куліша лише як брата Олександри, котра йому дуже подобалася. За свідченням самого Куліша, він зійшовся з молодим Білозерським для того, щоб легше було зустрічатися з сестрою. Проте юнацька ширість і палка любов до рідного краю, яку проявляв молодий студент, припали до душі раціоналісту Кулішу. Він взяв на себе роль наставника, обережно скеровуючи інтереси В. Білозерського, підштовхуючи до більш поглибленого вивчення історії української мови. Не випадково Куліш попрохав саме В. Білозерського та його товариша О. Марковича переписати свій новий історичний роман «Чорна рада».

8 грудня 1843 р., на першому засіданні Тимчасової комісії для розгляду давніх актів П. Куліша було призначено єдиним штатним співробітником. І відразу ж він залучив до роботи свого молодшого товариша. В. Білозерський займався переписуванням для комісії документів з архіву О. та М. Ханенків.

Інколи П. Куліш брав на себе роль вихователя. Час від часу він нагадував В. Білозерському про необхідність цілеспрямованіше підходити до самовиховання і не захоплюватися надто світськими розвагами. Незважаючи на деяке моралізаторство Куліша, між ними склалися теплі, дружні стосунки.

Пізніше П. Куліш із задоволенням згадував один епізод з їхнього життя. Як і багато молодих людей, В. Білозерський покохав дівчину і дуже хотів подарувати їй іконку з ангелом-хранителем, яка була б оправлена сріблом із стразами. Тільки грошей на такий подарунок не вистачало. Щоб зробити В. Білозерському приємне, П. Куліш купив іконку і непомітно поклав йому в кишеню з надписом «Для якнайкращого використання». Юнак був щиро зворушений.

У 1845 р. вони стали родичами, П. Куліш одружився на Олександрі Білозерській.

Чи не найважливішим наслідком дружби були контакти, які встановив В. Білозерський завдяки П. Кулішу. Він познайомився з М. Гулаком, В. Юзефовичем, О. Навроцьким та іншими представниками українофільської інтелігенції.

Подією в житті В. Білозерського було знайомство з Т. Г. Шевченком. П. Куліш представив їх один одному під час Контрактового ярмарку у Києві 1844 р. Відразу ж Білозерський зарахував себе до палких прихильників таланту Т. Шевченка. Він переписав, а потім і переклав на російську мову чи не найгостріші політизовані шевченківські твори «Кавказ», «Тополя», «Розрита могила», «Сон», «Холодний Яр», «І мертвим і живим», «Заповіт».

Врешті-решт 20-річний Василь Білозерський став користуватися незаперечним авторитетом і повагою серед своїх товаришів. Щирий, люб'язний, по-християнськи м'який, він полонив серця своєю вишуканою мовою і запальними промовами. Все у нього було якесь романтизоване, гіперболізоване, гарячкове. Під час слідства це відмітив навіть у донесенні Миколі І шеф жандармів О. Орлов.

У 1845 р. на квартирі у П. Куліша В. Білозерський познайомився з М. Костомаровим. Колишній викладач Рівненської гімназії швидко увійшов до кола київських українофілів. Серед безперервних розмов про долю України дедалі сильніше утверджувалася думка про необхідність якихось реальних, практичних дій. Врешті-решт П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський та М. Гулак домовилися сприяти виданню книжок українською мовою. Правда, з цього заміру нічого не вийшло. Не було коштів.

Незабаром П. Куліш переїхав до Петербурга з наміром влаштуватися там в університеті. Його місце в житті В. Білозерського зайняв М. Костомаров. Втрюх (до них приєднався М. Гулак), вони багато і плідно працювали. В. Білозерський, закінчивши університет, готувався до кандидатського іспиту і наполегливо студіював чеську літературу. М. Костомаров займався з Гулаком сербською мовою і одночасно розробляв проблеми історії Русі. Мав бажання одержати місце на кафедрі Київського університету.

Саме в такій напруженій творчій атмосфері виникає ідея скоординувати зусилля української інтелігенції, внести теоретичні та організаційні засади у процес пробудження самосвідомості українського народу. Приблизно після пасхи 1846 р. М. Костомаров, В. Білозерський та М. Гулак почали називати своє оточення товариством святих Кирила та Мефодія.

Напевно, за прикладом масонських лож, своєму задумові вони надали своєрідної символіки. М. Костомаров і М. Гулак зробили персні з надписами «Св. Кирил і Мефодій», а також печатку, на якій було вирізано девіз «І зрозумієте істину, і істина визволить вас». Проте все це була зовнішня атрибутика, свого роду данина романтиці таємних товариств ХІХ ст. Згадаймо, що всі вони були ще досить молодими (найстаршому, М. Костомарову, виповнилося лише 29 років).

Поряд з цим була досить виснажлива теоретична робота, усвідомлення необхідності нового етапу в історії українського народу. Прагнення створити програмні документи для товариства підштовхнуло В. Білозерського до систематизації своїх поглядів, накреслення концепції суспільного розвитку, до пошуку місця України в світовій історії.

Впродовж 1846 р. він брав участь у створенні статуту Кирило-Мефодіївського товариства, написав до нього розгорнуте пояснення, коротеньку записку про вивчення історії слов'ян, розробив проект про створення в Україні ремісничих шкіл для юнаків козацького стану. Ці роботи дають нам досить чітке уявлення про погляди В. Білозерського.

Наріжним каменем історіографічної частини статуту було християнське розуміння історії. В перших рядках пояснення до статуту Кирило-Мефодіївського товариства зазначається: «Релігія Христова дала світові новий моральний дух, яким він не був просякнутий до того часу. Спаситель відкрив людству любов, мир і свободу, рівність

для всіх і братство народів і нові цілі, які вказані народам для здійснення в них великих ідей людської єдності»¹.

Втім світова історія свідчить, що протягом віків так і не вдалося досягти християнської злагоди, народи гноблять один одного. Для Білозерського історія не була індивідуалізована. В центрі його історичної схеми стояла не людина, а національна спільність. Він підкреслював, що щасливі ті народи, у котрих усвідомлення своєї національності настільки потужне і тверде, що ніяка зовнішня сила не в змозі підкорити сили духовної, тоді вони збережуть свою самостійність і вільний розвиток — це мета, до якої повинна прагнути кожна нація.

На противагу протестантським течіям він послідовно обстоює філософсько-теологічні засади православ'я, за якими кожен індивід виступає як момент в житті цілого народу, нації, верстви.

Саме тому вслід за М. Костомаровим Білозерський відкидає категорії індивідуалізму та особистого інтересу.

Вплив вчителя позначився і на теоретичному обґрунтуванні панславізму, другого «кита» у світогляді В. Білозерського.

Тут ми стикаємося з міфологізованою традицією в розумінні історії. В. Білозерський безперестанно підкреслював історичну відокремленість слов'ян, оскільки вони, мовляв, як ніхто інший, зазнали страшних утисків й неймовірних страждань. Саме тому чи не найхарактернішою рисою слов'янських народів є вікова запізненість їхнього розвитку. Проте, за думкою Білозерського, ця запізненість виступає фактом позитивним.

У Європі, яка духовно занепадає, повне енергії й нерозтраченої сили слов'янське плем'я може стати запорукою прогресу. Перемога у війні 1812 р. блискуче це підтвердила: «У недавні часи, коли війська народів слов'янських з'явились у всіх кінцях Європи і слава слов'янська відчутно пролунала на Заході, вони привернули до себе увагу»².

Подібне трактування світової історії має всі ознаки месіанського мислення. Воно було притаманним і В. Білозерському, і практично всім кирило-мефодіївцям (виняток — П. Куліш). Втім, це месіанізм загальнослов'янський.

В історіографії В. Білозерського існував і другий рівень месіанства, пов'язаний безпосередньо з Україною. Виникає питання, чи впливав він з загальнотеоретичної концепції. В. Білозерський писав під впливом запальних шевченківських віршів, що Україна зносить безліч кривд. Її права позабуто, і тепер вона не як сестра спорідненого народу, але як раба мусить терпіти все, що тільки може бути нещасного в житті народу. Коли довше потриває теперішній порядок, в якому все, що українське, зневажається, при якому український народ немов чужинець на власній землі, тоді Україна загубить свій споконвічний народний скарб. Українці не заслужили своїм життям на таку ганебну долю, але заслужать на неї, коли не будуть нічого робити і спокійно дивитися, як убивають на їхніх очах найбільший дар божий — народне життя з його духом, ідеєю і метою, до якої вона повинна прагнути³.

Це є одна з причин, чому Україна повинна була відігравати особливу роль в історії. Друга полягала в тому, що на противагу Польщі і Росії, де були монархії, український народ зберіг козацьке прагнення до свободи і неспаплюжену віру в Христа. В. Білозерський категорично проголошує месіанське завдання України: «Жоден з слов'янських народів не може так прагнути до самобутності і підбурювати інших братів, як ми — українці».

Отже, християнська мораль, панславізм та месіанство України були програмними настановами Кирило-Мефодіївського товариства. В політичній сфері нагальним завданням В. Білозерський вважав повалення деспотичних монархічних режимів, які гнобили слов'янські народи.

Виходячи з давньої традиції, в Україні слід було перейти до республіканського ладу. Проте, на думку Білозерського, вона не змогла б довго утриматися між «кількома вогнями». Створення союзу незалежних слов'янських республік було проміжним етапом. Після цього повинно було відбутися об'єднання всіх слов'ян у єдину демократичну державу. Ця могутня сила мала стати визволителем і гарантом свободи для всіх поневолених народів. Саме з української землі, мріяв 20-літній юнак, повинна була прокотитися хвиля визвольних змагань для того, щоб світ почав жити за заповідями Христа.

Відповідно до цього розроблялася і тактика дій кирило-мефодіївців. В. Білозерський неодноразово наголошував на необхідності відмовитися від застосування насильницьких методів. Головним засобом боротьби він вважав освіту і пропаганду ідей слов'янської єдності та братерської любові серед широких верств.

Завданням товариства, проголошувалося в статуті, є розповсюдження ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і збільшення членів товариства.

Однією з найбільших перешкод на цьому шляху було кріпосне право. Під час слідства Білозерський прямо заявив жандармам: «Право володіння селянами ми вважали шкодою для держави». А в поясненні до статуту окремим пунктом він записав вимогу до членів товариства «підкопувати будь-якими засобами несправедливі права аристократії».

Білозерський зосередив увагу і на організаційних засадах. Члени товариства повинні були зберігати таємницю, виявляти обережність і, по можливості, хоча б один раз на рік проводити з'їзд.

Всі ці положення викладені в поясненні до статуту Кирило-Мефодіївського товариства. Нез'ясованим залишається питання про автора статуту кирило-мефодіївців. На слідстві М. Гулак заявив, що він автор статуту. Коли це свідчення прочитали В. Білозерському, він відповів, що Гулак з великодушних почуттів прагне прийняти на себе провину. М. Костомаров у своїх свідченнях також згадує про Білозерського як автора статуту. Правда, він підкреслив, що документ цей був переписаний з якогось іллірійського статуту і трохи доповнений його молодшим товаришем. І все ж рука В. Білозерського відчувається у цьому програмному документі.

Як відомо, втілити в життя теоретичні настанови кирило-мефодіївцям не вдалося. Наприкінці 40-х років боротися з поліцейською машиною було практично неможливо. Проте головною причиною їх короткочасної діяльності стали не якісь практичні кроки.

М. Костомаров, В. Білозерський, М. Гулак першими у XIX ст. зійшли з позицій безполітичності, проголосили необхідність застосування політичних засобів боротьби для збереження українського етносу. Їм належить заслуга відновлення самостійницької ідеї в українській суспільній думці. Теоретики кирило-мефодіївців, хоч і в романтизованій формі, відновили незалежницьку тенденцію, встановили зв'язок між козацькою державою і завданнями, які постали перед Україною. І хоча вплив кирило-мефодіївців з точки зору кількісних характеристик був незначним, вони започаткували напрям, який розгортається на початку XX ст. в систему українських політичних партій. М. Костомарова і В. Білозерського можна вважати фундаторами федералістської течії в українському політичному русі. Без перебільшень і М. Драгоманов, і М. Грушевський, і С. Єфремов, і В. Винниченко, і ще багато-багато українських політиків стали наступниками ідей Кирило-Мефодіївського товариства і В. Білозерського, як одного з провідних теоретиків.

В той же час український політичний рух успадкував ще одну особливість світогляду кирило-мефодіївців. За романтичним очікуванням національного визволення вони практично не розробляли проблем

соціального устрою майбутньої незалежної української держави. В. Білозерський, як і його соратники, сподівався, що свобода для етносу практично автоматично приведе і до свободи індивідуальної, мовляв, республіканський устрій гарантує рівність соціальну. Такий дещо наївний як на теоретика політичного руху середини XIX ст. підхід зумовлювався тим, що серед джерел, якими користувався В. Білозерський, ми не знаходимо ні західноєвропейської філософської, ні політико-економічної літератури. Рівень сприйняття В. Білозерським соціальної проблематики яскраво демонструє його лист до М. Гулака, в якому він відгукнувся на подію, що відбулася в далекій Англії. Там прем'єр-міністр Піль під тиском нової буржуазії скасував хлібне мито, що давало змогу підприємцям одержувати надприбутки за рахунок простих громадян. Уявлення Білозерського намалювало таку картину: людноство не знає торжества, прекраснішого за це свято. В багатолюдному торговому місті всі лавки зачинено, всі громадяни у радощах: вони святкують і дякують тому, хто відсутній. По вулицях майорить прапор, на якому написані дорогоцінні слова; «Роберту Пілю — другу бідних». Отже, саме тоді закладалася тенденція, яка стала розповсюдженою в українському політичному русі: спочатку держава, а якою вона буде, майбутнє підкаже.

Активність кирило-мефодіївців досягла свого піку наприкінці весни 1846 р. Проте в цей час на заваді їхньої діяльності стали особисті інтереси. В. Білозерський вдало склав іспит і одержав звання кандидата словесних наук. Йому запропонували місце викладача історії і географії Петровського кадетського корпусу в Полтаві. Платня була досить пристойною, 2000 крб. асигнаціями, і Білозерський наприкінці травня виїхав до Полтави, де його було зараховано вчителем кадетського корпусу 1 серпня 1846 р. В свою чергу М. Костомаров виїхав на лікування до Одеси, і життя товариства в Києві ушухло.

Слід віддати належне наполегливості, з якою В. Білозерський виступав проти тихого провінційного життя в Полтаві. Він активно листувався з П. Кулішем, О. Марковичем, М. Гулаком, О. Навроцьким та з іншими однодумцями, писав наукову працю з історії слов'янських літератур. Молодий викладач кадетського корпусу використовував будь-яку можливість для розповсюдження українофільських ідей. Своєрідним центром української інтелігенції в Полтаві був салон доньки поета Капніста.

На цих вечорах В. Білозерський читав вірші Т. Шевченка, уривки з «Орисі» і «Чорної ради» П. Куліша, декламував сербські і чеські вірші.

В той же час його пригнічувала нерішучість місцевої інтелігенції, острах вийти за межі салонних розмов. З гіркотою і сумом писав він М. Гулаку, що тут він знайшов кілька благородно мислячих людей, які були б дуже корисні, якби їх не долав острах... З тієї пори, коли він покинув Київ, то ні з ким не міг поговорити про милу слов'янщину з такими почуттями, з якими говорив у нього. Душею відпочивав Василь Білозерський лише в товаристві чеського музиканта Єдлічки, котрий тоді мешкав в Полтаві. Вони годинами вели розмови про Міцкевича, Ганку, з якими особисто був знайомий Єдлічка, про долю слов'ян.

І все ж таки для діяльного юнака самих розмов було замало, хотілося зробити щось реальне. З кількома вихованцями Дерптського університету, котрі викладали німецьку мову, він почав обговорювати можливість відкриття школи для хлопчиків козацького стану і для дітей вільних землеробів. За словами Білозерського, він «серйозно взявся за цю справу». І це зрозуміло, оскільки такий підхід повністю співпадав з тактичними настановами кирило-мефодіївців. За короткий строк В. Білозерський написав програму для школи.

Він поставив за мету підготувати учнів для того, щоб вони повернулися до сільського життя освіченими як у сільськогосподарській,

так і в гуманітарній сферах. Вони повинні були вивчати закон Божий, а також одержати більш-менш загальні уявлення з фізики, ботаніки, арифметики, столярного і токарного ремесла, медицини. Особливу увагу викладачі повинні були приділити ознайомленню з культурним землекористуванням, садівництвом і городництвом. До школи мали зараховувати хлопчиків віком від 13 до 16 років. Цікаво, що окремим пунктом Білозерський записав, що учні повинні бути з козацького стану і аж ніяк не поміщицькі селяни. Таку, здавалося б, антидемократичну вимогу В. Білозерський пояснював тим, що це для користі самих селян, «щоб поміщик в майбутньому не використовував вихованців надмірними надлюдськими вимогами»⁴. Таким шляхом полтавський мрійник сподівався «окультурити» українське село.

Благородні задуми загинули під тягарем реального життя.

З кожним днем життя в Полтаві ставало для нього нестерпнішим. Не допоміг навіть приїзд ще одного кирило-мефодіївця, О. Навроцького, всі думки Білозерського були в Києві. Єдине, що стримувало від негайного від'їзду — це прагнення заробити трохи грошей для закордонної подорожі.

На початку січня 1847 р. він написав заяву з проханням звільнити його через сімейні обставини. 12 січня був уже в Києві, в рідній атмосфері.

На квартирі М. Гулака вечорами знову потягнулися нескінченні розмови про долю України. З'являлися і нові люди. Так, полтавський поміщик Тарновський привернув увагу своїми доповідями про малоросійських селян. Проте самих дискусій було замало.

Саме тому В. Білозерський з радістю прийняв пропозицію П. Куліша поїхати разом до Варшави і на місці познайомитися з польськими слов'янофілами.

4 березня 1847 р. П. Куліш, його дружина Олександра і В. Білозерський прибули до Варшави. Вони зупинилися у брата В. Білозерського, поручика гусарського полку, який там служив. Поїздка виявилася плідною. Були встановлені зв'язки з ученими-славістами П. Дубровським, С. Лінде, В. Мацейовським та іншими. Здавалося, перед Кирило-Мефодіївським товариством відкриваються нові перспективи.

Однак ні Куліш, ні Білозерський не знали, що за день до їх приїзду у Варшаву, тобто 3 березня 1847 р., студент Петров приніс донос попечителю Київського учбового округу. Почала розкручуватися спіраль жандармського слідства.

За два тижні слідства жандарми детально з'ясували і роль В. Білозерського в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. 17 березня 1847 р. шеф жандармів О. Орлов підписав розпорядження варшавському генерал-губернатору І. Паскевичу про арешт «кандидата Білозерського». А далі події розвивалися з блискавичною швидкістю. 11 квітня він був заарештований у Варшаві і у супроводі двох жандармів відправлений до Петербурга.

18 квітня 1847 р. його доставили у III відділення власної його імператорської величності канцелярії. Після відповідних формальностей Білозерського відправили у Петропавловську фортецю.

Сьогодні нам важко уявити, що пережив і передумав юнак у похмурих казематах Петропавловської фортеці. Слід визнати, що жандарми були непоганими психологами. На роздуми Білозерському вони дали шість днів, і не даремно. 24 квітня 1847 р., на першому ж допиті, він досить відверто розповів про Кирило-Мефодіївське товариство. Правда, в його зізнаннях проглядається прагнення применшити значення товариства, обмежити кількість його членів трьома особами (Гулак, Костомаров і Білозерський). Він намагався переконати жандармів, що кирило-мефодіївці бачили слов'янський союз виключно під

владною рукою російського імператора. І взагалі, мовляв, після його від'їзду до Полтави, а Костомарова до Одеси все скінчилося.

Поведінка В. Білозерського жандармам сподобалася. Як зазначав О. Орлов: «Особливо Білозерський заслуговує на довіру, оскільки він виказав стільки благородства і відвертості, що без сумніву не приховав би, якщо в їх прагненнях мали б місце революційні ідеї»⁵. Взагалі ніхто з кирило-мефодіївців, за винятком М. Гулака, на слідстві не перечив. Андрузький наговорив навіть і те, чого не було. Саме тому слідство тривало порівняно недовго: з 18 березня по 30 травня 1847 р.

Вирок був готовий 26 травня. Щодо Білозерського О. Орлов пропонував Миколі І: «Кандидата 10 класу Білозерського... зважаючи на те, що він припинив зв'язки з київськими слов'янознавцями ще в половині 1846 р., на допитах з першого разу зізнався у всьому із щирим каяттям, дав точні і справжні свідоцтва про товариство, відправити у фортецю на 4 місяці, а потім призначити на штатську службу, однак поза міністерством народної освіти, не позбавляючи пільг, які раніше він дістає, і з тим, щоб начальство мало за ним нагляд. На службу його призначити або до Санкт-Петербурга, або до однієї з великоросійських губерній але не в Малоросії». Орлов також звернув увагу Миколи І на неабиякі здібності Білозерського і запропонував їх максимально використати.

Ознайомившись з проектом вироку, навпроти прізвища Білозерського Микола І власноручно написав: «За відвертість прямо на службу в Олонецьку губернію під нагляд»⁶. Так вирішилась подальша доля В. Білозерського.

2 червня у супроводі жандармського поручика Тельного він прибув до Петрозаводська. Цивільний губернатор Х. Повало-Швейковський зустрів засланця досить люб'язно. Він одержав місце молодшого помічника в губернській канцелярії і поселився за пропозицією губернатора в його будинку. В той же час жандарми одержали від О. Орлова доручення встановити за Білозерським таємний нагляд, а також двічі на рік повідомляти в III відділення про його поведінку на засланні.

В. Білозерський був прийнятий до світського кола Петрозаводська. З перших днів він затоваришував з гірничим інженером Бутеньовим, радником губернського правління Виноградським, доктором Онессоном. Незважаючи на добре ставлення до нього петрозаводської інтелігенції, В. Білозерський, відірваний від звичного оточення, відверто сумував у північному місті. Мабуть, цим можна пояснити безперервні звертання до О. Орлова з проханням переглянути вирок і дозволити переїхати до Петербурга. Проте кожного разу він одержував коротеньку відповідь: «Зарано». Залишалось єдине — витрачати свою енергію на службі. Жандарми, характеризуючи його поведінку, вказували на його лагідність, люб'язність, релігійність, покірність, свого роду фаталізм.

У далекому Петрозаводську В. Білозерський досить впевнено піднімався по сходинках чиновницької кар'єри. У 1849 р. його призначено на посаду асесора Олонецького губернського правління. Трохи пізніше він одержав чин титулярного радника, а у лютому 1853 р. був навіть представлений до нагороди.

Врешті-решт В. Білозерському дозволили поїхати у відпустку додому, провідати матір. Повернення до Петрозаводська після цього було важчим, ніж шлях на заслання у 1847 р. Знову він почав бомбардувати О. Орлова листами про помилування. Звернувся В. Білозерський за допомогою і до давніх знайомих родини князя О. Кочубея і графа С. Потьомкіна. Не втомлювалися писати листи з проханням про помилування його мати і сестра. І, можливо, вирок і переглянули б, якби саме у цей час не виник конфлікт на особистому ґрунті між

Білозерським і новим губернатором Писаревим. Жандарми відразу і проінформували в Петербург про «несхвальну поведінку Білозерського».

До того ж в Петрозаводську стався ще один інцидент, який був не на користь В. Білозерському. Сюди на заслання з Казані перевели колишнього кирило-мефодіївця Г. Андрузького. Ясна річ, що Білозерський, у якого було певне положення, підтримував свого товариша. Через деякий час жандарми вилучили у Андрузького написану ним «Конституцію республіки», яка була написана в революційному дусі. Підозра пала й на Білозерського.

Всі ці події призвели до того, що лише навесні 1856 р., після дев'яти років заслання, йому дозволили переїхати до Петербурга. За поданням петербурзького військового генерал-губернатора П. Ігнатова, у березні 1856 р. В. Білозерського було призначено радником першого департаменту Петербурзької управи благочиння. 13 квітня 1856 р. з нього зняли таємний нагляд.

У Петербурзі В. Білозерський зустрів своїх колишніх товаришів П. Куліша і М. Костомарова. Пізніше сюди прибув і Т. Шевченко. 10 років минуло з часів їх буремної юності. Заслання і постійний нагляд поліції, безумовно, далися взнаки. Вони стали поміркованішими, обережнішими, значною мірою змінилися і їхні погляди. Проте відповідальність за українську справу, любов до рідного краю, можна сказати впевнено, залишилася.

Кликала до дії і інша вагома причина. У цей час у Петербурзі зібралось досить багато української молоді, котра з захопленням дивилася на легендарних патріархів українського руху. Нове покоління чекало від них порад, гасел, нарешті якихось практичних кроків. Колишні кирило-мефодіївці також усвідомлювали, що чи не найважливішим їхнім завданням було передати естафету боротьби, свої знання молоді, створити те, чим ніколи не відзначався український рух — зробити його спадкоємним і поступовим. Кирило-мефодіївці започаткували і цю традицію, вони не перервали зв'язок поколінь, виступили в ролі вчителів та натхненників молодого українства.

Створення друкованого органу найбільш відповідало цим завданням. Адже навколо цього можна було консолідувати розпорошені сили. Фундаторами журналу виступили М. Костомаров, П. Куліш і В. Білозерський. Справу офіційного затвердження і, відповідно, редакторство доручили В. Білозерському, оскільки він обіймав досить високу посаду в чиновницькому світі Петербурга і мав відповідні зв'язки. Василь Михайлович був придворним радником і служив експедитором в державній канцелярії.

17 грудня 1859 р. міністр народної освіти Є. Ковалевський звернувся до шефа жандармів В. Долгорукова з запитанням про дозвіл В. Білозерському видавати журнал «Основа». Через тиждень Долгоруков відповів відмовою. Знадобилося ще півроку біганини, різноманітних контактів для того, щоб 23 липня 1860 р. нарешті одержати дозвіл на видання журналу.

«Основа» виходила з січня 1861 р. по жовтень 1862 р. Для нащадків залишилося 22 номери журналу. Він дійсно став центром українського життя в тодішній Росії. Т. Шевченко, М. Максимович, О. Кістяківський, О. Свидницький, М. Вовчок, О. Кониський, І. Карпенко-Карий, І. Нечуй-Левицький і ще багато українських літераторів співробітничали в журналі. Історичні і етнографічні розвідки писали Т. Рильський, В. Антонович, П. Єфименко, О. Лазаревський. Брала участь також і діячі російської науки і культури Л. Жемчужников, М. Сухомлинов, П. Якушкін, О. Серов, М. Анненков та інші.

Під впливом журналу поживався суспільний рух в Україні, у Києві та Полтаві виникають просвітні організації «Громади». Громадівці закладають недільні школи, друкують популярні книжки для

народу. Без перебільшень можна сказати, що молоде покоління 60-х років виховувалось під ідейним впливом кирило-мефодіївців.

В. Білозерський також друкував свої статті, присвячені слов'янській літературі, вивченню української мови та історії. Це був вже не колишній палкий юнак. Підкреслений аполітизм, виключно культурницькі гасла характеризують роботи Білозерського того часу.

Після 1862 р. він поїхав служити до Варшави. Поступово В. Білозерський відійшов від літературної роботи, зажив життям добропорядного чиновника. Згодом подав у відставку, переїхав до свого рідного гнізда, на хутір Мотронівку Чернігівської губернії. До нього приєднався і П. Куліш. Доживали свій вік патріархи української ідеї в тихій атмосфері хуторянського життя. У 1897 р. В. Білозерський поховав П. Куліша. Проте він лише на два роки пережив свого колишнього наставника. Так мирно закінчилося їхнє життя.

Оскільки вони були першими — їм було найважче. Ми можемо сьогодні знайти безліч помилок і невірних кроків в житті Білозерського. Але чи маємо ми моральне право на такий осуд? В. Білозерський, на нашу думку, міг впевнено заявити: «Я зробив все, що міг, а ви, якщо хочете, зробіть більше».

¹ Кирило-Мефодіївське товариство.— К., 1990.— У III т.— Т. 1.— С. 234.

² Там же.— С. 261.

³ Там же.— С. 237.

⁴ Там же.— С. 432.

⁵ Там же.— С. 349.

⁶ Там же.— С. 537.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

М. В. Коваль (Київ)

ОУН-УПА: між «третім рейхом» і сталінським тоталітаризмом

У реальних умовах сьогодношньої України, коли Верховна Рада, прийнявши закон «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту», поширила його дію на тих з учасників національно-визвольного руху в Західній Україні, хто протягом 1941—1945 рр. брав участь у боях проти німецько-фашистських загарбників і не вчинив злочинів проти людності, всебічне й об'єктивне наукове висвітлення питань про діяльність ОУН та УПА продовжує залишатися надзвичайно утрудненим. Чесному і неупередженому поглядові істориків заважають непримиренні позиції партійних угруповань й політичні пристрасті, що ними всіляко розпалюються, вносячи додаткове збудження у вкрай неспокійне суспільне життя.

Причому протилежні сторони намагаються в своїх інтересах не допустити з'ясування двох найбільш гострих питань: справжньої суті взаємовідносин між ОУН та нацистами, а також правдивого висвітлення подій, які відбувалися у західноукраїнському регіоні після відновлення там радянської влади. Без цього неможливо показати роль і місце Організації українських націоналістів та її збройного формування — Української повстанської армії — в історії України.

Історія Організації українських націоналістів, створеної у 1929 р. з метою посилення опору антиукраїнській політиці польських колонізаторів, з одного боку, і поширенню сталінського тоталітаризму, — з другого, є складовою частиною історії українського народу. Активно включившись у національно-визвольний рух українського населення Західної України, ОУН повела боротьбу за відновлення державної самостійності й соборності всієї України.

Закладену в її програмі мету служіння національній ідеї ОУН з самого початку обстоювала радикальними засобами — організацією та здійсненням замахів на польських високопоставлених чиновників, радянських дипломатів, а також широкою пропагандистською роботою серед українського населення. Особливо активно діяла молодіжна частина ОУН, до якої входили переважно вихідці з села. Це угруповання очолив провідник крайової екізекутиви (виконавчого органу) та крайовий комендант ОУН Степан Бандера. З його іменем пов'язаний і розкол в Організації українських націоналістів.

У січні 1940 р. в ході зустрічі Бандери з провідником ОУН Андрієм Мельником між ними виникли розбіжності з ряду питань, зокрема у ставленні до Німеччини. Як відомо, Гітлер при розчленуванні Чехословаччини віддав Закарпатську Україну Угорщині. Бандера та його крайовий провід, що сподівалися на утворення незалежної Української держави в Закарпатті, були невдоволені беззастережною мельниківською поступливістю гітлерівській Німеччині. У лютому 1940 р. Бандера скликав конференцію ОУН, на якій звинуватив Мельника у пасивному опортунізмі, що зрештою призвело до розколу ОУН. Стара генерація залишилася з Мельником, а молода, що становила більшість, підтримала Бандеру.

У квітні 1941 р. в Кракові бандерівці провели II Великий збір.

ОУН. На ньому Бандеру було проголошено провідником, Мельника виключено з ОУН, що спричинило появу двох організацій — ОУН(б) і ОУН(м). Цей збір було присвячено підготовці до взяття влади на Україні у зв'язку з наближенням нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз.

Підготовка нацистською верхівкою рейху походу на Схід була використана керівництвом ОУН як шанс за допомогою Німеччини втілити в життя ідею української самостійності. Стратегічний задум оунівського керівництва полягав у тому, щоб, висловлюючись словами ідеолога українського націоналізму Д. Донцова, Україна визволилася «в тіні німецького походу». Цей намір — німецькими руками «витягати каштани з багаття», здійснити на Україні «національну революцію» — оунівські проводирі, звичайно, приховували від партнерів.

У свою чергу, гітлерівський уряд, прийнявши рішення про напад на СРСР, став посилено залучати на свій бік українські націоналістичні організації, що діяли на території Німеччини і Польщі. На словах нібито підтримуючи їхнє прагнення створити самостійну Україну, нацисти насправді планували використати українських націоналістів у боротьбі проти комунізму і завоюванні «східного простору».

Але ось парадокс, що важко піддається поясненню. Керівництво ОУН — як бандерівської, так і мельниківської фракцій, зробивши ставку на «третій рейх», не враховувало очевидне: Німеччина не мала жодних намірів щодо відновлення української самостійності, навпаки, ставила метою колонізацію краю та уярмлення населення. Якщо все ж зробити спробу збагнути цю ситуацію, то тут, очевидно, відіграла роль, по-перше, якась дивна необізнаність оунівських політиків з майже неприховуваними намірами Гітлера та його оточення щодо загарбання і колонізації України і, по-друге, нездатність відрізнити нацистів, які майже не приховували своїх експансіоністських планів, від кайзерівських німців, що все ж підтримували українську державність.

Союз ОУН з нацистами у цілому відповідав практиці, що склалася на міжнародній арені в другій половині 30-х років. З Гітлером намагалися порозумітися уряди багатьох країн Європи. Сталінський уряд навіть уклав з нацистським пакетом таємних договорів, що з точки зору міжнародного права вважалися і вважаються злочинними. І все це робилося з метою використати Німеччину у своїх інтересах, «переграти» Гітлера у великій політичній грі. Тому немає правових підстав тлумачити як «чорну зраду» порозуміння оунівського керівництва з нацистськими ватажками. Адже оунівці не присягалися на вірність радянській владі. Питання ж про те, чи зраджували вони свій народ, йдучи в ім'я своєї ідеї на союз з «третім рейхом», такою ж мірою стосується Сталіна з Молотовим.

Після того, як ОУН зробила досить таки незграбну спробу відновити 30 червня 1941 р. під егідою нацистської Німеччини незалежність України, проголошену ще у 1918 р., стало остаточно ясно, що гітлеризм є непримиренним ворогом українського народу і виношує щодо нього суто імперіалістичні заміри. Це спричинило гостру кризу у відносинах Організації українських націоналістів з німецькими окупаційними властями. Водночас поглибилися суперечності між двома фракціями в ОУН — поміркованою на чолі з А. Мельником і радикальною під проводом С. Бандери.

Ці розходження, хоч і були переважно тактичними, мали згубні наслідки для долі ОУН як монолітного організму, що розраховував на підтримку найширших верств населення. Існуючи легально, мельниківське помірковане крило відкрито співробітничало з окупаційними властями, що пояснювалося прагненням впливати на німців у напрямі надання Україні певної обмеженої форми самостійності. На ділі розкол в ОУН полегшував гітлерівцям здійснення їхньої колонізаторської політики.

Зовсім іншу позицію зайняла бандерівська фракція, зазнавши репресій за безкомпромісне обстоювання «акту 30 червня». У її членів не залишалося жодних ілюзій щодо справжніх цілей нацистів на Україні. Змушені перейти на нелегальне становище, бандерівці створювали підпільні національно-державні структури на місцевому рівні. Провід ОУН сформував так звані похідні групи. Їх члени як службовці вермахту та окупаційних органів, маючи відповідні документи, що надавали широкі права і повноваження, разом з німецькими військами входили до окупованих міст і районів. При цьому вони всіляко намагалися заручитися підтримкою населення не тільки Західної, а й Східної та Південної України, проникали в окупаційні установи, поліцію.

Аналізуючи документи німецьких окупаційних органів, які стали доступними вітчизняним дослідникам лише останнім часом, можна дійти висновку, що протягом року (з осені 1941 до осені 1942 р.) бандерівські та мельниківські нелегали-самостійники (подекуди вони діяли разом) зуміли розгорнути роботу по вербуванню прибічників у багатьох містах Східної та Південної України. Особливе занепокоєння фашистів викликала діяльність оунівців у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку, Полтаві, Одесі, Симферополі та інших містах. Вона дедалі більше суперечила колонізаторській політиці окупантів і, судячи з названих вище документів, наприкінці 1942 р. з самостійницькою небезпекою на сході України шляхом гестапівських репресій було покинчено.

Незважаючи на це, конфронтація між ОУН (бандерівською) і німецькими окупаційними властями продовжувалася. Хоча війну між СРСР та Німеччиною провід ОУН(б) оцінював як боротьбу «двох імперіалізмів за оволодіння Україною», вважалося, що, оскільки Радянський Союз війну програв, виборювати незалежність доведеться у Німеччині. Саме під антинімецькими гаслами розбудовуються національні збройні формування — Українська повстанська армія. Керівництво ОУН вважало, що в разі перемоги Німеччини над Радянським Союзом вона буде настільки знесилена, що новостворене українське військо зможе вигнати окупантів і заснувати незалежну Українську державу.

Однак обстановка на «східному фронті» швидко мінялася на користь Червоної армії. Загроза «нової більшовицької окупації» змушувала провід ОУН(б) змінювати пріоритети боротьби. Ознаки цього з'явилися вже в середині 1942 р. Начальник поліції безпеки і СД на Україні повідомляв у цей час своєму керівництву в Берлін про оунівський документ, який містив важливі вказівки про зміну стратегічних координат бандерівського руху: «1. З метою запобігання розпорошенню сил — активна боротьба лише проти Москви; 2. Щодо Німеччини — чекати, берегти сили, ніяких даремних необережних акцій, але внутрішня та організаційна підготовка та розширення мережі ОУН для того, щоб у необхідний час бути спроможними «мовити останнє слово»¹.

Нові збройні формування створювалися на базі повстанських загонів, що діяли в лісових районах Волині і Полісся під керівництвом діяча українського визвольного руху Т. Боровця (Тараса Бульби) і названі ним Українською повстанською армією. У комплектуванні та навчанні цих підрозділів взяли участь колишні офіцери українських батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», що входили до складу вермахту. Дальшу розбудову УПА перебрав на себе центральний провід ОУН(б). Заклики вигнати з України всіх «чужинців-завойовників» і створити незалежну соборну державу сприяли швидкому поповненню її лав за рахунок добровольців. Поряд з цим здійснювалися широкі мобілізаційні заходи. ОУН організувала старшинські та підстаршинські курси. Зброя збиралася на місцях боїв, відбиралася у німців, закладалися бази продовольства, будувалися бункери та краівки, у лісах проводи-

люся бойове навчання. У жовтні 1942 р. формування повстанської армії під егідою ОУН(б) було завершено. Першим її командуючим став Д. Клячковський (Клим Савур).

Бандерівський провід цілеспрямовано зберігав формування УПА для виконання найголовнішого завдання — боротьби проти «нової більшовицької окупації». Але місцеві загони і боївки важко було утримати від спонтанних виступів проти німецьких здринків і гвалтівників. Канадський дослідник історії УПА М. Мірчук з цього приводу пише: «Звичайно, відділи УПА виминали великих боїв, а надто боїв з німецькою армією. Удари УПА були спрямовані насамперед проти німецької адміністрації і проти німецької поліції»².

Перемога радянських військ під Сталінградом й успішний їхній контрнаступ поставили керівництво ОУН перед необхідністю дальшого уточнення своєї військово-політичної орієнтації. Декларована «двофронтова» концепція боротьби водночас проти «імперіалізмів Берліна і Москви» ставала нереальною. Проти Червоної армії УПА не могла вистояти, і в міру наближення лінії фронту стає дедалі неминучою перспектива її порозуміння з німцями, незважаючи на те, що цілі гітлерівців щодо України були загальновідомими. Як пише зарубіжний українознавець В. Косик, «Гітлер не приховував, що він має намір зробити з України німецьку колонію назавжди»³. Однак порівняно з поверненням радянської влади, що запам'яталася масовими репресіями і страхом перед примусовою колективізацією, німецька окупація уявлялася провідникам ОУН явищем тимчасовим, меншим злом.

Перші контакти представників керівництва ОУН—УПА з німецькими спецслужбами мали місце у січні 1944 р. і тривали до літа того ж року. Їх наслідком було укладення своєрідних «бартерних угод»: за надання гітлерівцям розвідувальних даних про Червону армію бандерівці одержували від них зброю. 1987 р. в США видано збірник документів «Англо-американські перспективи з українського питання 1938—1951 рр.», що його упорядкували зарубіжні українознавці Л. Луцук і Б. Кордан. На стор. 175 у документі «Звіт воєнного міністерства Великобританії про український націоналістичний рух і опір на Україні», датованому 13 грудня 1945 р., читаємо: «Про переговори між УПА та німецькими армійськими з'єднаннями на суто локальному рівні стали надходити відомості з початку 1944 р. Вони проводилися на базі взаємної неагресивності й обміну німецької зброєю на розвідувальні дані про Червону армію». Про дальші події у вказаному документі зазначається: «Остаточної згоди між німецькою армійською групою «Північна Україна» та керівництвом УПА було досягнуто у травні 1944 р... На протязі усіх переговорів УПА наполягало, щоб вони утримувалися в таємниці для того, щоб не дати привід для пропаганди в Червоній армії».

Як бачимо, контакти ОУН—УПА з нацистами мали тактичний і водночас локальний, тимчасовий характер і були спрямовані (найчастіше безуспішно!) на використання німецьких можливостей в інтересах здійснення основної мети ОУН — здобуття незалежності України. Один з провідних діячів ОУН(б) Ярослав Гейвас щодо цього пише: «Першою й незмінною причиною нашої евентуальної співпраці з німцями були надії і вигляди на очевидні користі для народу й остаточний розрахунок, що така співпраця приведе до здобуття самостійності... Ми знаємо, що під тим оглядом були серед тогочасних провідних українських чинників ілюзії... Ілюзії, очевидно, були помилкою, це можна зрозуміти, але виправдати не можна й не треба. Але вони були фактом, якого також заперечувати не можна й не треба»⁴.

На заключному етапі битви за Україну частини Червоної армії зустріли опір з боку Української повстанської армії. Хоча на своїх прапорах радянські війська несли гасла свободи, соціалізму, інтернаціоналізму, проте в уяві широких верств населення західноукраїнсь-

кого регіону при наближенні «совітів» виникали набагато реалістичніші картини недавнього минулого: примусова радянізація, супроводжувана масовими репресіями, депортаціями, розпалюванням «класової боротьби».

Українська повстанська армія, виконуючи вказівки центрального проводу ОУН(б) і настанови III надзвичайного великого збору ОУН (серпень 1943 р.), цілковито зосередилася на збройній протидії фронтовим з'єднанням Червоної армії та радянським партизанам. Бої УПА з регулярними військами тривали і після проходження основних сил діючої армії через західноукраїнську територію.

За даними довідки НКВС УРСР, підписаної заступником наркома, який курирував західні області, Т. А. Строкачем 22 жовтня 1945 р., за 21 місяць, починаючи з лютого 1944 р., було проведено 26685 бойових операцій проти ОУН-УПА (втім 75% з них були безрезультатними). У свою чергу, повстанці здійснили 6128 операцій. За цей час вбито 98846 повстанців та підпільників, захоплено 104990, прийшли з повинню 48880 чол. У ході бойових операцій з радянського боку загинув 9621 чол., поранено 1343 і пропало безвісти 2456⁵. Слід додати, що для проведення так званих чекістсько-військових операцій широко залучалися не тільки внутрішні війська НКВС, а й підрозділи Львівського військового округу.

Ці факти красномовно свідчать про великі масштаби бойових дій у регіоні. Водночас вони показують співвідношення сил протиборствуючих сторін, що за рахунок мобілізацій формування ОУН—УПА, які навесні 1942 р. не перевищували разом із «симпатиками» 20 тис. чол., значно зросли. З другої половини 1945 р. за вказівкою центрального проводу великі підрозділи (400—500 чол.) переформовуються у дрібніші, добре згуртовані та озброєні, які дислокуються в лісових масивах. Створюється широка мережа підпільних «боївок» (10—15 чол.) у сільській місцевості.

Численні щойно відкриті для дослідників документальні джерела дають змогу уявити, принаймні в загальних рисах, картину того, що відбувалося у західному регіоні України після приходу радянських військ. УПА і підпілля тією чи іншою мірою контролювали територію в 150 тис. кв. км, на якій проживали 15 млн. чол. У тилу Червоної армії, на щойно визволеній нею від фашистів українській землі, розгорнулася справжня партизанська війна. Її метою було створення під контролем ОУН нелегальної національно-державної структури, яка могла б протистояти органам радянської влади на місцях. Майже на всій території, де діяли підпілля ОУН та загони УПА, фактично існувало двовладдя (підпілля і ради). Підпільні структури набували форми станиць, кушів, районних, надрайонних, обласних та крайових проводів ОУН. Там же, де було одновладдя, панувала незрима і цупка влада ОУН, підтримана «шмайсером» (автоматом) і «кренпультцем» (удавкою), — цими випробуваними знаряддями служби безпеки (СБ).

Документи зберігають численні відомості про «бандпрояви» оунівського підпілля, що наважилося протиставити себе радянській владі, Червоній армії та органам держбезпеки. День у день протягом майже 10 років з місць надходили дані про вбивства партійних та радянських працівників, учителів, медпрацівників, господарників, які прибули зі східних областей, про напади на приміщення райвідділів НКДБ і НКВС, підпали колгоспних та селянських будівель, зернових пунктів, ферм, зриви мобілізації до Червоної армії, псування колгоспного реманенту і техніки, телефонного зв'язку тощо. За останніми офіційними даними, оунівцями у 1944—1945 рр. вчинено 14,5 тис. диверсій і терористичних актів, під час яких загинули не менше як 30 тис. чол., зокрема майже 4 тис. представників органів влади⁶.

Постає запитання: на що ж розраховували Бандера та його при-

бічники, втягуючись у тривалу криваву міжусобну війну в краї, залучаючи до неї мирне населення? Адже вони не могли не розуміти того, що боротьба ця наперед приречена на невдачу і, до того ж, коштуватиме народу надто дорого. Відповідь може бути одна: бандерівський провід зробив ставку на неминучу, на його погляд, третю світову війну і на перемогу в ній англо-американського блоку.

У радянській літературі, присвяченій ОУН-УПА, наведено багато свідчень про терористичну діяльність оунівського підпілля і формувань УПА. У цілому вони підтверджуються вірогідними архівними джерелами. Водночас у цій же літературі старанно замовчується зворотний бік проблеми, друга складова історичної правди. А без її висвітлення неможливо зрозуміти, що ж відбувалося у Західній Україні, чесно відтворити цю, очевидно, найтяжчу, найтрагічнішу сторінку української історії.

Політику комуністичної партії в західних областях України у другій половині 40-х — першій половині 50-х років неможливо назвати інакше, ніж черговим карколомним експериментом. Її метою було швидке нівелювання специфіки краю, форсоване втягнення західноукраїнських земель у загальнореспубліканське і загальносоюзне русло господарського та суспільного життя. При цьому органи влади вдавалися до типово сталінських, надзвичайних методів реалізації соціально-економічних завдань. Повсюдно мали місце серйозні збочення у кадровій політиці. Керівні та відповідальні працівники, які підбиралися переважно в інших областях та східних районах СРСР, далеко не завжди були належним чином підготовлені. До того ж їх орієнтували на вживання грубих, жорстоких (аж до репресій) командно-натискних методів, а місцеве середовище розглядали як однозначно вороже.

Курс ОУН—УПА на масовий опір населення радянській владі дорого обійшовся людності західноукраїнських земель. Така ситуація дала підстави потужній і злагодженій машині каральних органів на повну силу розгорнути і застосовувати свої безмежні можливості. Дії проти ОУН—УПА безпідставно застосовувалися і проти значної частини населення регіону. Це був черговий крок у дусі одного з улюблених сталінських принципів: «Ліс рубають — тріски летять». Такі дії щодо населення не могли виправдати навіть посилення на те, що територія Західної України входить до прифронтової смуги.

Відповідно до сталінської практики тих часів у серпні 1944 р. перший секретар Львівського обкому партії І. С. Грушецький звернувся до першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова з пропозицією «вжити репресій до сімей керівників та активних учасників банд — висилка до Сибіру. Організувати показові судові процеси і засуджених головних злочинців покарати на смерть привселюдно»⁷. Тоді ж на нараді у Рівному з питань боротьби проти ОУН—УПА її учасники вимагали від правоохоронних органів не виявляти «неймовірний гуманізм» щодо членів цієї організації та вояків, мотивуючи такі дії тим, що «ми боїмося іноді хату спалити, коли її треба спалити негайно»⁸. Свій вклад у вироблення тактики боротьби проти бандерівців вніс і М. С. Хрущов. У численних виступах він давав різні «рекомендації» на зразок запропонованого ним «методу» компрометації «класово-ворожих елементів», більше схожого на провокацію.

Непродуманими, некомпетентними настановами партійних інстанцій було розв'язано руки і надано безмежну ініціативу органам радянської держбезпеки. Притаманне сталінським часам їх всесилля з другої половини 40-х років набуло в західних областях нічим не обмеженого характеру. Вони, по суті, чинили «суд і розправу» на власний розсуд, перетворивши західноукраїнський регіон у «зону відчуження» — своєрідну «Вандею». Міста і села краю заповнили численні агенти та інформатори. В 1944—1945 рр. там діяло 359 рези-

дентів, 1473 агенти і 13085 таємних інформаторів. До того ж в органах держбезпеки і внутрішніх справ семи західних областей налічувалося 22 тис. штатних працівників. Ними у ці роки було завершено 19606 слідчих справ і «розроблялося» 379 формувань УПА, до яких входив 5831 учасник повстанської боротьби⁹.

Одна за одною проводилися чекістсько-військові операції, широкомасштабні «прочісування» кадрового складу підприємств, установ, виявлено при цьому 14581 «підозрілий і ворожий елемент», депортовано до Сибіру, за офіційними даними, понад 200 тис. «бандпосібників». У 1945 р. з метою виявлення оунівського підпілля було запроваджено паспортну систему. Мали місце випадки, коли «бандитськими» оголошувалися цілі села, фальсифікувалися карні справи, практикувалися прилюдне демонстрування вбитих повстанців, спалення та вирубування лісових масивів тощо. Отже, у хід було пушено весь багатющій арсенал «таємної війни» органів держбезпеки. На фоні «холодної війни» між СРСР і США та їхніми союзниками такі дії подавалися як цілком правомірні і природні.

Документи тих часів дають підстави говорити про вияв жорстокості, навіть садизму, мародерства, моральних знущань над населенням. Особливо багато кривд було заподіяно йому в обстановці воєнного часу — у 1944—1945 рр. Приблизне уявлення про кількість таких зловживань і злочинів може дати статистика. За 11 місяців 1945 р. військовими трибуналами західних областей УРСР розглянуто 237 справ про «порушення революційної законності» і засуджено 326 працівників органів НКДБ і НКВС¹⁰. Справа зайшла так далеко, що у 1945 р. політбюро ЦК КП(б)У було змушене двічі приймати постанови про факти грубих порушень радянської законності в західних областях України¹¹.

Але на ділі мало що змінилося на краще. Усі ці «порушення» вважалися дрібницями порівняно з тим «благом», що його принесла радянська влада в західноукраїнський край. Виступаючи на нараді секретарів обкомів КП(б)У з пропаганди, член політбюро ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльський демагогічно твердив: «Ми прийшли у Галичину, ми маємо недоліки і, ймовірно, їх багато (деінде червоноармієць поведе себе не так, як треба, — це дрібниця, десь наш районний працівник іноді вип'є і скомпрометує нас — це все дрібниці). Але ми прийшли, маючи з собою програму соціалістичної індустріалізації»¹².

Дійсно, західний регіон був визнаний у республіці пріоритетним. При РНК УРСР та наркоматах створено відділи по західних областях. Саме цим областям у першу чергу постачалося промислове обладнання для проведення індустріалізації, сільськогосподарська техніка, будівельні матеріали тощо. Особлива увага приділялася промисловому та культурно-побутовому будівництву у Львові. Широко здійснювалася ліквідація неписьменності. Завдяки рішучим заходам, вжитим партійно-радянською владою, у регіоні почав утверджуватися пріоритет українства.

Однак на фоні сталінської деспотії меркло те добре, що робилося для західних областей. Відбудовні процеси тут гальмувалися внаслідок непродуманої радянської краю, різко негативної реакції населення на зловживання та надмірності, на порушення законності, примусову колективізацію. Незадоволення людей використовувало у своїх інтересах всюдишнє оунівське підпілля. Український національно-визвольний рух на заході республіки набрав масштабів громадянської війни, яка постійно роздмухувалася з обох боків. У криваву її коловерт втягувалися найширші верстви населення.

Повстанський рух, очолений Організацією українських націоналістів, що увійшов в історію під назвою «бандерівського», мав народний характер. Він ставив благородну мету — державотворення українського народу, що віками визрівала в його душі та свідомості. Шляхом

мобілізації, а також завдяки антинімецьким, антипольським, антирадянським та в першу чергу самостійницьким гаслам оунівському керівництву вдалося залучити до УПА і підпілля ОУН (загалом за час їх існування) понад 400 тис. чол.

Діяльність ОУН і УПА є одним з найважливіших й водночас найбільш суперечливих явищ в історії України ХХ ст. Ординарними підходами, однозначними оцінками — від суцільної апології до цілковитого заперечення, — як це мало і ще має місце у вітчизняній та зарубіжній історіографії, воно схарактеризоване бути не може. Слід передусім враховувати надзвичайно складні політичні умови формування цього руху і те, що йому доводилося протистояти більш могутнім іноземним силам, а також те, що повстанські маси були далеко не однорідними. Серед ідейних борців нерідко траплялися випадкові люди, яких мало хвилювали ідеї та цілі ОУН, а більше — власні корисливі інтереси.

Негативно впливав на рух і той фактор, що вище керівництво його не було обізнане з реальною обстановкою в Україні, втратило зв'язок з її населенням, дедалі більше покладалося на силові методи у відносинах з рядовими повстанцями. Тому недоцільно ототожнювати широкі маси учасників руху ОУН—УПА з її керівництвом. Тут доречним буде, як нам здається, навести думку Дмитра Павличка: «Бандера і його прибічники заводили свої порядки диктатурою і страхом. Звичайно, ми не повинні ототожнювати Бандеру та його ідеологію з народним рухом, який виник в Західній Україні під назвою «бандерівщина»¹³.

Безумовно, у тоталітарну епоху 30—50-х років цей рух не міг не бути екстремістським за методами досягнення мети («хай би крові по коліна, аби вільна Україна»). Адже бандерівці діяли не тільки в епоху тоталітаризму, а й проти таких само, як і вони, тоталітарних сил, що сповідували свій принцип: «Коли ворог не здається, його знищують». Наслідки цього змагання були жахливими: ненависть живила взаємну ненависть, помста спричиняла помсту, жорстокість породжувала жорстокість. Нашаровуючись і цементуючись, вони виливалися у криваву і нескінченну вендету. Сумний досвід подій сорокових років у Західній Україні наочно свідчить про жахливі наслідки тоталітарної епохи і є повчальним й сьогодні.

* * *

Документи і матеріали про антинімецьку діяльність ОУН—УПА за часів другої світової війни, публікацію яких започатковує «Український історичний журнал», умовно можна поділити на три основні групи. До першої належать різноманітні звіти, повідомлення, донесення, рапорти німецької військової адміністрації, поліції та служби безпеки, військової розвідки про дії «українського руху опору». До другої — віднесено радянські документи, передусім партійних органів, Українського штабу партизанського руху, а також військового командування та органів НКДБ—НКВС про діяльність українських націоналістів на території України. Окрему групу становлять документи і матеріали самої ОУН—УПА — інформаційні звіти, накази, листівки тощо.

Переважає більшість оригіналів документів, що їх подаємо нижче, зберігається в Центральному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та Центральному державному архіві вищих органів управління України (ЦДАВОУ). Оригінали німецьких документів, які публікуються, знаходяться в Німеччині — Федеральному архіві в Кобленці та Військовому архіві в Фрайбурзі, а в українських архівах зберігаються їх копії. Більшість цих документів була надрукована німецькою мовою з короткими анотаціями українською в трьох томах багатотомного «Літопису Української Повстанської Армії»¹⁴. Між пере-

кладами з німецької мови документів, що наводимо нижче, та текста-ми, що їх мовою оригіналу подає «Літопис УПА», подекуди зустрічаються незначні розбіжності. Тому поряд із посиланнями на український архів дається посилання на відповідний том і номер документа у «Літопису УПА».

Документи добірки систематизовано в хронологічному порядку — згідно з датою їх появи, публікації чи затвердження. Окремі документи мають приблизну дату — «не раніше», «не пізніше», встановлену упорядниками на основі джерелознавчого аналізу.

Кожний документ має легенду, в якій вказано скорочену назву архіву, номери фондів, описів, аркушів тощо.

Зазначимо, що в деяких випадках текст документів скорочено за рахунок матеріалу, який не має безпосереднього відношення до теми публікації.

Археологічна обробка документів проведена відповідно до загальноприйнятих правил — пропущені в тексті слова, прийменники чи союзи, що їх відновлено упорядниками, взяті у квадратні дужки. Неточності в географічних назвах, якщо їх вдалося встановити, виправлені, якщо ні — ці назви наводяться за оригіналом. Тексти документів подаються з урахуванням правил сучасної орфографії та пунктуації із збереженням в окремих випадках діалектного забарвлення оригіналів.

Зауважимо, що подані документи — як німецькі, так і радянські — склалися не тільки на основі перевірених даних, але й на поточній інформації чи, навіть, чутках, плітках тощо. Тому в них нерідко зустрічаються помилкові, неправдиві чи напівправдиві твердження, наприклад, повідомлення Українського штабу партизанського руху про вбивство німцями Бандери. Якщо така інформація не спростовується в інших документах чи є широковідомою, вона не коментується.

Незважаючи на певні огріхи, наведені документи не лише показують рівень поінформованості німецьких та радянських відповідних органів щодо українського визвольного руху та свідчать про їх зацікавленість у його вивченні, але й дають можливість повною мірою відтворити політико-психологічну ситуацію в Україні у той період.

Пропоновані матеріали допоможуть читачеві краще зорієнтуватися у драматичній і суперечливій сторінці історії України.

В доборі й упорядкуванні документів взяли участь М. В. Коваль, Р. Я. Пиріг, В. А. Гриневиц та П. В. Медведок.

ОУН і УПА у другій світовій війні

Док. № 1

**Інформація начальника поліції безпеки
та служби безпеки про рух опору в Україні**

Берлін 10.07.42
Таємно

Повідомлення з окупованих східних областей

№ 11

Український рух опору

[...] Від начальника поліції безпеки та СД у Рівному надійшли не-легальні матеріали груп ОУН (Бандери), які містять важливі вказівки щодо підпільної тактики бандерівського руху.

З них випливає, що позиція ОУН щодо інших народів, також і щодо Німеччини ґрунтується на ставленні останніх до питання визвольних намагань українців. Війна, з одного боку, принесла вигоду, тому що Німеччина розбила старого ворога України — Москву, з другого боку, Німеччина вороже поставилася до самостійної української держави.

Слід відзначити такі вказівки:

1. З метою запобігання розпорошенню сил — активна боротьба лише проти Москви.

2. Щодо Німеччини — чекати, берегти сили, ніяких другорядних, необережних акцій, але внутрішня та організаційна підготовка і розширення мережі ОУН для того, щоб у певний час бути спроможним «мовити останнє слово».

Далі йдеться про те, як слід розширювати мережу ОУН (Бандери) та посилювати позиції ОУН на місцях, зокрема шляхом просування її прихильників на ключові посади (наприклад, вихователів молоді тощо). Події останніх місяців свідчать, що ці директиви вже систематично виконуються.

З'явився новий вид пропаганди у формі гумору під назвою «Що люди говорять». Відчувається вплив на настрої населення бандерівської пропаганди, яка має надзвичайно ненависницькі та ворожі щодо німців тенденції.

У Володимирці (район дії відділу поліції безпеки та СД у Рівному) було заарештовано помічника лісника, який активно діяв у русі опору. В цьому ж місті керівник філії біржі праці з Сарн намагався спалити шафу з документами, маючи намір знищити справи, які мають відношення до українського руху опору. Пожежу вдалося своєчасно ліквідувати. Вивчення матеріалів триває.

В окрузі Здолбунів одна з бандерівських банд, яка складається з 5 чоловік, вбивала поляків. Напевне, ця ж банда здійснила акт саботажу на залізниці Лемберг¹⁵ — Київ. У зв'язку з цим заарештовано 29 осіб.

За повідомленням начальника поліції безпеки та СД у Кракові, згідно з наказом бандерівської групи, який надійшов з Лемберга і стосувався проведення 30.06.42 року (річниця урядової декларації «Стецька») ¹⁶ таємних зборів ланок ¹⁷, на яких слід було:

1. Оголосити наказ земельного керівника Дем'яна Дмитра (ймовірно, Климова) та

2. Прочитати доповідь про значення 30.06.

Далі передбачалися святкові богослужіння та збирання коштів для національного фонду. Місцеві керівники мали потурбуватися про явку населення на богослужіння. У оголошеному наказі «нові окупанти», або «визволителі», звинувачувалися в арештах українських активістів, які через них загинули героїською смертю.

У Житомирі виявлено організацію «Вільні козаки», яка ставиться вороже до Бандери та Мельника, але одночасно виступає за самостійну вільну Україну.

Слід вказати, що на цей час серед козацької еміграції в рейху, а також в протектораті наявні політичні свідчення розколу, які привели до появи «Українського національного козацького руху» (УНКР) ¹⁸. Прохання про затвердження цієї організації підписане генерал-майором А. Вовком, підполковником А. Кузьмінім, полковником Д. Б. Чмилем та інженером Лоосом.

Затвердження цієї організації, яка поряд з козаками об'єднує також українців і намагається поширити свою діяльність на Україну [...].

Док. № 2

Інформація начальника поліції безпеки та служби безпеки
про дії українських націоналістів

Берлін 31.07.42

Таємно

Повідомлення з окупованих східних областей

№ 14

Український рух опору

[...] Під час ліквідації бандитської групи в Чемерівці було заарештовано 15 чоловік, серед яких: заступник бургомістра, керівник учбових закладів, шкільний директор та один учитель. При цьому вперше було помічено, що разом знаходилися комуністи та прихильники українського руху опору — ОУН (Бандери).

Заступник бургомістра та керівник учбових закладів в 1925 р. входили до комуністичної партії, інші заарештовані були співробітниками бандерівської організації «Просвіта»¹⁹.

В Піддубцях (округ Луцьк) був заарештований командир української охоронної команди через те, що він підозрювався у визволенні з тюрми одного бандерівця. Після цього арешту місцева охоронна команда²⁰ знаходиться під впливом бандерівського руху.

В Камені-Каширському зникли 3 службовці української охоронної команди разом із своєю зброєю. Як показало слідство, вони втекли для того, щоб взяти участь у створенні українських націоналістичних груп.

Бандерівськими групами розповсюджується журнал «Бюлетень» № 4. Одна з його статей є вмілою спробою протиставити українське населення німцям. Особливо цікавим є виклад політичних намагань рейху щодо українців. Серед іншого писалося: «1941 рік приніс єдину зміну. Один тоталітаризм рухнув, на його місце став інший. 9 місяців практики свідчать, що на Сході не відбулося ніяких істотних змін. Тоталітаризм, у першу чергу другий, ми вважаємо таким, виходячи із ставлення німців до української нації. Вони схожі у своїй головній меті, різниця є лише у тактиці. В обох випадках під привабливою маскою, з одного боку, соціалістичного раю, з другого, — щасливого життя у «новій Європі» ховається ворожий імперіалізм».

На другій сторінці: «Німці турбуються про те, щоб захистити себе від значного припливу чужої крові. Але щоб посилитися на Сході, вони намагаються збільшити свої лави за рахунок окремих елементів із підкорених націй (дозвіл на шлюби з литовцями, латишами та естонцями). Також серед інших націй (до них відносимося і ми) мають знаходитися елементи, в яких грає «гетьманська» кров».

І далі: «Німці більше не зроблять помилки, нав'язуючи підкореним власні духовні норми. Який засіб вони оберуть у нашому випадку? У першому випадку українська нація має бути деполітизована, має втратити політичні ідеали, мрію про можливість побудови своєї держави. Мають бути знищені носії ідеї незалежності. Далі, після ліквідації активістів, за планом нових господарів має залишитися певна кількість населення, необхідна як робоча худоба. Другий засіб — політика експлуатації, побудована на ґрунті зниження життєвого рівня до межі, коли людина спроможна ледь підтримувати свою життєздатність і не має сил та бажання міркувати про щось інше. Вже зараз, у перші роки нової окупації, голод панує у цілих країнах, що раніше

були відомі як житниці. Цей голод штовхає сотні тисяч на роботу до рейху».

Загальний висновок: «Кожен українець має усвідомити, що ні нейтралітет, ні лояльність, ні спроби звикнути не врятують від поневолення вас та ваших дітей. Порятунком — лише у перемозі нашої раси. Свою державу можливо побудувати лише через напругу та кров мільйонів людей нашої нації під керівництвом революційної організації. Тому треба робити все, щоб зміцнити нашу владу».

ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 171, арк. 8—9. Переклад з німецької: Літопис УПА.— Т. 6.— № 8.

Док. № 3

Інформація начальника поліції безпеки та служби безпеки про дії ОУН(б) у Східній Україні

Берлін 11.09.42

Таємно

Повідомлення з окупованих східних областей

№ 20

Український рух опору

а) Рух Бандери

Органами поліції безпеки та СД у Житомирі після тривалих пошуків було заарештовано районного керівника бандерівського руху з Овруча Юрія Трощука. Трошук мав паспорт, виданий на ім'я Назара Хліда.

Він зізнався, що отримав від керівника бандерівського руху в Костополі Андрія Луцика наказ організувати діяльність у районі Овруча. Під час допитів Трошук видав ще 7 функціонерів, які працювали вчителями.

В Києві було заарештовано службовця 115-го поліцейського батальйону Архипкевича та Владику, які належали до групи прихильників Бандери, що діяла в цьому батальйоні. 7 чоловік з цієї групи вже заарештовано.

В Чернігові на початку липня в зв'язку з проведенням господарського саботажу було заарештовано місцевого бургомістра Ребенка, районного начальника Дюбка, а також командира української міліції Тураца. Дюбло, зловживаючи своїм службовим становищем, намагався трактувати німецькі розпорядження щодо України як заходи, спрямовані проти українців, а також створював інформаційну мережу для антинімецької пропаганди. Він також намагався влаштувати колишнього секретаря штабу політвідділу одного з більшовицьких полків на службу в українську поліцію та визволити колишнього голову обласного виконавчого комітету та члена бюро партійного комітету. Трошук використовував свою посаду для необмеженого збагачення. Трошук та Дюбло, як злочинні елементи, були засуджені до найвищої міри покарання. Бургомістр Ребенок, який як колишній викладач був нездатний виконувати на відповідному рівні обов'язки бургомістра, був 14.08.42 р. звільнений через відсутність вчинків, спрямованих проти німців.

В Ново-Краєві (округ Рівне) в українця Петра Міскевича на

прізвисько «Бурящук» було виявлено антинімецькі за змістом газети. Міскевич, якому вдалося втекти, підозрюється в приналежності до бандерівського руху.

У Вінниці проведені арешти бандерівських пропагандистів, які переправляли багато нелегальних друкованих матеріалів до Румунії. Поряд з цим румунською охоронною дивізією було заарештовано ще 9 агентів цієї організації.

б) Рух Мельника

Завдяки арешту вже згаданого бандерівського функціонера Трощука, який одночасно працював на мельниківський рух, стало відомо, що квартира українського студента Василя Штула у Рівному є місцем зустрічі членів мельниківського руху. У Штула зупинялися також інші мельниківські функціонери.

В Краків надійшов меморандум керівника мельниківського руху полковника Андрія Мельника, адресований рейхсміністру Розенбергу. В цьому меморандумі, який містить перелік негативних фактів на Східній Україні, Мельник також висловлює такі побажання:

1) Визнання права України на національне життя у державно-політичній формі шляхом його проголошення фюрером або німецьким урядом.

2) Приєднання українських областей генерал-губернаторства до рейхскомісаріату «Україна» та демаркація кордону України з Польщею та областями, окупованими румунськими військами.

3) Створення представництва для України замість забороненої Національної ради. Завданням цього представницького органу має бути проголошення остаточного відокремлення України від Росії, відродження української державності та союзу з Німеччиною.

4) Дозвіл на створення державної партії єдності на Україні, яка б мала організувати життя на Україні.

5) Створення українського національного керівництва з представників партії єдності та його співпраця з німецькими установами. Це керівництво має в першу чергу отримати дозвіл на створення українських збройних сил [...].

ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 172, арк. 82—84. Переклад з німецької; Літопис УПА.— Т. 21.— № 70.

Док. № 4

Повідомлення окружного проводу ОУН — самостійників, державників про загибель коменданта окружної боївки Олекси Захарчука — «Деркача»

Комунікат

Дня 16.XI.1942 р. в селі Топилище Порицького району о год. 9 вечора згинув з рук зрадника української нації, вислужника гестапо Горбача Миколи комендант окружної боївки²¹ друг «Деркач» — Захарчук Олексій.

Сл. п. «Деркач» — Захарчук Олекса — народився 1922 р. на Лучинні, в селі Литві Торчинського району. По скінченню школи в Торчині, Луцьку, Сокалі працює «юнаком» в ОУН, відзначається поміж своїми друзями великою відвагою та організаторським хистом. Бере живу участь на культурно-освітньому полі. По окупації ЗУЗ²² більшовиками, як син куркуля, в школі зістає арештований. Закидаючи йому

приналежність до ОУН. По скінченні слідства (він нічого не зізнав) зостає випущений на волю. На другу спробу його арештувати він відповідає утечею в підпілля, де рівно ж не покидає своєї праці. Тут він не дармує. Вихований в дусі ОУН він твердо вірить, що прийде час, коли український народ, об'єднаний одною ідеєю під одним проводом, стане до боротьби з усіма своїми окупантами. Коли прийшов пам'ятний день 30 червня 1941 року, коли волею українського народу ОУН під проводом Степана Бандери проголосила ні від кого не залежну самостійну соборну Українську державу, він кидається в вир праці, допомагаючи організувати державне життя в своєму районі. Через якийсь час проходить військовий вишкіл, працює в міліції аж до останнього часу, коли був змушений знову тікати (вже зі сторони німців) в підпілля. На наказ проводу переходить до праці на терен Горохівсько-Володимирської округи, де працює аж до останнього дня свого життя. В день своєї смерті, будучи в одному місці на домівці, він був сказав до свого друга: «Знаєш, друже, щось мусить зі мною статися, я маю якесь погане прочуття».

Передчувало його серце, що щось з ним станеться, та не сказало йому, де і коли. Вечором, проходячи через село Тоцилищі, коло хати голови с/у²³, натрапляє на двох п'яних шуцманів²⁴, які там були. Він їх не вбиває. Вони ж такі самі українці, як і він, такі самі сини одної матері — України, так само поневолені новим окупантом, як і він.

Передчувало його серце, що з ним щось станеться, та не вгадало, яка гадина крилася в середині того шуцмана, який вистрілом з кріса в зуби вбиває його на місці.

Катюга мало що вбив невинну жертву, він дозволив собі його догола обдерти, стягнути з руки персня, забрати його зброю та знущатися по смерті над його тілом.

На другий день прийшли його вірні друзі, зробили йому домовину і занесли його геройське тіло на кладовище, де насипали високу могилу.

Друзі! Не одному з нас знаходить сьогодні питання: «Чому ж до того часу не видано комунікату, не признано його смерті?».

Зрозумілою справою для нас кожного є те, який був тоді час; праця наша потребувала бути більш скритою, вимагала більшої таємниці. Сьогодні ми того не затаюємо, сьогодні ми є настільки сильні, що можемо дати відпір на кожний нам завданий удар ворога.

Друзі революціонери!

Наш друг сл. п. «Деркач» — Захарчук Олексій — не живе. Впав на пості як герой. І в криці була його душа. Його серце до останнього удару горіло невимовною любов'ю до українського народу. Ідїть його слїдами. Нехай його гордий високїй дух буде при вас. І в хвилині втоми чи сумнїву тямте одне:

«Все для України — бо Україна в небезпеці».

Катюга, якого не в силі прийняти наша українська земля до себе, дістав за свою «заслугу». Дня 22.V. 1943 р. був розстріляний як зрадник української нації, який своїм каїнським вчинком принїс їй шкоду під час її визвольної боротьби з окупантом. Помилїлиса вороги, думаючи, що тим вдасться їм зменшити, послабити наш дух. На місце вбитих борців — героїв стають нові десятки, сотні, тисячі борців, які йдуть до боротьби аж до вирішального її кінця. Смерть їх не спинить. Вони знають, що тільки через криваві жертви є можливий шлях до самостїйної соборної Української держави.

Слава Україні!

Героям слава!

•Окр. пр. Органїзації українських націоналїстів самостїйникїв-державникїв.

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 990, арк. 1.

Док. № 5

Інформація начальника поліції безпеки
та служби безпеки про посилення діяльності ОУН(б),
активність ОУН(м) і гетьманців

Берлін 18.09.42
Таємно

Повідомлення з окупованих східних областей

№ 21

Український рух опору

Порівняно з попереднім місяцем не відбулося істотних змін у діяльності українського руху опору. Помітно, що активність груп Бандери щодо залучення [до нього] українців неухильно зростає. Бандерівські групи відносяться, як і раніше, до найрадикальнішого руху за самостійність України. Протягом попередніх місяців бандерівська пропаганда спрямовувалася у першу чергу на Західну та Центральну Україну, потім вона поширилася на інші українські області.

Особливо проявляється у русі Бандери ворожість щодо німців. Багато разів говорилося про необхідність викинути німців з країни. Випадково під час придушення спроби повстання у Кам'янець-Подільському та окрузі було виявлено, що до таємних груп руху опору належать не лише члени бандерівської організації, але і комуністичні функціонери, що таємно працювали в українському освітньому об'єднанні «Просвіта». Показовим є вислів керівника ОУН на Волині Остапа: «Українські націоналісти повинні зараз більше орієнтуватися на Радянську Росію і усіма засобами допомагати росіянам. Від німців український народ нічого не дочекався. І після закінчення війни до українців будуть ставитися як до рабів, коли кожний німецький солдат одержить на Україні від 40 до 50 гектарів землі, яку повинне буде обробляти місцеве населення». В середині серпня у Кам'янському було знайдені пропагандистські матеріали українського руху опору, які, можливо, розповсюджують групи Бандери. Раніше було заарештовано 3 чоловіки, серед яких — директор театру з Кам'янського.

24 та 25 серпня 1942 року поблизу Шанкова (округ Рівне) було знайдено листівки під назвою «Слово українських націоналістів до 1-ї річниці проголошення самостійної Української держави у Лембергу 30.06.41».

Серед іншого там писалося: «Минуло багато років відтоді, коли наші предки мечем, оралом та славою підкорили цю країну, де ми зараз живемо. Протягом усього часу вони захищали своїми тілами сонячну та багату Україну від диких загарбників та грабіжників. Кращі з них загинули у боротьбі, померли у неволі від голоду та холоду, але жодного разу не склали зброю. Знову приходив час, коли вони святкували перемогу.

Так було вчора, так є сьогодні, так має бути завтра. Ніколи не обмінювали ми нашу волю на шматок хліба чужоземних загарбників, на «нову вищу культуру» чи на «нелюдську ідею».

Ми бажаємо мати власну культуру, власний хліб і бути вільними та щасливими. Ти маєш завоювати українську державу або загинути у боротьбі за неї. Україна жила та буде жити. Що б не відбувалося на Україні, які б орди не проходили по нашій землі, за які б ідеї та теорії не вішали нас чужоземці — ніколи український народ не зійде з правильного шляху. Україна ще не вмерла».

У Миколаєві після тривалого спостереження було заарештовано 4 членів банди, які активно діяли проти німців і мали різноманітні друковані матеріали. Заарештовані належали до частини служби охорони порядку українського міського управління.

У Києві було заарештовано 5 службовців української охоронної команди за підозрою, що вони є активістами бандерівського руху. Під час арешту було знайдено підпільні видання та револьвер.

У Ворочі було заарештовано 2 прихильників Бандери. У Херсоні спостерігається посилена робота прихильників Бандери, які обіймають високі посади.

У Києві 12.08.42 за підозрою у приналежності до українського руху опору було заарештовано 8 осіб. Серед них — українець Ярослав Гребенюк, який, можливо, підготував фальшиве посвідчення для бандерівського діяча «Попа»²⁵, що був вбитий під час втечі.

Мельниківський рух

Як і у випадку з бандерівськими групами, у рейхскомісаріаті «Україна» спостерігається зростання активності руху Мельника.

Порівняно з прихильниками Бандери члени груп Мельника діють більш обережно.

Рух Мельника [...] залучає до своєї діяльності українські церковні кола. Прихильники Мельника зібрали у Києві так звану «Національну раду». Ця група і зараз має деякий політичний вплив, хоча «Національна рада» і була заборонена.

Рух гетьмана Скоропадського

Поряд з групами Бандери та Мельника у Києві має своїх прихильників також рух гетьмана Скоропадського. Йдеться головним чином про інтелігентів та представників старшого покоління. Вони дотримуються поміркованої та дружелюбної щодо німців політики.

ЦДАГОУ, ф 57, оп. 4, спр. 173, арк. 13—15. Переклад з німецької; Літопис УПА.— Т. 21.— № 71.

Док. № 6

Інформація начальника поліції безпеки та служби безпеки про арешти членів обох напрямів ОУН

Берлін 2 жовтня 1942

Таємно

Повідомлення з окупованих східних областей

№ 23

Український рух опору

Бандерівський рух

Підпільні бандерівські групи продовжують впливати на місцеве населення шляхом розповсюдження ворожої щодо німців літератури. У Києві було заарештовано ще декількох осіб, що підозрюються у приналежності до бандерівських груп. Вони прибули головним чином з-під Рівного для того, як вони самі стверджують, щоб навчатися у Києві.

Двох прихильників Бандери, що знаходилися у в'язниці в Зна-

м'янці (округ Миколаїв), в ніч на 25.8.1942 було звільнено черговими з української охоронної команди. Усі четверто втекли разом із зброєю та боєприпасами. Пошуки тривають.

Рух Мельника

З багатьох повідомлень виходить, що в Києві діє добре замасковане і обережне коло осіб, які належать до прихильників Мельника. Місяцями вони займаються розповсюдженням нелегальної літератури та створенням таємної організації.

У Києві також існує друкарня нелегальної мельниківської організації, яка до цього часу не знайдена.

Була виявлена листівка «Народження нової України». Вона містить історію визвольної боротьби українців.

При цьому було заарештовано керівника відділу пропаганди Василя Кузьмика, що народився 18.1.16 і мав прізвище «Петренко» та знаходився у Києві нелегально. Також було затримано 8 інших активістів мельниківської групи.

Начальник Кузьмика, людина на прізвище «Степовий», який також мав бути в Києві, до цього часу не пійманий.

ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 173, арк. 74. Переклад з німецької; Літопис УПА.— Т. 21.— № 72.

Док. № 7

Інформація начальника поліції безпеки та служби безпеки про арешти членів обох напрямів ОУН

Берлін 16.10.42

Таємно

Повідомлення з східних областей

№ 25

Український рух опору

Начальник поліції безпеки та СД у Кракові має у своєму розпорядженні листівку бандерівського руху, в якій йдеться про ставлення до боротьби банд, що організовані радами або Польщею. Листівка має назву: «Партизанська боротьба та наше ставлення до неї».

Серед іншого там говориться: «Український народ переконався ще раз, що мета всіх, хто бажає «визволити» Україну, є однаковою: чи то під гаслом «захисту російської вітчизни», чи «нової Європи», чи якимось іншим. А саме: під маскою гасел вони бажають перетягнути до себе частину українців, щоб використати їх як власних рабів; швидше ліквідувати непокірних, щоб відчувати себе після перемоги володарями на багатій українській землі.

Партизанська боротьба поляків чи більшовиків може нас не цікавити, вони можуть керувати своїми силами, якщо останні не спрямовані проти нас.

Сталін та Сикорський²⁶ намагаються вбити одним пострілом двох зайців: завдати збитків німцям і німецькими ж руками провчити українців. Українці не брали і не беруть участі у партизанській боротьбі.

Всілякі спроби Сталіна інсценувати на Україні партизанський рух після початку німецького наступу виявилися безуспішними. Німці знають фактичний стан справ, вони використовують більшовицький партизанський рух для того, щоб, скориставшись вигідним випадком, знищити також і нас.

Ми розглядаємо партизанську боротьбу не з точки зору комуністичної світової революції (московський імперіалізм), не з точки зору «нової Європи» (німецький імперіалізм), а лише з точки зору інтересів України.

Ми боремося за самостійну Українську державу, а не за чужий імперіалізм. Ми повинні зберігати наші сили, якщо мріємо, що кінцевою метою війни є надання нам можливості боротьби за побудову власної Української держави. Нашим шляхом є не партизанська боротьба сотень або тисяч, а національна визвольна революція мільйонів українців».

В районі Горохова було знайдено в одному з сараїв листівку, яку підписав Степан Бандера. Листівка закликає українців самим звільнитися від скажених німців.

Учитель з Тиверова (округ Житомир) був заарештований за підозрою в перевезенні нелегальних бандитських листівок у Київ. Він мав, до того ж, фальшиві документи.

У Гайсині було заарештовано 7 чоловік, звинувачених у виготовленні та розповсюдженні пропагандистських матеріалів бандерівського руху. Під час домашнього обшуку було знайдено велику кількість цих матеріалів. Керівник групи мав російський армійський пістолет. В районі Запоріжжя помічено посилення бандитської діяльності. За розповсюдження листівок у районі Софіївки був заарештований робітник, а також один торговець з Кривого Рога, що підозрюється у вербуванні серед української інтелігенції прихильників Бандери.

Під час тривалих пошуків у Києві та на Східній Україні було заарештовано ще 2 особи, що належать до руху Мельника. Під час арешту 5 прихильників Мельника в районі Миколаєва було встановлено, що серед них знаходиться керівник та 2 службовці місцевої української охоронної команди.

В Кіровограді був заарештований молодший командир українського охоронного батальйону, який, як прихильник Мельника, передавав іншим особам агітаційні матеріали. Один примірник статуту мельниківської організації був здобутий начальником поліції безпеки СД у Кракові.

Значними є такі положення програми: «Життєвою необхідністю українського народу є здобуття свободи та створення самостійної держави, до якої б входили всі українські землі. Попередньою вимогою досягнення цієї мети є організована боротьба.

Членом ОУН може стати кожний українець та українка. Дійсним членом є той, хто прийняв присягу.

Молодь віком від 4 до 14 років є резервом ОУН; від 14 до 18 років — молода зміна ОУН. Співчуваючий перед зарахуванням до числа кандидатів приймає таку присягу: «Я клянуся перед Богом та духом предків до самої смерті бути вірним Україні, берегти таємниці організації та безоглядно служити їй».

Особи, що бажають стати дійсними членами ОУН, перебувають 6 місяців кандидатами: вони виконують іспитову працю та завдання.

Під час прийняття кандидатів до лав дійсних членів ОУН вони дають при двох свідках таку клятву: «За своєю волею і згідно з моїми твердими переконаннями я віддаю себе та своє життя служінню українській нації та націоналістичній ідеї. Перед богом та пам'яттю бійців я клянуся у вічній вірності ОУН, відданості моему вождю Андрію Мельнику та покорі командуванню, що призначається

Мельником. Я віддаю свою роботу, а якщо необхідно — то саме життя боротьбі за Українську державу.

Я знаю, що за клятвopорушення я відповідаю своєю честю та життям.

Хай живе Україна!»

ОУН поділяється на:

ланку — від 3 до 5 осіб,

відділ — складається з ланок одного села,

станцію — складається з кількох сіл,

район,

округ,

область.

Міру покарання членів ОУН визначає лише керівник організації.

Покарання буває:

зауваження, догана,

виключення (на час або назавжди),

бойкот,

революційний трибунал.

ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 173, арк. 126—128. Переклад з німецької; Літопис УПА—Т. 21.— № 74.

Док. № 8

Інформація начальника поліції безпеки та служби безпеки про арешт Лобая і розгром кур'єрської лінії ОУН(б) у Львові

Берлін 27.11.42

Таємно

Повідомлення з окупованих східних областей

№ 31

Український рух опору

В районі дії начальника поліції безпеки та СД Житомира було знайдено друковану листівку, що має антинімецьку спрямованість.

Поряд з іншим там писалося: «...Партизани! Ви залишили свої хати та родини, відтоді ви ведете боротьбу. Ліс та поле — ваше пристанище, холод та голод — ваші щоденні гості.

Через напади та боротьбу ваші шляхи постійно небезпечні. Ви втратили спокій та зручності мирного життя. Не за особисті багатства стали ви на цей шлях. Ризикуючи своїм життям, ви боретеся проти загарбників, за спільну справу і те, що роблять німецькі загарбники з нашим народом, закликає до помсти і до опору.

Розграбована Вітчизна, голод та безробіття, неповажання нашого народу, насильства та заслання тисяч місцевих жителів — ось що зробили з нашою країною загарбники. Боротися проти цього — велика та свята справа, яка варта того, щоб за неї віддати своє життя і свою кров.

Що ми бажаємо протиставити німецькій окупації? Повинна повернутися колишня радянська влада? Чи далеко відійшов московський режим від німецького? Вони схожі, як дві краплини води. Обидва режими є диктатурами, спрямованими проти нашого народу.

Сьогодні гітлерівський та російський імперіалізм зіштовхнулися і обидва борються за знищення та підкорення народів. Нещодавно вони об'єдналися для боротьби з народами та розподілу здобичі.

У вересні 1939 р. Сталін уклав з гітлерівською Німеччиною угоду про надання допомоги один одному при знищенні західноєвропейських країн.

Нашим хлібом забезпечена німецька армія, нашим бензином — німецькі літаки і танки. Чи правильним буде воювати за один чи другий режим? Ні, наша справа — боротьба проти двох режимів за побудову нового часу. Цей час прийде лише після повалення обох режимів. Після цього кожен народ матиме можливість будувати своє майбутнє за власним бажанням.

Незалежна держава, вільний народ і вільна праця — ось той новий час, за який ми повинні боротися.

Партизани! Не залишайтеся на службі більшовицького та німецького імперіалізму. Починайте національно-революційний рух, організуйте самостійну політичну боротьбу! Воюйте проти загарбників, але не самотужки, а в лавах національних масових організацій за повну свободу і незалежні держави загарбаних народів.

Лише при цьому наша боротьба завершиться перемогою.

Геть Гітлера та Сталіна! Хай живуть самостійні національні країни поневолених народів!»

Під час пошуків, що проводилися в Лембергу, було заарештовано 3 українських студентів, які виявилися функціонерами бандерівської групи. Вони мешкали у квартирі, що розташовувалась у будівлі, яка належала місцевому монастирю. На цій квартирі було знайдено велику кількість готових для відправлення нелегальних друкованих матеріалів. На підлозі тієї ж будівлі був розташований розмножувальний апарат. Троє заарештованих до цих пір відмовляються від того, що вони щось робили з цими матеріалами і апаратом. Один з студентів розповів, що вони були змушені обіцяти двом службовцям української поліції, які були в формі, що нікому не скажуть про існування цих друкованих матеріалів.

В цьому випадку йдеться, вірогідно, про пункт розподілу нелегальної літератури, куди її доставляли кур'єри.

Далі під час пошуків можна сподіватися, що будуть знайдені друкарня та гравірувальна майстерня, де виготовлялися фальшиві посвідчення, перепустки, печатки тощо.

Тим часом в Лембергу було заарештовано заступника керівника організаційного відділу центральної організації «Лемберг» Володимира Лобая, який народився 27.10.1911 р.

Лобай був одночасно керівником усієї кур'єрської служби. Він працював виключно для бандерівських груп і не мав іншої спеціальності.

Після того, як його житло, що одночасно використовувалося як конспіративна квартира, було взято під нагляд, було заарештовано ще 6 осіб, серед яких — службовець української поліції. Він виконував функції кур'єра.

Згідно з результатами допитів місцем перебування центральної організації бандерівських груп є Лемберг. Йй підкоряються земельні правління. Існують: земельне правління для областей Східної України в Києві; для областей Західної України — в Лембергу; для Волині та Полісся — в Рівному чи Луцьку; для Угорщини та Румунії — в Чернівцях чи Одесі, а також для областей німецького рейху — в Берліні.

Була виявлена велика кількість матеріалів, що містять адреси.

Під час акції проти керівних функціонерів бандерівських груп, що проводилася у Лембергу увечері 21.11.42, був убитий пострілом в голову Герхард Шарф — штурмшарфюрер СС, секретар з криміналь-

них справ головного управління імперської безпеки. Інший кримінальний службовець, який належав до відділу державної поліції Брауншвейга, був поранений в руку та ногу. Акції ще тривають.

ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 175, арк. 56—58. Переклад з німецької; Літопис УПА.— Т. 21.— № 77.

Док. № 9

Інформація начальника поліції безпеки та служби безпеки про арешт Старуха й посилення репресій у Львові та рейху

Берлін 11.12.42

Таємно

Повідомлення з окупованих східних областей

№ 33

Український рух опору

Під час тривалої акції проти нелегальної бандерівської групи в Лембергу було заарештовано ще 18 осіб. Йдеться, головним чином, про функціонерів, які діяли у військовому відділі, відділі пропаганди та організаційному відділі бандерівської групи. Було знайдено важливі пропагандистські матеріали, а також списки та адреси. Виявлені вказівки дають змогу твердити про спільну з НКВС діяльність.

Після отримання відповідного повідомлення було викрито філію лемберзького центру бандерівської групи з місцем розташування у Холмі.

Ця філія працювала виключно на центр.

8 осіб, що діяли у цій філії, вже відомі, необхідним є їхній арешт.

Увечері 04.12.42 р. в Лембергу було заарештовано пропагандистського керівника центру бандерівської групи Старуха (відомий як «Синій»). Його справжнє прізвище до цих пір невідоме. Старух виготовляв для організації загальні підпільні матеріали і готував пропагандистські видання. Під час арешту він мав у кишенях декілька листів, що були написані на цигарковому папері і містили важливі повідомлення для бандерівських функціонерів, які ще не заарештовані.

Цього ж дня було здійснено в Лембергу арешт виконуючого обов'язки керівника підпільної бандерівської групи «Легенда», відомого також як Семен Судьба (справжнє прізвище — Іван Клімів). Клімів був духовним проводирем всієї бандерівської організації.

Після отримання повідомлення в третьому комісаріаті української поліції в Лембергу в спеціальному приміщенні було виявлено зброю, сховану за шафою. Було знайдено, поряд з іншим, 10 рушниць, що зберігалися у чудовому стані, стволи та затвори до рушниць, 2 пістолети, боеприпаси, російські ручні гранати, фугасну міну, шаблі, 100 нових металевих кос, які, без сумніву, мали використовуватися як зброя, 6 сталевих шоломів з українськими знаками та інше військово-спорядження.

Ця знахідка дала підставу здійснити вночі блискавичний обшук у всіх без винятку чергових дільниць та постах, де розташовані українські поліцейські службовці. Там також було виявлено зброю, але у меншому обсязі. Слід зауважити, що українська поліція має таку зброю, хоча нещодавно від охоронної поліції українська поліція

отримала розпорядження здати всю зброю, за винятком деяких пістолетів.

За повідомленнями, що надійшли до цього часу, до складу української поліції в Лембергу входять прихильники Бандери. На цей час заарештовано, зокрема, 5 українських поліцейських службовців. Акція триває.

В імперських районах за минулий час було заарештовано ще 8 функціонерів нелегальної бандерівської групи. Йдеться про:

Козьму Качмара, народ. 16.11.17;

Василя Сахновича, народ. 09.11.16 (відділом державної поліції Райхенберга);

Василя Маняка, народ. 10.03.20 (відділом державної поліції Дрездена);

Івана Комаринського, народ. 07.11.10 (відділом держ. поліції Нюрнберга);

(Комаринський втік з в'язниці Нойштадта (Заале));

Теодора Шпилькіна, народ. 09.06.12;

Теодора Кобельника, народ. 21.02.21 (відділом держ. поліції Оппельна);

Івана Дутка, народ. 31.05.20;

Миколу Солонинка, народ. (?) (відділом держ. поліції Мюнхена).

Надійшли нові дані щодо особи викладача берлінської автошколи Сікорського, який відповідав за навчання бандерівських кур'єрів.

Антон Сікорський народ. 07.04.12 в Гуцко. На початку листопада в Києві були вбиті один кандидат у війська СС та український службовець допоміжної поліції; обидва належали до відділу поліції безпеки та СД у Києві. Злочин був вчинений двома особами, одягнутими в форму німецької жандармерії. Йдеться, без сумнівів, про членів бандерівської групи, які виконували наказ свого керівника «Могили». Обидва загиблих брали участь у розкритті нелегальної бандерівської групи в Києві і натрапили на слід «Могили». Кількість заарештованих в Києві прихильників Бандери досягла на цей час 29 осіб.

В районі Рівного було затримано 13 осіб, що займалися бандерівською пропагандою.

Вночі 03.10.42 на квартирах двох помічників СД у Станіславї було приклеєно тексти смертних вироків українською мовою.

Текст такий:

«Народ та Вітчизна засуджують тебе до смерті!» Підпис «ОУН». Більше нічого на цей час виявити про злочинців не вдалося.

В окрузі Києва розповсюджені листи, один з яких являє собою звернення митрополита Шептицького до Андрія Мельника і датований 07.07.1941 р.

В листі йдеться:

«Шановний пане полковнику!

Вся українська громадськість чекає, як на вкрай необхідну передумову вашої з Бандерою угоди, на припинення дуже шкідливих для української справи суперечок. Неможливо, щоб після більшовицького панування ОУН прийшла б до братозгубної війни з усіма бідами, що її супроводжують. Ми визнаємо Ярослава Стецька як Вашого та Стефана Бандери підлеглого, не втручаючись у ваші суперечності. Прийміть це до уваги. Я чекаю на вашу відповідь про вашу остаточну угоду. Щирі привітання».

Підпис: Андрій, митрополит.

Док. № 10

Інформація начальника СД Волині та Поділля доктора Пютца про переговори з Бульбою-Боровцем

Рівне, 11.XII. 1942 р.

**Обласним комісарам Рівного, Костополя, Сарн
Обласним жандармським керівникам Рівного, Костополя,
Сарн з передруком для керівників жандармських постів
Окремим загонам охоронної поліції і СД Костополя, Людвиполя,
Березни, Сарн, Ракитного**

Зміст:

Тарас Бульба (Боровець)

23—24.XI 1942 р. у Моквині (район Березни) я вів переговори з керівником українсько-націоналістичних банд Боровцем, так званим Тарасом Бульбою, колишнім керівником об'єднання «Поліська січ». Переговори переслідували мету — досягнення домовленості і спільної роботи з Боровцем по боротьбі з більшовицькими бандитами і досягнення умиротворення в районах Костопіль — Сарни так само і в інтересах українського населення. Оскільки Боровець з своїми прибічниками протягом кількох місяців вів нелегальне бандитське життя, здійснював розбійницькі напади і щонайменше протягом тижнів дотримувався з більшовицькими бандитами доброзичливого нейтралітету, я при переговорах гарантував йому і його прибічникам амністію (волю і життя). З другого боку, само собою зрозуміло, виходячи з міркувань, що відповідають німецькому авторитету, я відхилив умови, запропоновані ним за дорученням нелегальних націоналістичних керівних політичних груп.

Йшлося про вимоги:

- 1) самостійності України;
- 2) визволення українських політичних в'язнів.

Я стверджував, що інтенсивна мобілізація господарських сил України в останній боротьбі проти її історичного смертельного ворога — московського централізму і більшовизму — вимагає жорсткої організації під керівництвом німецького управління. Майбутня ж державно-політична структура України буде визначатися фюрером. Характер прийнятих рішень залежатиме від поведінки самих українців. Звільнення всіх українських в'язнів ніким не гарантуватиметься, бо ніхто не може взяти на себе відповідальність за те, що звільнені не візьмуть участі в антинімецькій діяльності.

Щодо іншого я принципово вказав Боровцю, що його нелегальна діяльність і особливо бандитське життя неприйнятні і ніякою мірою не дають йому можливості звертатися з будь-якими вимогами до німецьких властей. Чим швидше нелегальність буде припинена і почнеться замість цього лояльне співробітництво, тим скоріше буде підготовлений ґрунт для загального умиротворення і розрядки обстановки. Продовження бандитської війни після цього останнього заклику зумовить не тільки нещастя і страждання для нього самого та його послідовників, але й для всього українського населення.

Боровець при переговорах показав схильність слідувати моїм пропозиціям. Вимогу про самостійність України він не відстоював. Він просив тільки дати йому 14-денний строк для обмірковування і ведення переговорів з політичними керівниками. Він зробив це, незважаючи на моє попередження про небезпеку слідувати за «політи-

ками», як ОУН — Бандера, які не піклуються про долю населення, а переслідують лише свої власні честолюбні егоїстичні цілі.

Безпосередньо після закінчення переговорів Боровець заявив своїм найближчим співробітникам, що він буде виконувати мої пропозиції. Це повідомлення його співробітниками було сприйняте із задоволенням.

Всупереч цьому Боровець у листі від 8.XII. 1942 р. мої пропозиції відхилив і замість цього знову висунув старі вимоги. Його подальший виклад такий:

«Я бачу, що при теперішніх німецько-українських політичних взаємовідносинах про звільнення українських політичних в'язнів не може бути й мови. Тому моя спільна з Вами робота неможлива, і вона, крім зменшення мого власного авторитету, нічого позитивного не принесла б. Для уникнення репресій я змушений, як і раніше, залишатися в лісі, хоч це для мене і незручно, і неприємно. Наше нелегальне становище не означає, що ми боремося проти Німеччини. Це тільки самозахист. Ми розглядаємо Німеччину як тимчасового окупанта, але не як ворога. Якщо Німеччина усунула нас від участі в цій війні як дійову особу, то ми вирішили залишатися до кінця війни нейтральними спостерігачами. Ми дотримуємося, само собою зрозуміло, політики — Вам не допомагати, але й не шкодити. Ми не змінили нашої позиції, якщо і німецькі власті також оцінять ненормальну обстановку, що виникла внаслідок їх політики. Якщо ж німецькі власті і далі будуть ще активніше виступати проти українського населення, тоді ми змушені будемо, само собою зрозуміло, перетворити наш нейтралітет на антинімецьку боротьбу.

Пане докторе, мені дуже неприємно, що я змушений обмежитися листом і не можу прийняти Ваше запрошення особисто прибути в Рівне, але повірте мені, що, як чесна людина, я інакше зробити не міг. З глибокою повагою Бульба».

Суперечливий зміст цього листа свідчить, що Боровцю, незважаючи на його особисті найкращі наміри, не вдалося протистояти інтригам «політичної гри» політиків, що стоять за ним. Недоцільно вести нелегальне бандитське життя, яке суперечить німецьким вимогам, і одночасно намагатися залишатися «нейтральним». Я вже 22.XI. 1942 р. з усією ясністю роз'яснив Боровцю, що Німеччина з такою аморальною і суперечливою позицією у вирішальній боротьбі проти більшовизму ні в якому разі не змиритися і вживатиме проти цього якнайсуворіші методи боротьби. При цьому ясно, що відповідальність за все, що відбудеться, ляже на Боровця та його наближених. Вони відхилили в хибному осліпленні великодушну ще раз простягнуту їм Німеччиною руку і повинні нести відповідальність за всі наслідки, що випливають звідси.

Є ознаки, що ця позиція Боровця сприйнята багатьма його колишніми наближеними недоброзичливо. З різних спостережень можна дійти висновку, що настрої в групі коливаються і є малобоездатний. З вищевикладеного і ситуації, що склалася, впливає для службових органів необхідність застосування такої тактики.

Шляхом пропаганди серед населення повинно бути роз'яснено, що Боровець як безвільний інструмент у руках анонімних підбурювачів йде зовсім неправильним шляхом і принесе величезні нещастя своїм наближеним і всьому населенню.

Повинне мати місце таке правило: «Будь-які страждання і тяжкі удари, які зазнає населення, — це вина Боровця».

Про ці обставини я прошу довести до відома обласних комісарів та їх українських співробітників, районних керівників і т. п., особливо з областей, найбільш заражених націоналістичною пропагандою,

впливом і діяльністю Боровця та його банди з тим, щоб цими заходами ще більше ізолювати Боровця і відділити його від колишніх друзів.

Недостатньо обмежитися інформацією з цього питання лише один раз. Постійно вживаними заходами, особливо примусовими для населення (каральні експедиції, евакуація тощо), проти Боровця повинен бути піднятий настрій у його ж таборі.

Жандармським і обласним керівникам, а також керівникам постів шляхом роз'яснень особовому поліцейському складу слід подбати про те, щоб поліцейський склад не був у майбутньому яким-небудь чином сприйнятливий до методів і пропаганди банди Боровця, але щодо цієї політичної групи сам би став надійним інструментом.

Мої директиви від 16.XI.42 р. (№ 641/42) щодо утримання від арештів оунівців та інших прибічників українського націоналістичного руху аж до наступних вказівок свою силу зберігають, але необхідно прискорити виявлення і встановлення цього кола осіб.

Всім службовим органам необхідно дотримуватися в майбутньому ще більшої обережності при охороні службових споруд і приміщень і враховувати, що надійність місцевих співробітників, особливо націоналістично настроєних українців, вимагає особливої уваги.

Вірно:
секретар (підпис)

Доктор Пютц,
штурмбанфіюрер СС

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 688, арк. 51—55. Переклад з німецької.

Док. № 11

Доповідна записка Українського штабу партизанського руху
Центральному комітету КП(б)У про діяльність українських
націоналістів на окупованій території України

Цілком таємно

Центральний Комітет КП(б)України
товаришу Корнійцю Л. Р.

Доповідна записка
Про діяльність українських націоналістів на окупованій території України
За станом на 5 грудня 1942 р.

В останні роки діяльність українських націоналістів і української еміграції, що перебували на території Німеччини, Польщі і об'єднаних у т. зв. ОУН, спрямовувалася на дедалі активнішу боротьбу проти Радянського Союзу. Особливо активізувалася їх діяльність після визволення Західної України і возз'єднання її з Радянською Україною.

Оунівські елементи, які втекли свого часу за кордон, за завданням німецьких урядових органів вели на Україні під прямим керівництвом німецької розвідки розвідувальну і терористичну роботу, готуючи кадри і базу для вторгнення німецьких військ на територію Української РСР.

Оунівська організація очолювалася двома лідерами — полковником петлюрівської армії Мельником Андрієм, що збирав навколо себе представників т. зв. «старої генерації», і Степаном Бандерою — головою напрямку т. зв. «молодої генерації».

Обидва вони спрямовували діяльність оунівців обох генерацій на боротьбу проти СРСР, за створення «соборної самостійної України» під протекторатом Німеччини.

Слід зазначити, що серед найчисленнішої частини оунівців — молоді — найбільш впливовою фігурою був Степан Бандера.

Будучи давніми агентами німецьких розвідувальних органів, лідери ОУН (т. зв. «Провід»), зокрема Бандера, вели на території УРСР активну розвідувально-терористичну і диверсійну роботу, використовуючи для цього кадри з членів ОУН, які перебували в глибокому підпіллі в західних областях України.

Німецькі правлячі кола обіцяли здійснити нав'язливу ідею оунівців про створення «соборної самостійної України».

Однак наступні події показали, що німецький уряд не мав намірів створювати «соборну самостійну Україну», а обіцяв це лише з метою використання оунівців для розвідувальної та диверсійно-терористичної роботи в радянському тилу, маючи завжди у вигляді приманки підтримання ідеї створення «самостійної України».

При вступі німецьких військ на територію України з ними прибули керівні діячі українського націоналістичного руху і почали вести агітацію за створення «українського націоналістичного уряду».

Незважаючи на те, що німецька правляча верхівка протягом кількох років обіцяла оунівцям виконати основний пункт їх «програми», фашистські військові власті не затрималися з вжиттям рішучих заходів для припинення діяльності українських націоналістів по створенню «самостійної України», заарештували Бандеру, вигнали з України інших відомих діячів ОУН і заборонили місцевій фашистській адміністрації залучати бандерівців для боротьби з партизанами, оголосивши їх «небажаними» елементами.

За документальними даними від 13 лютого 1942 р., відомо, що коли німецькі війська перебували під Києвом, туди ж прибула і верхівка українських націоналістів — Мирон і Юрко Костри разом з 25 довіреними людьми, які при вступі німецьких військ у місто повинні були негайно захопити політичну владу.

Німецькі розвідувальні органи з метою припинення агресивних намірів українських націоналістів звернулися до командування армії з проханням дозволити їм «прибрати цих людей до рук» і зробити недвозначну заяву про те, що «після наради «СД» терміново потрібне відкликання всіх прибулих західних українців, оскільки перебування їх не в інтересах німецького командування».

У справжній інструкції розвідувального відділу (1 ц) головного командування 44-го армійського корпусу від 9 листопада 1941 р., яка потрапила в наші руки, поряд з вказівками про боротьбу з партизанами, комуністами і військовослужбовцями Червоної Армії міститься вказівка вважати «...надалі небажаними особами українських політичних агентів з руху Бандери (пропагандистський матеріал і показання направляти окремо у відділ АО головного командування), за якими вести нагляд і у разі проведення політичної діяльності — заарештовувати».

Дані, які потребують перевірки, вказують, що німецькими властями було також взято під домашній арешт (згодом звільнений) одного з натхненників українського націоналізму, керівника греко-католицької церкви в Західній Україні, митрополита графа Шептицького, який мав великий політичний вплив на свого колишнього управляючого маєтками, нинішнього «вождя» ОУН, полковника Мельника Андрія.

За даними на 22.2.42 р., зі слів мешканців м. Львова, нині український націоналістичний рух очолює послідовник Коновальця полковник Мельник.

За даними на 2.11.41 р., особи, які прибули зі Львова, розповідали, що німці заарештували, а потім звільнили Шептицького і Костельника, в зв'язку з чим у середовищі львівських націоналістів спостерігається велике незадоволення і бродіння.

Розстріл німцями Бандери і репресії щодо Шептицького, відмова від створення українського уряду, висилка з Києва націоналістичних лідерів і водночас непомірний грабунок українського населення викли-

кали серед значної частини українських націоналістів озлоблення гітлерівською політикою.

На цьому ґрунті значна частина оунівців стала переходити в підпілля, організуючи свої сили на боротьбу з окупантами.

3.12.42 р. командир партизанських загонів Сабуров передав по радіо, що в районі Пінська, у лісах біля Острога, Шумська, Мізоча є великі групи українських націоналістів. Прізвисько керівника — «Тарас Бульба». Проти німців вони влаштовують окремі засідки. Бандера німцями розстріляний.

З даних, що надійшли, видно, що в окремих місцях українські націоналісти створюють свої нелегальні організації для боротьби з фашистськими окупантами під гаслом «За самостійну Україну без німців».

Як видно з наведених матеріалів, різкі розходження у відносинах українських націоналістів і німців зайшли так далеко, що, готуючись до боротьби з останніми, націоналісти стали ховати зброю і боеприпаси.

Дуже цікавий у цьому світлі перехоплений нами документ від 7.VII.41 р., підготовлений, очевидно, одним з керівних діячів бандерівського проводу ОУН, якимсь «Гоміном» для «друга Гармаша» (псевдоніми), підтверджений аналогічними даними іншого джерела: «Вірогідно, до нас приходять мад'яри та румуни. Цих союзників треба остерігатися. Раніше не показувати взятої у Совітів зброї, бо заберуть у нас. Проте загалом обережно і стримано з ними. Зброю добувати і добре її ховати і не показувати іноземним військам. Самостійність проголошувати там, де немає Червоної Армії, а не після приходу німчури або інших союзних військ».

10.VIII.41 р. староста с. Сушки Барашівського району Житомирської області розповідав, що прибулі в село українські націоналісти дали йому директиву, щоб він усю зброю, яка у нього є, а також зброю, яку буде надалі відбирати у населення, ховав від німців, бо націоналісти говорили йому, що ця зброя згодиться для них у майбутньому. Німецькі власті, дізнавшись про таку діяльність українських націоналістів, вигнали їх з району.

Слід вказати на історію розходжень старої і нової генерацій. Як відомо, в таборі ОУН проходила постійна боротьба між прихильниками Бандери і Мельника на ґрунті розбіжностей програмного характеру і з питання, хто повинен стати на чолі уряду майбутньої «самостійної України».

Мельниківці, як прихильники інтервенціоністських тенденцій, стояли на тому, що створення «соборної самостійної України» і похід проти більшовиків можливі тільки з допомогою інтервенції іноземних держав, зокрема фашистської Німеччини.

Бандерівці, не відхиляючи, а навпаки, приймаючи допомогу фашистської Німеччини в боротьбі проти Радянського Союзу, в той же час однією з ефективних форм боротьби висували підготовку, як вони називають, внутрішнього «революційного вибуху».

До цього часу оунівці з течії Бандери довго і ретельно готувалися. Заохочувані німецько-фашистськими правлячими колами і німецькою розвідкою вони ще до нападу Німеччини на СРСР створювали підпільні оунівські організації на території України, організовували диверсійно-терористичну роботу в нашому тилу.

Розбрат, що відбувся ще до початку війни в таборі ОУН, був використаний відповідно до своїх інтересів німецькими урядовими і розвідувальними органами. Нині, коли для німців стало ясно, що дальше існування ОУН їм не тільки небажане, а й небезпечне, вони вживають заходів для вирішальної ліквідації активності ОУН.

Передбачаючи серйозну небезпеку з боку оунівців і відчуваючи їх нещирість до себе, німецько-фашистські власті почали репресії щодо

оунівців і насамперед прибічників Бандери як найбільш небезпечних своїх «друзів».

Бандеру, за останніми даними, які надійшли нам, німці розстріляли, а Мельник пропав без вісти.

З спостережень у лютому — березні 1942 р. в Києві було видно, що діяльність українських націоналістів мала зовсім інший характер, бо відносини між німцями і оунівцями різко загострилися.

Незадоволення серед українських націоналістів зростає тому, що обіцяна колись німцями «самостійна Україна» перебуває в руках німців і немає ніякої надії на те, що керувати будуть оунівці.

За даними на 15.8.42 р., вивішені на початку окупації на всіх сільських і районних управах України жовто-блакитні прапори за наказом німецьких властей були зняті і замінені прапорами з свастикою. Цим заходом українські націоналісти дуже засмучені та ображені.

Крім того, українські націоналісти вибрали іншу форму боротьби з німцями. Вони посилають на окуповану територію України бандуристів, які проводять серед населення агітаційну роботу за створення «самостійної України», організуючи таким чином націоналістичні кадри для боротьби з окупантами.

Вбачаючи в цьому серйозну загрозу, окупаційні власті вживають заходів для припинення подібної агітації, затримання і направлення оунівських агітаторів у розпорядження військових комендантів.

За даними на 22.V.42 р., в с. Брусилівка Василівського району Запорізької області староста «громадського двору»²⁷, повернувшись з району, де була нарада старост, розповів одній мешканці села, що «німецький комендант на цій нараді говорив: «По Україні роз'їжджають під виглядом артистів і бандуристів групи людей, які проводять роботу, спрямовану проти німецького командування, за створення «самостійної України» і що за вказівкою районного німецького коменданта такі люди мають бути затримані і направлені в комендатуру».

Діяльність українських націоналістичних організацій на окупованій території України

Центрами керівництва всією роботою українських націоналістів після виходу їх з підпілля є окружні комітети ОУН, що розгорнули особливо широко агітаційно-пропагандистську роботу.

За дозволом німецьких окупаційних властей оунівці створюють на місцях окружні комітети допомоги біженцям, які об'єднує центральний комітет. Організаційна структура цих комітетів встановлена німцями в такому вигляді: фінансовий, господарський, культурно-освітній, молодіжний, жіночий та організаційний відділи.

Діяльність цих комітетів спрямована лише по лінії надання допомоги українським емігрантам та іншим контрреволюційним елементам, що втекли з СРСР, а також фашистською агітацією. Комітети допомагають видають грошові субсидії сім'ям українських націоналістів, що «постраждали від більшовиків», і організують для них безкоштовні їдальні.

У спеціальних відозвах до населення України комітети закликають його добровільно їхати на роботу в Німеччину і надавати допомогу німецьким властям у «визволенні України».

На з'їзді Центрального комітету допомоги, який відбувся у Львові під керівництвом професора Кубійовича, було прийнято рішення звернутися з подякою до німецького верховного командування «за визволення» із запевненням у своїй відданості німцям та щирому співробітництві з ними.

За даними на 22.2.42 р., на Україні є 27 окружних комітетів. У цих комітетах працюють 230 чоловік платних працівників, а решта — працює безкоштовно.

6.6.42 р. німецькі власті через радіостанцію Братислави повідомили: «Український комітет допомоги населенню м. Луцька видав відозву, в якій говориться, що населення України не повинне боятися їхати в Німеччину, бо в Німеччині воно зможе навчитися працювати і захищати себе від ворогів».

У створені в окупованих районах України німецькими фашистами місцеві органи влади залучені до роботи українські націоналісти. Безумовно, вся діяльність їх у цих органах перебуває під суворим контролем німецького командування, яке розглядає націоналістів як виконавців вказівок німців.

Вся «культурна» діяльність українських націоналістів у місцевих органах полягає у виступах на сторінках фашистської преси з ганебним наклепом на радянську культуру.

Вони закликають населення окупованих областей України говорити лише українською мовою, переслідуючи і виганяючи з установ службовців, які розмовляють російською мовою.

Про роль українських націоналістів у роботі фашистських органів влади свідчать такі факти. В керівних вказівках «Про ставлення військових частин до українського населення» № 119, виданих капітаном, професором, доктором Кохом, говориться: «Створені українські національні місцеві управління або районні управління не повинні розглядатися як самостійні управління або уповноважені вищих властей, а як довірені для зв'язку з німецькими військовими властями, завдання яких полягає в тому, щоб виконувати розпорядження або в разі необхідності роз'яснювати їх населенню. Ніякої партійної політики не допускається».

Німецьке командування в особі військового коменданта м. Києва зовсім не рахується ні з міською управою, ні з районними управами, і в тому разі, коли яке-небудь рішення управи його не задовольняє, він скасовує його. Якщо діяльність керівників управи не задовольняє німців, вони знімають їх з роботи, а в окремих випадках заарештовують, не рахуючись з думкою націоналістичних кіл.

Українські націоналісти на службі в каральних органах фашистських окупантів

Німецько-фашистські окупанти створили на окупованій території України розгорнуту мережу різного типу каральних органів, куди залучали для роботи українських націоналістів.

З каральних органів, в яких працюють українські націоналісти, відомі такі:

- а) органи української поліції, організовані для несення служби внутрішнього порядку;
- б) каральні загони, що здійснювали звірячі розправи з партизанами і радянськими патріотами;
- в) німецькі розвідувальні органи, які закидають у наш тил розвідників, диверсантів і терористів.

Слід зазначити, що німецькі військові власті у своїх вказівках місцевим комендантам суворо попередили про недопущення в ці органи «сумнівних елементів» з українських націоналістів.

Організуючи українську поліцію, німецькі військові власті в своїх розпорядженнях командирам частин наказували використовувати поліцію лише для несення служби підтримки внутрішнього порядку.

В зв'язку із зростанням партизанського руху українська поліція використовується фашистськими властями для виявлення і затримання антифашистських елементів, у розвідувальній роботі в районах дій партизанських загонів і боротьби з ними.

Українська поліція комплектується з добровольців, куркулів, засуджених при радянській владі за різні злочини, загалом людей антирадянськи настроєних. Поліцаї форми не мають, а носять нарукавну пов'язку жовто-блакитного кольору з певним номером, що відповідає номеру посвідчення. Озброєні гвинтівками російського зразка.

Кожному поліцаю місцевий комендант видає посвідчення, що підтверджує його службу в поліції і дозволяє в будь-який час доби перебувати на вулиці з гвинтівкою. Характерно, що посвідчення дійсне лише один місяць і повинне продовжуватися щомісяця.

В сільських місцевостях поліція знаходиться на утриманні «громадських господарств» (колишніх колгоспів), а в містах — на бюджеті міських управ.

Для підготовки кваліфікованих кадрів поліції в ряді міст організовані школи поліцаїв.

Спочатку німецькі фашисти підбирали в поліцію тільки молодь. Нині приймаються особи до 50-річного віку.

Діяльність української поліції характеризується такими фактами. Командування 48-го німецького танкового корпусу в «Керівництві по боротьбі з партизанами», виданому 17.11.41 р., вказало: «Служба підтримки внутрішнього порядку, організована з місцевого населення, повинна бути «службою кийка». Охоронцям служби підтримки внутрішнього порядку оголосити, що вони заплатять життям, якщо в їхньому районі будуть мати місце акти саботажу проти німецького командування».

В «Керівних вказівках» № 119 сказано: «...Де створена місцева поліція, там після ретельної перевірки сумнівних елементів вона може бути терпима, тільки не більше як роль допоміжної поліції».

27.4.42 р. німецькі власті через радіостанцію Братислави повідомили: «На Україні формуються відділи поліції. На службу в поліцію приймаються мешканці віком від 18 до 50 років, які відзначилися хорошою поведінкою і мають шкільну освіту».

За даними на 6.2.42 р., в Полтаві поліція має свою школу на 40 чол. Школа й гуртожиток останньої розміщуються в буд. № 21 по Сінній вулиці. В районах Київської і Житомирської областей в поліцію приймаються дезертири і військовополонені червоноармійці української національності.

За даними на 1.4.42 р., в м. Києві апарат поліції в основному укомплектований з колишніх петлюрівців, гайдамаків та інших українських націоналістів.

Управління української поліції розміщується по вул. Короленка, № 15. При вході у будинок поліції поставлені двоє поліцейських, яким потрібно пред'явити перепустку до тієї особи, яка викликає, або до якого треба пройти. Для одержання перепустки необхідно пред'явити паспорт.

За даними на 1.3.42 р., в Дніпропетровську, Новомосковську Дніпропетровської області для допомоги військовій комендатурі організована поліцейська служба з місцевих жителів. Поліцаї носить нарукавну пов'язку жовтоблакитного кольору, одягнуті поліцаї в цивільну форму. В кожному будинкоуправлінні, крім управбудинків, є один поліцаї.

Для характеристики політичного обличчя поліцаїв наводимо текст довідки-характеристики, виданої поліцаю 29.5.42 р. у с. Юр'єве Путивльського району Сумської області: «Видана Юр'євською волостю гр. с. Юр'єве Черкасову Василю Кіндратовичу в тому, що раніше, в 1937 р., був бригадиром рілляничої бригади, в 1939 р. був знятий з роботи і відданий під суд, у 1932 р. був засуджений за хуліганство на 8 місяців. Восени 1941 р. був мобілізований в армію, звідки через 5—6 днів втік до німецьких військ прямо в м. Путивль, де і мешкав до моменту вступу німецьких військ у с. Юр'єве, що й підтверджується».

Староста громадського господарства
Старшина волості
Писар

(підпис)
(підпис)
(підпис)

На основі досвіду використання поліцейського апарату, що складається з українських націоналістів, німецька розвідка почала підбирати з поліцаїв, що особливо виявили себе, агентуру для засилання її з шпигунськими цілями в наш тил.

Для підготовки цієї агентури німецькою розвідкою організовані спеціальні курси розвідників.

Крім того, німецькі розвідувальні органи вербують українських націоналістів для ведення розвідувальної роботи як у нашому тилу, так і на окупованій території України.

В нашому тилу така агентура використовується для збирання даних військово-розвідувального характеру і одержує завдання вести розкладницьку роботу серед червоноармійців.

В окупованих районах ця ж агентура використовується для виявлення антифашистських елементів, що ведуть боротьбу проти окупантів.

Особливо широко проводиться вербування агентури з числа українців-військовополонених.

В м. Полтаві існують курси гестапо, слухачами яких є українці, які пройшли певний випробувальний строк на роботі в місцевій поліції в різних містах України. Ці курси готують кваліфікованих розвідників, що засилаються в глибокий тил (Казань, Сталінград, Баку, Північний Кавказ). Для вільного пересування по території, зайнятій німцями, цій агентурі дається усний пароль «Київ — Айнс».

В процесі навчання в школах і на курсах, крім загальних питань розвідувального характеру, агентуру також навчають методам диверсійно-підривної роботи, використанню вибухових матеріалів, снайперській і радіосправі.

Агенти, які закінчили курси, при направленні в наш тил, крім завдань розвідувального характеру, одержують завдання здійснювати терористичні акти проти вищого командного складу Червоної Армії, здійснювати диверсійні акти на підприємствах оборонного значення і залізничного транспорту.

Наводимо такі характерні факти.

В м. Харкові розвідувальна служба гестапо «Зондеркомандос» вербує і готує для перекидання в наш тил розвідників і диверсантів. Комплектується ця школа з місцевої молоді і червоноармійців та командирів Червоної Армії, які потрапили в оточення і полон. Всю роботу по вербуванню проводять українські націоналісти, зрадники Кравчук і Черевичников. В Полтаві особовий склад школи розвідників і терористів спеціально підібраний офіцерами гестапо з числа українців — фашистських прибічників.

Для розправи з радянськими патріотами, які ведуть активну боротьбу з окупантами і зрадниками батьківщини, німецьке військове командування в окупованих областях України формує каральні загони з націоналістичних елементів — українців, які дезертирували з лав Червоної Армії, і військовополонених.

Ці загони озброєні російськими гвинтівками, обмундировані в червоноармійські шинелі без петлиць і мають відрізнавальний знак на правому рукаві у вигляді трикутника жовто-блакитного кольору.

Загони ведуть боротьбу з партизанами, несуть патрульну службу на основних шляхах.

У прифронтових районах такі загони використовуються для ведення військової розвідки, виловлювання і розстрілу військових розвідників Червоної Армії.

В наші руки потрапив цікавий документ, що характеризує незадоволення німців відсутністю у каральних поліцейських загонів успіхів.

у боротьбі з партизанами. В наказі коменданта Корюківського і Холминського районів Чернігівської області (ортскомендатура) від 21.5.42 р., між іншим, говориться: «Виключені з поліції 15 чол. поліцаїв с. Перелюб за те, що вони коменданта і 5 інших прибулих вважали партизанами і, залишивши село, не поверталися в нього протягом 5 годин. Так само виключений з поліції поліцай з с. Холми з цієї самої причини. Поліції с. Рибінськ заробітна плата зменшується на один місяць на 25% за те, що вони в боротьбі з партизанами виявили цілковите боягузтво».

Відзначені випадки масового переходу поліцаїв на бік партизанів і виступів їх проти німців. За даними нач. опер. групи УШПР Сумської області тов. Мельника на 4.12.42 р., за останній місяць на бік партизанів перейшли 50 поліцаїв. Дальша робота по розкладу поліції продовжується.

Формування «української армії»

Як уже вказувалося, німецьке командування на окупованій території України на початку поточного року розпочало формування частин т. зв. «української армії», що продовжується досі. Формування цих частин окупанти проводять за активної допомоги тієї частини українських націоналістів, які повністю продалися фашистам.

У різних місцях окупованих областей України сформовані частини носять різні назви, як-от: частини «Всеукраїнської визвольної армії» (ВУА), «Українська національна армія», «Вільні козаки», «Українські козаки», «Українські полки» тощо.

Комплектування частин української армії йде за рахунок вербування до них українських націоналістичних елементів з числа дезертирів і військовополонених, куркулів та карних злочинців.

Скрізь є факти насильницького залучення молоді в «добровольчі частини» української армії, особливо серед військовополонених.

Особовий склад сформованих частин проходить навчання під керівництвом німецьких офіцерів, навчаючись стройової служби і вміння володіти зброєю. В Полтаві і Києві існують спеціальні школи «ЗОА».

Сформовані частини використовуються на фронті для боротьби з Червоною Армією, в обозах німецької армії, для боротьби з партизанами на окупованій території, при охороні таборів військовополонених, залізниць. За іншими даними, ці частини формуються і готуються для направлення на фронт проти Англії.

Форма одягу цих частин різна. Більшість їх одягнута в сірі червоноармійські шинелі. Деякі частини носять сірі шинелі з стоячими комірцями, на петлицях — знак черепахи і німецькі погони жовтого кольору. Окремі частини носять сині жупани, багато частин одягнуті в форму німецьких солдатів. На території Полтавської області німецьке командування звернулося до населення із закликом стати на захист України. В зверненні говориться: «Ми визволили український народ від жидівського ярма, отже, здати зараз Україну — це рівнозначно тому, що віддати Берлін».

У березні 1942 р. на території Вінницької області німецьким командуванням було створено загін «Вільне козацтво» для боротьби з партизанами. До складу загону були набрані дезертири і військовополонені.

Коли загін був озброєний німцями і обмундирований, всі ці «вільні козаки» тікали в ліси і почали партизанити, здійснюючи нальоти на німецькі війська.

З розповідей селян с. Білопілья, Сироватки Сумської області відомо, що в «українську національну армію» йдуть тільки синки куркулів та інший антирадянський елемент, а також колишні військовополонені, які втекли або були випущені з таборів, голодні і завошивлені і доведені до відчаю.

В наступній доповідній записці висвітлено діяльність українських націоналістів на окупованій території України в галузі церкви, культури, друку.

7 січня 1943 р.

Начальник Українського штабу партизанського руху
майор державної безпеки

(Строкач)

Начальник розвідувального відділу
капітан держбезпеки

(Мартинов)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 75, арк. 1—18.

Док. № 12

**Інформація начальника поліції безпеки
та служби безпеки про розгром мережі ОУН(б) у рейху**

Повідомлення з окупованих східних областей

Берлін 08.01.43

Тасмно

№ 36

Український рух опору

Під час акції проти підпільної бандерівської групи відділом державної поліції Брауншвейга разом з відділом державної поліції Магдебурга та філією в Готі було заарештовано ще 25 прихильників Бандери. Серед заарештованих знаходяться: районний керівник з Вагеншtedта Іван Федорус, який народився 13.09.1915 року в Дмитрові, районний керівник з Готи Михайло Ступка (народився 19.09.1916 року в Чернігові), а також українець Володимир Костик (народився 31.01.1919 року в Надвірній), який володів магазином підпільної бандерівської групи в окрузі Брауншвейг, який одночасно був конспіративною квартирою для кур'єрів.

Далі відділом державної поліції Франкфурта-на-Майні було заарештовано:

Осипа Котельницького (народився 16.04.1920 року в Гаю), який був керівником бандерівської групи у Франкфурті-на-Майні й окрузі та підтримував зв'язок з провідним функціонером Михайлом Румеданком в Берліні.

Павла Леника — 09.11.1920 року в Дрисичеві, керівника «п'ятірки».

Стефана Ковалишина (народився 16.05.1919 у Вошанцях), який також був керівником «п'ятірки».

Наступний керівник «п'ятірки» на прізвище Микола Величко (народився 23.03.1922 року в Цитулі), а також керівник політичної освіти Володимир Леник (народився 14.06.1922 року в Дрисичеві), втекли.

Відділом державної поліції в Празі було заарештовано обласного керівника підпільної бандерівської групи Василя Івановчука (народився 17.12.1912 року в Дукезне-Халла (США), а також 5 студентів — українців за походженням, що навчалися в німецькому Карловому університеті. Йдеться про студентів, які протягом тривалого часу були відомі як прихильники Бандери. А саме:

Михайло Марунчак;

Олександр Лятушовський;

Богдан Околот;
Олександр Сидоряк;
Євген Кравчук.

Пошуки тривають.

У зв'язку з цим слід зауважити, що 11.12.42 в Лембергу був затриманий рейхсдойче священик Йозеф Петерс (народився 28.02.05 в Зідлунгсхаузені) за участь разом з українськими колами в антинімецькій діяльності, а також за ігнорування обов'язку інформувати про існування антинімецької організації (бандерівської групи).

ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 177, арк. 9—10. Переклад з німецької: Літопис УПА.— Т. 21.— № 80.

Док. № 13

Спецповідомлення Українського штабу партизанського руху секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову про діяльність українських націоналістів на окупованій території УРСР

Цілком таємно

Секретарю Центрального комітету КП(б)У товаришу Хрущову М. С.

Спецповідомлення про діяльність українських націоналістів на окупованій території Української РСР

Одержані Українським штабом партизанського руху розвіддані про діяльність українських націоналістів за останній час відзначають великий рух націоналістів у районах Ковеля, Голоби, Колки, Рожице, Маневичів (Волинської і Ровенської областей).

Штаб українських націоналістів — прибічників Бандери із Закарпатської України — в двадцятих числах березня місяця ц. р. надіслав вказівку про формування української національної армії за рахунок поліцейських, козаків і місцевих українців бандерівського і бульбівського напрямів.

Основне завдання національної української армії — здійснити революцію на Україні. В першу чергу зайняти всі міста і залізничні вузли.

30 березня одна з груп партизанського загону тов. Шитова зайшла в с. Кашівка Голобського району Волинської області. В селі виявилася розквартирована частина українських націоналістів чисельністю 400 чол. Очолює частину районний комендант, якому підпорядковуються 4 сотенні командири. Озброєння: ручні і станкові кулемети, автомати, гвинтівки і гранати.

Німецьке командування, дізнавшись про вказівки бандерівського штабу, стало роззброювати, проводити арешти і розстріли українських поліцаїв. У с. Поворськ Маневицького району Волинської області поліція двох постерунків заарештована і розстріляна.

При спробі німців роззброїти поліцію в м. Ковелі остання вступила з німцями в бій. Вбито 18 чол. німців. Поліцією визволені всі заарештовані, а табори трудповинності розпущені.

Поряд з цим українські націоналісти проводять звірячу розправу над беззахисним польським населенням, ставлячи завданням повне знищення поляків на Україні.

У Цуманському районі Волинської області сотні націоналістів було наказано до 15.4.43 р. знищити поляків і всі їх населені пункти спалити. 25.3.43 р. знищено населення і спалені населені пункти **Заулек**,

Галинувка, Мар'янівка, Перелисянка та ін. 29.3.93 в с. Галинувка зарубано 18 чол. поляків, решта пішла в ліс. У цьому селі до поляка, лікаря Щолкіна його дружина — член української організації — привела бандерівців, які відрізали лікарю вуха, вирвали ніс і розрубали тіло на шматки. В с. Пендики розстріляно близько 50 чол. поляків.

В м. Чорторийськ Волинської області попи особисто стратили 17 поляків. У с. Вердче Велике місцеві націоналісти повісили вчительку, а дітей її задушили.

Рятуючись від звірств націоналістів, поляки концентруються у великих таборах, що охороняються місцевими польськими партизанськими загонами.

Польське населення з колоній Козье, Заугольці, Глембочек, Боярки, Гутвин, Подселече та ін. повністю виселилося в табір Гута-Степанівська Ровенської області. В таборі близько 2000 чол. поляків. Охороняється табір партизанським загonom під командуванням поручика польської армії Тусевича. Загін озброєний гвинтівками, автоматами і крупнокаліберними кулеметами.

Основними пунктами формування української національної армії повинні бути Волинський, Свенарський та ін. ліси. В цьому напрямі відзначається рух українських поліцаїв і цивільних націоналістів з Львівської та ін. західних областей.

Партизанський загін Шитова, слідуючи з с. Косинки, кожну ніч зустрічав групи шуцманів у 50—150 і навіть по 400 чол. Особливо великий рух у Голобському і Колківському районах Волинської області.

31.3. поручик Тусевич у супроводі озброєної групи вибув у Львів за польським дипломованим полковником, який повинен очолити партизанський рух поляків.

В свою чергу, німці в райцентрах, містах, вузлових станціях і великих населених пунктах збільшили гарнізони. До 1.4.43 р. в с. Колках було 3 німці — зараз 300—400 чол., у с. Голоби було 3, зараз — 14 чол. У с. Переспа було 3 мад'яри, тепер — 10 чол. У Рожешах було 25 чол., прибуло 150 чол. У м. Ковель було 300 чол., нині — близько 4000 чол. У м. Костопіль було 50 чол., нині — 500 чол.

На всіх залізничних станціях, на підступах до залізничних мостів німці збудували доти, що мають ходове сполучення з станцією і постом. У дотах — кулемети і артилерія.

21 квітня 1943 р.
м. Москва

Начальник Українського штабу партизанського руху
комісар державної безпеки

(Строкач)

Начальник розвідвідділу
Українського штабу партизанського руху
підполковник держбезпеки

(Мартинів)

ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 43—46.

(Далі буде)

¹ ЦДАГОУ, ф. 57, оп. 4, спр. 170, арк. 57.

² Мірчук Петро. Українська повстанська армія. 1942—1952.— Львів, 1991.— С. 51.

³ Косик Володимир. Україна під час другої світової війни. 1938—1945.— Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1992.— С. 195.

⁴ Сучасність (Мюнхен).— 1985.— № 10.— С. 65.

⁵ ЦДАВОУ, ф. Р-2, оп. 12 с, спр. 409, арк. 101—104.

⁶ Комсомольское знамя.— 1990.— 19 авг.

⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 219, арк. 20.

⁸ Там же, спр. 924, арк. 27.

⁹ Сторінки історії України. XX століття.— К., 1992.— С. 153; ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 3878, арк. 6.

- ¹⁰ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 2437, арк. 85.
- ¹¹ Там же, спр. 2408, арк. 18.
- ¹² Там же, оп. 70, спр. 424, арк. 63.
- ¹³ Комсомольское знамя.— 1991.— 26 янв.
- ¹⁴ Літопис Української Повстанської Армії в світлі німецьких документів.— То-
ронтто, 1983—1991.— Т. 6, 7, 21.
- ¹⁵ Мається на увазі Львів.
- ¹⁶ Мається на увазі проголошення у Львові 30 червня 1941 р. незалежної Ук-
раїнської держави.
- ¹⁷ Маються на увазі первинні організації ОУН.
- ¹⁸ Організація українських емігрантів монархічного напрямку.
- ¹⁹ Українські освітні об'єднання, що виникли на Україні в період німецької
окупації.
- ²⁰ Військові формування, створені німцями з місцевого населення.
- ²¹ Мається на увазі командир одного з бойових загонів.
- ²² Західноукраїнські землі.
- ²³ Очевидно, мається на увазі сільська управа.
- ²⁴ Поліцаїв.
- ²⁵ Мається на увазі Дмитро Мирон.
- ²⁶ Сикорський Владислав — генерал, голова польського уряду в еміграції.
- ²⁷ Маються на увазі колишні колгоспи.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Р. М. Сокирянська (Вінниця)

Люди серед людей

Ці нариси — про реальних людей і реальні події, що мали місце в часи німецької окупації України. Автор прагне показати в них гуманізм українців, представників інших національностей, які, ризикуючи життям, рятували євреїв. Адже й сьогодні нам так потрібні милосердя, любов, так потрібна злагода.

* * *

Літинське гетто на Вінниччині — 13 хаток, огорожених колючим дротом. Сюди до свого друга Якова Нахліса потай пробрався селянин Василь Дикий. Він поспішав: за Літином знову копали величезну яму — буде черговий розстріл. Мешканцям гетто загрожує смерть. Треба рятуватися. Але як? На руках у Нохами Нахліс — дружини Якового брата — тримісячна донька. Де б не сховалися, немовля може видати своїм плачем.

Василь приймає рішення:

— Вночі принесіть дівчинку в моє село і покладіть біля крайньої до шляху хати.

При цих словах він, набожний християнин, знімає із себе хрест і надягає на шию крихітки.

Так і зробили. Дитину несла бабуся. Мати йшла поруч. Тривожні думки роїлися в її голові, і сльози набігали на очі: чоловіка вбито, розстріляно й п'ятирічного синочка, що лежить тепер у братській могилі разом з іншими чотирмастами єврейськими та циганськими дітьми. Що буде з дочкою?..

...Люди в селі прокидаються рано. Повставали й у хаті, про яку мовилося напередодні. Тільки відчинили двері, вийшли на поріг, як побачили якийсь згорток. Придивилися хазяї — аж там дитина. Зчинили галас. Збіглися сусіди. Серед них — Василь.

— Мабуть, єврейське дитинча, — мовив хтось.

— Та ні, — спокійно сказав Василь. — Усіх єврейських дітей вбито під час дитячого погрому. Треба віднести немовля в управу.

З ним погодилися. Василя в селі поважали. Коли в управі розгорнули дитину, побачили на шиї хрест. «Біженці залишили», — вирішили одностайно. А Василь умовив сусідку взяти дівчинку до себе. Нарекли її Марусею. Так і жила вона в родині Сиваків.

У червні 1942 року Василь Дикий вивів з гетто і забрав до себе матір дитини, а в листопаді — дружину Якова Нахліса та трьох дочок. Сина їхнього врятувати не вдалося — німці розстріляли. Сам Яків певний час ще був у гетто, бо німці залишили там кілька потрібних їм фахівців. Решту — знищили. Та настав день, коли й останніх в'язнів вишикували, щоб вести на розстріл.

І тут сталося неймовірне. Розуміючи, що на нього чекає неминуча смерть, Яків вийшов із шеренги й неквапливо рушив у бік загороди. Німці не стріляли. Навіть собаки, яких тримали поліцаї, не загавкали.

Дійшовши до огорожі, він миттєво перескочив через неї, обдираючись до крові колючим дротом, і швидко заліз у кущі. Чи то німцям лень було докладати зайвих зусиль, щоб знайти втікача, чи доля того дня була прихильною до Якова, але йому вдалося врятуватись. Уночі прийшов до свого друга Василя. Стало їх шестеро в невеличкому закутку, відгородженому від коридора. Добиралися туди через горище. Хазяї носили їжу. Їм допомагав син Микола, ще підліток. Він же нишпорив по селу, прислухаючись до розмов. Пильнував, аби ніхто не дізнався про схованку... Та все ж комусь про неї стало відомо... А від нього — німцям. Микола встиг попередити батька про небезпеку. Опівночі з провідником вони відправили всю родину Нахлісів у Жмеринський район. А на світанку до Василевої домівки вдерлися німці й поліцаї. Не знайшовши євреїв, постріляли худобу, потрощили все, що було в хаті...

Миколка встиг вискочити у вікно і згодом сховався в родичів у сусідньому селі. Там він дочекався вигнання німців. А батька схопили й повели на розправу... Та сусіди швидко зібрали все, що змогли, наздогнали німців і відкупили Василя...

Родини Диких і Нахлісів дожили до Перемоги. Однак думка про те, що Бог залишив його живим, аби було кому зберегти пам'ять про загиблих, не залишала Якова.

Разом з друзями й старшою сестрою Анею він зібрав кошти і спорудив пам'ятник в'язням Літинського гетто — жертвам геноциду. А після його смерті Анна Яківна Нахліс на народні пожертвування поставила ще три обеліски, серед них — страченим дітям.

Приїздять до Літина рідні похованих, приносять квіти школярі, місцеві жителі. Вдячним словом згадують Василя Дикого, його дружину, сина Миколу, всіх, хто рятував євреїв. Дякують і тим, хто зберігає пам'ять про загиблих, бо, доки вона живе, можна сподіватися, що таке більше ніколи не повториться.

* * *

19 липня 1941 р. німці зайняли Вінницю. А вже через місяць у сар'єрі цегельного заводу відбувся перший масовий розстріл євреїв. Сім'ю Аделі Шоголевої (батька — інваліда другої групи, матір, двох сестер: прикуту до ліжка паралізовану старшу і найменшу — дворічну дівчинку) лихо обминуло. Та тільки на короткий час.

У квітні 1942 р. повсюдно з'явилися об'яви: всім євреям (які ще залишилися живими після масового розстрілу 19 серпня 1941 року) з вечора з'явитися на стадіон, що в парку культури. У призначений час потягнулися туди дорослі й діти. Родина Аделі вирішила залишитися вдома. Дівчинці аж ніяк не сиділося в квартирі — надворі ж бо весна. До того ж їй хотілося на власні очі побачити, що воно там діється. На вулиці рухався натовп. Він немовби всмоктав у себе дванадцятирічну дитину, потягнув за собою... Чиясь рука схопила дівчинку, виштовхнула з людської течії. То був німець, що квартирував у будинку, де мешкала родина Аделі.

— Тікай, — пошепки наказав він. І вона втекла. З дому її забрала до себе Ольга Карпович, сховала у своїй хаті, що по Селянському ровулку. Але й там лишатися ставало все небезпечніше: німці нишпорили по хатах, вишукуючи євреїв. З кожним стуком у двері стискалося итяче серце... До того ж невідомо, що з рідними.

Якось увечері потай прийшла до свого дому. Там — нікого. Сусіди сказали, що матір і сестер забрали німці й розстріляли. А батько тивий, переховується на горищі у будинку неподалік. Коли зустрілися, вирішили звернутися за допомогою до знайомої жінки — тітки Каті, яка мешкала по вулиці Литвиненка. Родина її жила бідно. Часто не уло чого їсти. Все ж Аделю сховали й годували, чим могли. Та от

біда — через сина жив хазяйчин брат, який будь-якої хвилини міг вивести єврейську дитину німцям.

Вирішили тікати з Вінниці вдвох: батько й дочка. Дісталися до села Зарванців. Зайшли до знайомої родини Марценюків. Вдома були мати і дві її дочки — Ганна й Даша. Син воював на фронті. Аделю сховали на горищі, батька — в сараї. Але хтось видав схованку. Німці схопили батька й розстріляли.

Під вечір, рятуючись, пішла дівчина в інше село — Мізяківські хутори. Ходила від хати до хати, благаючи взяти її — Олю Кравчук з дитбудинку (так вона себе називала) — на будь-яку роботу. Притулок їй надала Надія Панасюк. «Будеш бавити мого дворічного синочка Колю», — сказала. Та навесні довелося тікати й звідти, бо в селі точилися розмови: мовляв, у Наді Панасюк переховується єврейка. Це могло накликати біду і на Надю, й на все село.

Знову стелився під ногами шлях. Він привів Аделю в Дашківці. І тут знайшлися добрі люди. Прийняла дівчинку родина сільського старости Волинця. Його дружина тітка Текля провела на фронт обох синів. Разом з чоловіком допомагала партизанам, чим могла.

Аделя працювала по господарству. Вперше відступив голод. Був хліб і до хліба. Але біда не примусила на себе довго чекати. Одного разу до старости завітав знайомий поліцай з райцентру. «Хто це?» — кивнув у бік Аделі. І коли хазяї пояснили йому, що взяли до себе дівчинку-сироту, поліцай, схопивши дитину за підборіддя і повернувши обличчям до себе, суворо сказав: «Ану дивись мені в очі! Ти — жидівка!» Дівчина заніміла. Скроні холодно торкалося дуло пістолета. Виручили хазяї. Староста налив гранчака, а тітка Текля поспіхом вивела дівчинку з хати. І цього разу смерть обминула...

І знову дорога. Тепер — у Вінницю, до Ольги Карпович за порадою. Звідти Ольга повезла Аделю до своєї самотньої родички у Джурині. Там і дочекалася дівчина визволення рідної Вінниці від фашистів. Оселилася в будинку по вулиці Шолома-Алейхема.

І після війни було ой як нелегко. Самотність, сирітська пенсія в 50 карбованців. А треба було читися. Спливали роки. Позаду лишилися школа, медичне училище, медінститут, робота в Козятинській лікарні, в об'єднаному авіазагоні Вінниці... У 1958 р. побралися з Григорієм — людиною такої ж нелегкої долі. Побудували квартиру, виростили сад, виховали сина, радіють внуку. Життя як життя. Але ніщо не може викреслити з нього спогадів про ті страшні роки, коли, ризикуючи життям, її, єврейську дитину, рятували чулі серцем прості українські люди.

* * *

З Юрою Рахманом ми жили в одному будинку по вулиці Шолома-Алейхема у Вінниці. Війна розділила його мешканців на тих, хто пішов на фронт, тих, хто встиг евакуюватися, і тих, хто залишився в місті.

Серед останніх була й родина Рахманів. Коли в серпні 1941-го німці й поліцаї вдерлися на подвір'я, вишукуючи євреїв, Рахмани врятувалися, сховавшись у смітнику в кутку подвір'я.

Окупанти влаштовували погроми по суботах. Один з вересневих мав знищити євреїв-чоловіків. Юра з батьком не виходили із свого сховища. Старший Юрин брат Арон спробував було втекти з подвір'я, щоб заховатися в районі єврейського цвинтаря, однак його спіймали німці. Більше Арона ніхто не бачив...

Через тиждень, наступної суботи, батько й син побачили із своєї схованки, як з їхньої квартири вивели матір та бабусю. Приголомшені горем, безсилі хоч щось зробити, аби допомогти своїм рідним, лише болісними поглядами проводжали вони їх в останню путь... А вночі

пішли геть. Нишком завітали до своєї квартири тільки для того, щоб взяти портрети матері, рідних.

Подалися до Старого міста. Влаштувалися на роботу в лазні. 16 квітня 1942 року за наказом окупантів з'явилися на стадіон у парку культури. З усього натовпу німці відібрали сто п'ятдесят міцних чоловіків. Серед них опинилися й вони, Юра та його батько. Їх відвели до концтабору у військовому містечку, де вже було триста польських євреїв.

Тяжко, каторжно працювали в'язні на будівельних об'єктах. Раз на день отримували юшку, більше схожу на брудну воду, ложку квасолі та крихітний шматочок хліба. Спали в колишній стайні на сирій землі, під дірявим дахом. Їх безжально били, над ними всіляко глузлилися.

У серпні 1942-го Рахмани втекли з концтабору. Їх сховала родина українців — Бочкови. Та не надовго. Сталося так, що через якийсь час батько й син потрапили до гетто, але й звідти втекли. І знову їм надали притулок Бочкови. Пробувши трохи в цій мужній родині, Рахмани, щоб не накликати лиха на своїх рятівників, темної ночі вирушили до Тиврівського району. Там були румуни, це давало більше надій на порятунок.

У селі Швачівці Юру та його батька прийняла полька Антося Липа. Вона сама мала двох дітей, молодших за Юру: Марцина та Владзю. Але не побоялася, виявила справжнє милосердя.

Довго ще загроза загибелі висіла над батьком і сином. У серпні 43-го Юру схопили німці, й він опинився у групі в'язнів, яких відвезли до концтабору в селі Трихатці Миколаївської області. Розповідати про те, що довелося там пережити юнакові, — це говорити про голод і кров, знущання й рабську працю.

Але в ньому жила воля до свободи. Й він знову — в котрий уже раз — утік. Коли зустрілися з батьком, той не впізнав сина. Тільки голос був рідний...

Отака вона, воєнна доля Юрія Рахмана з нашого будинку, що по вулиці Шолома-Алейхема. А по війні... Навчання в ПТУ, служба в армії, довгий шлях від рядового робітника до керівника ливарної дільниці заводу.

...Люди з одного будинку, з однієї вулиці — Шолома-Алейхема. Мої добрі сусіди, євреї та українці. Ті, кого знаю з дитинства, і ті, хто оселився тут у повоєнні часи. Можна чимало розповісти про них: і про трирічну дівчинку Нелю, котру в голодний післявоєнний рік удочерила єврейська родина — Мордко і Клара Петраківські, і про Галину Суходольську, яку сімнадцятирічною дівчиною разом з іншими молодими українками погнали в Німеччину. Витерпіла чужинську панщину, подолала смерть у концтаборі Равенсбрюк, куди запроторили її за втечу. Вижила, повернулася в Україну.

Старого будинку по вулиці Шолома-Алейхема вже немає. На його місці — новий, сучасний. Але якщо хтось думає, що його підмурок — це тільки каміння, бетон, то помиляється. Є щось більш міцне в його фундаменті: те, що дало нам можливість залишитися людьми назавжди.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Андрій Яковлів

Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках *

V

Глухівський договір гетьмана Д. Многогрішного р. 1669

Трагічна смерть І. Брюховецького та обрання на гетьмана обох боків Дніпра П. Дорошенка небагато поліпшили ситуацію на Україні: «Руїна», або, як висловився один із сучасників, «ці тяжко плакані времена» (Акты ЮЗР, т. VIII, ч. 4), продовжувалась. Під впливом загрозливих вісток із Правобережжя Дорошенко не встиг закріпити своєї влади на Лівобережжі й мусив вертатися до Чигрина, лишивши на Лівобережжі незначні відділи війська та настановивши миргородського полковника Дем'яна Многогрішного наказним гетьманом лівобережним. Тим часом у Переяславі, Чернігові та Ніжині ще трималися московські залоги, успішно відбиваючись від козаків, трохи згодом сюди ж знову вдерся з московським військом Ромодановський і почав порядкувати, добуваючи й руйнуючи міста й замки. Тяжку ситуацію, що утворилась на Лівобережжі внаслідок військових подій та відсутності допомоги з боку Правобережжя, використали прихильники мирного співжиття з Москвою, речником (поборником.— *Ред.*) яких на цей раз був архієп[ископ] Лазар Баранович. Після довгих переговорів і листування Многогрішного з Барановичем і Барановича з Москвою прийшли до такого компромісу: Лівобережжя прохатиме царя, щоб він для віри християнської простив їх провину, прийняв знову В[ійсько] З[апорозьке] під свою протекцію, але цар має повернути В. З. попередні вольності, які були за Б. Хмельницького по Переяславському договору, вивести воевод і московські залоги з Переяслава, Ніжина й Чернігова та пустити у вічне забуття те, що сталося за Брюховецького. На скликаній у Новгородку-Сіверському раді 17 грудня 1668 р. було обрано Д. Многогрішного на гетьмана Лівобережжя, складено проект нового договору й вислано з окремим посольством до царя.

Козацьке посольство прибуло до Москви 18 січня 1669 р. В Москві воно подало проект статей і надзвичайно цікавий наказ, у якому освітлювалися причини війни, піднятої Брюховецьким, та подавалися річеві аргументи¹ за вивід усіх воевод з України. Після цього відбувався цілий ряд конференцій із боярами, на яких посольство давало інформації про становище на Україні й одержало відомості про Андрусівський договір та про долю Києва. Посольство просило повернути гармати, захоплені Ромодановським і воеводами, випустити з в'язниць полонених українців та призначити Генеральну раду для прийняття договору й підтвердження обраного гетьмана. Пересправи² в Москві не мали остаточного характеру, вони продовжувалися потім у Глухові, де вдруге було обговорено багато справ, про які була мова в Москві.

До Глухівських пересправ Москва пильно готувалась. Після від'їзду козацького посольства царська канцелярія виготовила на підставі наказу й проекту статей, поданих посольством, проект основних «указних» статей, підписавши під кожною статтею царський указ-відповідь. До цих основних статей було додано ще три статті, які склали потім

3, 19 й 21 статті Глухівського договору. Крім того, було складено ще «запасні статті», про які московські послы мали говорити на Раді. Проект основних і додаткових статей разом із наказом і запасними статтями було списано «на тетради» й відіслано до воеводи Ромодановського.

12 лютого 1669 р. цар наказав Ромодановському, стольникові Арт. Матвееву, та дякові Гр. Богданову бути царськими послами на Раді, яку цар призначив у Глухові. З посольством мають бути вислані «для оберегання на радъ в [еликого] г [осуда]ря ратные конные и пѣшіе люди съ бояр [ином] Р. Ромодановскимъ, его полку стольники, стряпчіе, дворяне московскіе и жильцы, рейтеры съ полковники да солдатскіе полковники съ полки, головы московскихъ стрѣльцовъ съ приказы», — отже, висилалася ціла армія різних родів зброї. Посольству були доручені царські грамоти на гетьманство, на булаву й на армату. 24.ІІ. посольство прибуло до Севська, де зустріло Г. Ромодановського й передало йому наказ про те, як він має на Раді царське «дѣло дѣлать и статьи становить». Після листовних зносин із Многогрішним і Л. Барановичем Ромодановський рушив із посольством і військом до Глухова, куди й прибув 1 березня 1669 р. 2 березня московське посольство відвідав Многогрішний із Гвинтовкою. Ромодановський оголосив їм, що цар по своїй «милости» простив їх вину, а на яких умовах В. Запорозькому бути у царя «у вічному підданстві», про це все є статті, «и о тѣхъ статья хъ» належить на Раді «договоръ учинить и совершенно укрѣпить». Далі Ромодановський відчитав свій посольський наказ із тими додатковими статтями, які там було вміщено. З приводу ст. 1 наказу, в якій йшла мова про те, що по Андрусівському договору Київ має бути переданий Польщі в квітні 1669 р., гетьман зауважив, що на останньому сеймі поляки ухвалили всі православні церкви повернути на костьоли. На це Ромодановський відповів, що в ст. 3 перемирного договору постановлено, що в містах, які передано полякам, забезпечується воля віри. В ст. 2-й наказу говорилося про те, що коли гетьман буде настоювати (наполягати.— *Ред.*) на тому, щоб при переговорах із поляками про «вічний мир» були присутні й сиділи посланці В. З., то дати на це згоду, але під умовою, що посланці зарані повідомлять царя, про що будуть говорити, та що питання, стояти посланцям чи сидіти, буде вирішено по згоді з польськими послами. Прочитавши цю статтю, Ромодановський додав, щоб гетьман зараз же виготовив статті, які має дати своїм посланцям, але від себе зауважив, що посланці не будуть сидіти поруч із великими послами. На це Многогрішний відповів, що посланці Петра Доршенка сидять разом із польськими послами. На зауваження гетьмана з приводу ст. 4 і 5 наказу — про воевод — Ромодановський запропонував цю важливу справу відкласти до Ради. Ще Ромодановський пояснив ст. 8-у наказу, в якій була мова про постійного представника В. З. в Москві, через якого гетьман і В. З. мали б зноситися з царем та боярами; він заявив, що з наказу царя гетьман і старшина мають вибрати «знатного, доброго, розумного й розсудливого представника», який буде мешкати в Москві на окремому дворі. Цього виборного мають міняти щороку. Гетьман згодився на такий план і додав, що представника виберуть. На решту статей жодних пояснень чи зауважень не було зроблено, і на цьому скінчилася розмова першого дня. На другий день, 3 березня, до Глухова прибув арх. Лазар Баранович, і відбулася велика конференція, в якій взяли участь Л. Баранович, гетьман, старшина й виборні від козаків та міщан. Конференцію розпочав Ромодановський промовою й поздоровив всіх іменем царя. Потім Ромодановський оголосив, що цар дарує провини, але під умовою, що більше вже «зради» не буде, бо тоді вже сам цар своєю особою, взявши хрест, почне «вѣ под-

данство приводить и своевольныхъ унимать» (характеристична погроза). Далі було прочитано посольське уповноваження й проголошено царський указ про те, що цар наказав по їх правах і вольностях обрати гетьмана, кого улюблять. Обозний, судді, полковники, вся старшина й козаки, що були на цій конференції, обрали на гетьмана Дем'яна Многогрішного. Це було, так би мовити, попереднє, неофіційне обрання, бо відбулося не на Раді і тому потребувало повторного, вже офіційного елекційного (виборного.—*Ред.*) акту на Генеральній раді.

Після обрання було прочитано привезений із Москви проект догвірних статей. Статейний список Ромодановського занотовує, що коли було прочитано статтю, в якій говорилося про царських воевод у Переяславі, Ніжині і в інших містах, то гетьман і старшина цю статтю «оспорили» та заявили, що в їх поданні до царя написано, щоб воевода був лише в Києві, а по інших містах, щоб не було воевод, бо від них «велика образа сталася». Ромодановський і інші московські посланці почали залякувати гетьмана й старшину: мовляв, поляки, турки й Дорошенко прийдуть, міста зруйнують і в полон до Туреччини населення заберуть. На це гетьман відповів, щоб Ромодановський не гнівався, що цю статтю заперечили, а читав би далі; вони ж проміж себе порадяться. Коли прочитано було статтю про передачу Києва полякам, то знову гетьман і старшина запротестували й заявили, що цар не наказував віддавати Києва, бо то город «найперший з усіх і християнська віра з нього пішла, і моці святих там є численні; коли ж Київ буде віддано полякам, то поляки й моці розвезуть по Польщі, й церкви передадуть до унії». На це бояри дали пояснення, яке потім було вміщене під ст. 7 Глухівського договору. Решту статей вислухано без протесту, але гетьман і старшина попрохали копії статей, щоб вони могли ще між собою порадитися й обміркувати статті. На цьому й скінчилася конференція 3 березня. Наступні конференції відбулися 4, 5 й 6 березня, на них дискусія велася головню над питанням про вивід воевод із України. Як не старалися Многогрішний, старшина й Л. Баранович підтримати свою вимогу, вживаючи річевих аргументів, підтверджених дійсними фактами жорстокого поводження воевод і московських залог, обвинувачуючи цих останніх у злочинстві, в підпалюванні козацьких дворів та грабунку під час пожежі тощо, ніщо не могло збити Ромодановського з його позиції обстоювання воевод. Кінець-кінцем довелось уступити і в цій найважливішій справі всіх конференцій. Радіючи з цієї перемоги, Ромодановський писав цареві, що спір про воевод продовжувався з 3 по 6 березня «и стояли они на томъ крѣпко», але, мовляв, удалося з ними домовитись: воеводи й ратні люди будуть по-давньому в Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі.

6 березня 1669 р. відбулася Генеральна рада в Глухові на соборній площі в присутності московського посольства й війська. На Раді було остаточно обрано Д. Многогрішного на гетьмана Лівобережної України. Після акту обрання були прочитані статті. Ромодановський запитав, чи всі чули статті і чи всі годяться на них. Усі відповіли, що нехай статті будуть так, як написані. Потім у соборній церкві перед московським образом «Спаса» гетьман, старшина, козаки й міщани склали присягу. До присяги приводив Л. Баранович по «чиновній» московській книзі і по присяжному запису (роті). Списки Глухівських статей було послано до воевод у Чернігів, Ніжин і Переяслав, щоб вони відібрали присягу «на цих договорних статтях» від усіх старшин, козаків і міщан, які не були на Раді, а до Стародуба, Новгород-Сіверського і до інших міст Ромодановський вислав приводити до присяги посланця свого Умая Шамардина.

Пересправи козацького посольства в Москві та гетьмана й старшини з московським посольством у Глухові перед Радою завершилися прийняттям обома сторонами нового договору, який офіційно

одержав назву «Глухівських статей». Щодо форми Глухівські статті, як і Переяславські з р. 1659, можна поділити на три групи: перша група являє пропозиції, предложені В. Запорозьким і затверджені царем (статті 1, 2, 5, 6, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 24, 25 і 26); друга група — це пропозиції царя, затверджені гетьманом і старшиною (статті: 10, 19, 20, 21, 22, 23, 27); нарешті, до третьої групи належать статті, які являють пропозиції В. З. і контрпропозиції царя, прийняті гетьманом і старшиною (статті: 3, 4, 7, 8, 13 і 17). Наведений розподіл Глухівських статей з погляду форми та джерела походження статей, безперечно, свідчить, що Глухівські статті є двобічним договором між В. З. і московським царем. До такого ж висновку ми прийдемо, коли звернемося до змісту статей, і хоч московська стилізація деяких виразів надає іноді Глухівському актові характер прохання В. З., та все ж внутрішній зміст статей показує, що ця зовнішня стилізація штучна й не відповідає фактичним обставинам, за яких статті склалися.

Переходячи до аналізу змісту Глухівських статей, ми повинні насамперед зазначити, що Глухівські статті, як і попередні договори з Москвою, розподілено без жодного плану й зв'язку: розподіл та розміщення статей зроблено чисто механічно, без жодного логічного зв'язку та до того ще й на підставі різних джерел. Основним джерелом Глухівських статей був проект, поданий В. З. в Москві в січні 1669 р., потім до цього джерела додано друге — наказ московському посольству, що виїздило на Україну, який містив додаткові й запасні статті, нарешті, за третє джерело послужили пересправи в Глухові перед Радою та окреме подання від гетьмана й старшини 4 березня. При використанні цих джерел редактори статей — московські послы — внесли значні зміни як у редакцію статей, так і в царські укази, підписані під статтями. Аналізуючи статті, ми будемо дотримуватися того порядку, який прийнято в офіційній їх редакції, та будемо зазначати основне джерело кожної статті і ті зміни, які були внесені при остаточній редакції.

В статті 1-й гетьман і військо «сей стороны» Дніпра (в проекті було: «будущее при немъ») б'ють чолом цареві, щоб наказав провини їх простити і не згадувати та держати В. З. «въ жалованьи и въ призьнїи». Цар жалує гетьмана і все В. З., що є при ньому, вину прощає і згадувати не буде. «А вони, як обіцяли, мають служити цареві і його наслідникам (цих останніх слів в проекті не було) вірно та бути під його самодержавною рукою «въ вѣчномъ подданствѣ неоступно», без зради. Джерелами для цієї статті були ст. 1 проекту В. З. і указ царя, даний на цю статтю в Москві. В ст. 2-й висловлено прохання, щоб В. Запорозькому було признано попередні права й вольності: «Що було дано гетьманові Б. Хмельницькому, то все нехай буде їм підтверджено». Цар пожалував гетьмана і все В. З. цього боку Дніпра правами й вольностями «по прежнему ихъ праву» і обіцяв, що права й вольності порушені не будуть. Джерелом для цієї статті була ст. 2 проекту, але царський указ, який було дано в Москві, тепер де в чому змінено. Ст. 3-я відноситься до тих статей, в яких є пропозиції обох сторін. Торкається вона питання про воевод, біля якого точився впертий бій між представниками обох сторін. Пропозиція В. З. сформульована в тих самих виразах, що й у проекті, поданому в Москві: «Гетьман Б. Хмельницький у давніх статтях установив, щоб царські воеводи з військовими залогами були в Переяславі, Ніжині та Чернігові (треба зазначити, що такої постанови нема навіть у підробленій редакції з р. 1659), тепер же В. З. просить, щоб воевод і ратних людей на Україні зовсім не було, бо від них «спору и досадительства» бували, від чого й війна почалась. Що ж до доходів, які мають збирати на царя, то нехай доходи збирає гетьман через певних людей, але лише від часу, як Україна прийде до попереднього стану. На цю про-

позицію в Москві було дано такий указ: цар наказав воеводам бути в містах, в яких потрібно, а не у всіх, в яких були після Переяславського договору аж до цієї війни, і про це говорити на Раді. Мешканцям міст від воевод нічого злого більше не буде, бо будуть підтвержені права й вольності, а воеводам буде наказано порушувати права і втручатися до їх суду. Ратні люди будуть у містах, згідно з царським наказом, «для всякое крѣпости», щоб більше жодної «шатости» не було. З неведеного царського указу видно, що Москва пішла була на певні уступки, питання про воевод перенесла на Раду й не означила міст, в яких воеводи будуть. Ми знаємо як гостро поведився Ромодановський на конференціях і на Раді при обговоренні справи воевод, як він залякував гетьмана і старшину і ворогами, і царськими указами. Гетьман і старшина спочатку виявляли були певну твердість у цій справі, але, певне, під впливом загроз Ромодановського і московського війська мусили уступити й забрати свою пропозицію. Внаслідок цього бій виграв Ромодановський і при цій нагоді змінив царський указ на другий, більш рішучий і категоричний: «Цар наказав, щоб у містах були воеводи й ратні люди для охорони від ворогів і щоб більше не було зради й «шатости»; воеводи й ратні люди будуть у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острі. Воеводам заборонено втручатися в права й вольності і в суди. Коли хто з мешканців буде скажитися на ратних людей, то воеводи будуть судити тих людей при участі представника В. З. А щодо доходів цар наказав дотримуватися статей Б. Хмельницького». Царську пропозицію ствердили гетьман, старшина і міщани: «приговорили сей статѣ бытъ такъ».

Ст. 4 - а говорить про те, щоб реєстровому військові, яке буде завжди на службі, давалася платня з царського скарбу, як то було постановлено в статтях Б. Хмельницького. Зміст статті взято з проекту (ст. 6); в Москві цар відклав затвердження статті до Ради. Далі, до ст. 4-ої додано те, про що було умовлено на пересправах в Глухові: вираховано платню військові, за ст. 3 і 6 в редакції 1659 р.; встановлено кількість війська в 30 000, ухвалено, щоб у кожному полку було заведено реєстр і до нього вписано старих і довгослужилих козаків; коли б таких козаків не вистачило до повного числа, тоді можна вписати в козаки міщанських і селянських дітей. Для заплати військові встановлюються податки з усіх маєтків, крім архієпископських, єпископських і монастирських; коли ж цього податку не вистане, тоді розподілити зібрану суму, кому скільки доведеться. З маєтків, які належать полковникам та іншій старшині і на які дано царські грамоти, також збирати податки на військо; власники ж цих маєтків мають право судити своїх підданих, збирати з них «вільні датки» та вживати на роботі до косіння сіна й рубання дров. Щодо маєтків духовенства і монастирів, то піддані їх будуть вільні від податку на військо, але цих підданих належить переписати в книги, понад записане число не приймати і в козацький реєстр їх не писати. З міст, містечок, сіл і деревень також збирати податок, але з огляду на руїну, якої зазнали вони під час війни, встановлюється їм пільга: Переяславу, Ніжину, Любечу, Воронежу, Кролевцю та іншим містам — на 10 років, Чернігову, Остру — на 7 літ, іншим містам, містечкам і селам — на 3 роки». Податок про податки на військо, взятий із ст. 7 запасних статей, не має стверджуючої формули у вигляді царського указу чи ухвали гетьмана й старшини. Правне значення цього додатку далеко переходить межі справи оподаткування, бо разом із оподаткуванням одних маєтків і звільненням других признає власникам маєтків право домініального суду над підданими і встановлює обов'язок роботи на користь пана. Це була, так би мовити, компенсація власникам за оподаткування маєтків. В ст. 5-й (ст. 7 проекту) міститься просьба про вислання царських «запевняючих грамот до всіх полків про те, що цар дарує провини та повертає права й вольності, які були за Б. Хмель-

ницького». Цар це прохання задовольнив. В ст. 6-й (ст. 9 проекту) гетьман і старшина просили, щоб ті, кому дав цар шляхетство («честь дворянская»), і надалі мали його, а тим, хто заслужить, цар пожалував шляхетство на подання гетьмана й старшини. Далі вміщено прохання, щоб цар видавав свої грамоти тим особам, яким гетьман і старшина дадуть маєтки за службу і своїми універсалами ствердять. Цар затвердив цю статтю без змін. Постанови цієї статті мали важливе принципове й практичне значення: вони встановлювали на майбутнє порядок наділення маєтками за службу. Попередня практика В. З. встановила такий порядок, що землю наділяв гетьман «до ласки військової»; з часом трапилося досить багато випадків вилому (відступу.— *Ред.*) з цього порядку, коли окремі старшини випрошували у царя маєтки без відома гетьманського уряду; щоб усунути такий непорядок надалі, ст. 6 встановила, що маєтками має право наділяти гетьман із старшиною та що цар має затверджувати грамотами тільки ті маєтки, на які вже видав гетьманський уряд універсал.

В ст. 7 (ст. 10 проекту) гетьман і старшина просять, щоб цар не видавав Києва полякам з тієї причини, що поляки на сеймі ухвалили всі церкви православної пересвятити на костьоли римські, а чудотворні мощі святих розвезти по польських містах. У царському указі на цю статтю, даному ще в Москві, пояснюється, що, дійсно, за Андрусівським договором Київ має відійти до Польщі, але «за нїкаторими многими причинами съ польской стороны» Київ не буде віддано полякам у призначений термін. Щодо нарікання з боку В. З., що нібито в Андрусівському договорі проминули згадати про церкви, то це не так, бо в договорі постановлено, щоб на Правобережжі, що відійшло до Польщі, було вільно відправляти службу Божу й визнавати православну грецьку віру. Коли б поляки допустились утисків на православ'я в Польщі чи на Литві, то про це цар накаже говорити на з'їзді. Але ж піднята справа належить до Правобережжя, а не до них; а Правобережжя само забажало бути «въ отлученіи отъ царского величества» і перейшло під королівську руку ще перед Андрусівським договором, тому то й договір в Андрусові так складено. Це пояснення гетьман і старшина мусили прийняти, хоч воно і не задовольнило їх. «Гетьман і вся старшина, й козаки справу передачі Києва поклали на волю царську; але коли на з'їзді буде ухвалено Київ все-таки віддати, то щоб було поставлено умову не переслідувати віри православної, «хоч та сторона (Правобережжя) і відлучилася», — це була відповідь на вищенаведену досить дивну аргументацію православного царя. Тут же було висловлено міркування, що в разі передачі Києва полякам українську митрополію належить перенести до Переяслава, як то було давно колись, а Л. Баранович, із свого боку, запропонував перенести її до Чернігова, бо він старший за Переяслав і князівство Чернігівське — давніше.

Ст. 8-а (ст. 11 проекту) містить у собі вимогу В. З., щоб послі, посланці й гінці царські не ставали по козацьких дворах і не брали насильством підвод у сотників, отаманів і військових товаришів, щоб двори для постою й підводи давали міські урядники. В Москві цар наказав про цю статтю говорити на Раді. Потім Ромодановський додав до статті нову, дуже цікаву пропозицію, взяту з запасних статей, а саме, щоб вибраний представник В. З. проживав у Москві на окремому дворі і з ним щоб було 5—6 чоловік. Завданням виборного були б зносини із московським урядом та наказами в усіх справах, зокрема в справі скарг на воевод. Гетьман і заінтересовані особи посилали б до виборного посланців на підводах до Путивля, а з Путивля до Москви посланці їхали б на московських підводах. Щоб не обтяжувати населення підводами, треба посилати лише в справах пильних, як і цар надалі буде робити. Як бачимо, пропозиція Ромодановського зводилася до встановлення постійного посла-резидента В. З.

при царському уряді в Москві; мотивувалося її потребами часу та необхідністю скорочення видатків на посольства. Але, очевидно, ці мотиви не були переконливі або ж за ними ховалися інші мотиви, бо гетьман і старшина цієї пропозиції не ствердили; гетьман на пересправах у Глухові висловив був свою згоду, але заявив, що такого резидента ще не обрано, а в дальшій ст. 9 було вміщено невиразну постанову, що гетьман і старшина, «осмотрясь въ дѣлѣхъ своихъ», будуть чолом бити пізніше. Цікаво порівняти цю пропозицію з пропозицією, зробленою за Ю. Хмельницького, про царського резидента на Україні. Обидва проекти про постійних резидентів України і Москви мають важне принципове значення: вони доводять, що в той час Москва вважала Україну за окрему державу. Але тоді гетьман з старшиною не зрозуміли цього значення, і так ця пропозиція не була здійснена.

В ст. 9-й, додатковій до попередньої статті, йде мова про гетьманських гінців, які мають довозити листи прямо до Москви, минаючи путивльського воеводу. Цар затвердив цю статтю, призначивши для посланців по три підводи на кожного і по одній для кожного челядника посланцевого. В ст. 10-й вміщено пропозицію царя про організацію на Україні пошти. Держати пошту мав би хтось із українців на умові, а платили б йому половину з доходів В. З., а половину з царського скарбу. Гетьман і старшина прийняли цю пропозицію, обіцяючи пошукати охочих держати пошту. В ст. 11-й висловлено прохання до царя ствердити давнє право на вільний вибір гетьмана на випадок смерті та щоб цар передавав обраному гетьманові військовій клейноді: прапор, булаву, печатку й литаври. Цар задовольнив це прохання. Ст. 12-а (ст. 15 проекту) і ст. 18 містять у собі вимогу, щоб було повернуто В. З. право зносин із чужими державами, зокрема з Польщею й Кримом. В указах на ці статті цар відмовив повернути право чужоземних зносин, бо, мовляв, гетьман Б. Хмельницький та інші гетьмани, хоч були гетьманами обох боків Дніпра, не мали такого права. Від зносин із чужими державами постають на Україні «многі ссоры»; коли ж трапиться яка справа з чужою державою, то про це треба писати до царя, а він уже сам буде писати до чужих держав і, про що буде написано, повідомить В. З. Таким чином, наведеними указами заборону чужоземних зносин, яка вперше була вміщена в підроблені статті Б. Хмельницького з р. 1659, тепер стверджено й залишено надалі, як то було за Ю. Хмельницького (ст. 6—8 додаткових статей із грудня 1659 р.) і за І. Брюховецького (ст. 9 Московських статей). У ст. 13-й (ст. 12 проекту) вміщено кілька умов: а) щоб царське військо, коли піде проти ворога через Україну, не ставало постоем у козацьких дворах, лише в міщан і вольностей козацьких не ламало; б) щоб не лаяло козаків «мужиками та зрадниками» і не брало з собою на послуги; в) щоб не виводили з України московських людей, які давно вже осіли, бо на Україні була велика «смута» від того, що забирали драгунів та інших збігців і робили те проти царського указу. Цар перші дві умови ствердив; що ж до умови про московських збігців, то з огляду на те, що збігці (драгуни, солдати і всяких рангів службовці) втікали, не бажаючи служити цареві, а боярські люди й селяни,—вчинивши вбивства, розбій чи злодійства, цар наказав збігців віддавати, бо від того всіляке зло буває та й на попередніх радах у договірних статтях прийнято і присягою скріплено, щоб збігців не приймати і видавати. Гетьман і старшина прийняли цю пропозицію царя. В ст. 14-й вміщено пропозицію В. З., щоб українці, які були взяті в полон московським військом до нинішньої війни, лишалися там, де тепер живуть, а хто з них повернув до родичів, не заподіюючи нічого злого, може жити в себе дома. Хто ж прокрався і прийшов додому, то таких злодіїв віддавати. Цар цю статтю ствердив. В проекті і в наказі такої статті нема, не було про неї мови і на пересправах перед

Радую; можливо, вона була складена під впливом попередньої статті про московських збігців, до яких, певне, бояри зараховували й полонених українців, що служили у московських містах, а потім верталися додому. Ст. 15 (ст. 14 проекту) ставить вимогу, щоб воеводам наказано було надалі не забороняти козакам брати шлюб із міщанками та купувати міщанські землі й дома. При пересправах у Москві цар наказав зібрати відомості, хто з воевод робив такі надужиття (зловживання.— *Ред.*). Посли відповіли, що дадуть про це відомості на Раді. Очевидно, такі відомості були дані, бо в указі на цю статтю дається обіцянка, що як тільки воеводи повернуться додому з полону, то їх візьмуть на допит і винних покарають. У ст. 16 - й (ст. 17 проекту) міститься прохання В. З. про поворот забраних полком Ромодановського дзвонів, посуду, риз, книг, образів і всякого срібла церковного, а хто брав, про те гетьманові й старшині відомо. Цар задовольнив це прохання і наказав чинити розшук побраних речей у Путивлі, Севську, Брянську й інших містах, натомість зажадав, щоб гетьман розшукав і віддав церковні речі, які нібито забрали козаки в московських городах. Ст. 17 - а (ст. 19 проекту) торкається дуже важливого питання про участь представників В. З. в мирних (мирних.— *Ред.*) переговорах Москви з чужоземними державами, надто з польським королем і ханом кримським. Гетьман і старшина домагалися, щоб на майбутнє представники В. З. були допущені до участі в «комісіях»³, мотивуючи тим, що на «першій комісії» (при складанні Андрусівського договору) їх представників не було і В. З. «в невеликій скорби» було. В короткому указі царя на цю вимогу, даному ще в Москві, стояло, що цар «на създахъ при послѣхъ высланныхъ ими для ихъ дѣль быти поволить». У Глухівських статтях під ст. 17 подано обширний царський указ, в якому цар підтверджує попередній свій указ, але ухвалює, що на з'їзді (тобто на переговорах.— *Ред.*) про вічний мир із Польщею посланці не будуть сидіти разом із послами, «чтобъ отъ того ссора не приходила»; лише, коли справа торкатиметься України, тоді царські послы покличуть до себе посланців В. З. і поінформують. Але коли польські послы дадуть свою згоду, тоді посланці В. З. можуть прийти на засідання й говорити, тільки ...«безъ спору и съ тихими и слушными разговоры». Цей указ суперечив наказові, що його дав цар своїм послам у ст. 2 так званих «запасових» статей. Там було сказано, що цар дозволив, щоб козацькі послы були присутні на з'їзді, а питання про те, чи будуть козацькі послы сидіти чи стояти, вирішать на з'їзді. Гетьман і старшина заявили, що посланцями на з'їзд обрано: Ф. Завацького, суддю полкового ніжинського, Л. Борозну, Л. Полуботка і Є. Єремєєва. Що ж торкається питання, чи мають козацькі посланці сидіти разом із великими послами московськими та польськими, то гетьман і старшина приговорили: «За честь свою стояти й не поступатися, хіба що вони цареві непотрібні, ну то в тому — царська воля. Козацькі послы — дворяни, так їх пожалували цар і король, тому й сидіти вони достойні й повинні. А на комісіях послы В. З. обов'язково мусять бути, бо от за Брюховецького розпускалися всякі злі чутки про Андрусівський договір, цього не було б, коли б послы були присутні й знали все, що на комісіях говорить й ухвалюється». На цю вимогу не дано царської відповіді, внаслідок чого основна точка (основний пункт.— *Ред.*) ст. 17 лишилася без затвердження.

Ст. 19 - а являє пропозицію царя, яка була запропонована гетьманові й старшині на випадок, коли гетьман почне чинити «какіє ссоры», як то зробив Брюховецький, то щоб старшина розвідувала й доносила про це цареві. Гетьман і старшина пропозицію прийняли. Продовження ст. 19 є ст. 20, в якій міститься друга пропозиція царя про те, що коли гетьман учинить якесь «переступство» («какую проступку»), крім «зради», то гетьмана без царського указу не можна позбавляти уряду й вибирати нового гетьмана, але треба за царським указом розслідувати справу і по наслідках розсліду вчинити по правах В. З. Гетьман,

старшина й козаки прийняли цю пропозицію. Обидві ці статті йшли всупереч постановам статей Б. Хмельницького, значно обмежували суверенні права В. З. щодо вільного вибору гетьмана й позбавлення його гетьманського уряду та надавали цареві право втручатися у внутрішні справи Української держави. В другій частині ст. 20, без жодного зв'язку з попередньою частиною, вміщено вимогу, щоб гетьман і старшина писали до правобережного гетьмана Дорошенка, щоб той випустив із неволі воевод і царських ратних людей, узятих при повстанні Брюховецького. Ст. 21 також є продовженням попередніх статей: вона містить вимогу царя про те, що, коли трапляються «какіе ссоры» від будь-кого з мешканців міст (за змістом статті — «ссоры» — це бунти, повстання), гетьман і старшина мають доглянути й писати цареві, а винних карати. В ст. 22 є пропозиція царя, щоб було сформовано під командою окремого полковника спеціальний полк з 1000 козаків, який, одержуючи окрему платню по договору й перебуваючи у вигідному центральному місці України, «своевольныхъ людей» усмиряв по правам В. З. Тут знову маємо приклад втручання у внутрішні справи держави. Організацією такого полку дано було початок так званого охочого, компанійського війська, яке потім відіграло значну роль в історії України. Гетьман і старшина прийняли цю пропозицію. В ст. 23 міститься вимога царя про заборону українцям вільного торгу горілкою й тютюном у межах Московської держави, щоб не було шкоди царському скарбові. Гетьман і старшина згодилися вислати по всіх містах універсали з наказом: кого з українців буде вперше спіймано з горілкою й тютюном у московських містах, того буде вислано назад, а як спіймають удруге, то привезені речі будуть skonфісковані на користь царського скарбу. Цю статтю взято майже дослівно з Батуринських статей. Ст. 24 містить у собі пропозицію гетьмана й старшини про непорушність козацьких маєтків та про права на них козацьких вдів і сиріт. Цар ствердив цю статтю без змін. Своім змістом ст. 24 дуже близько стоїть до ст. 2 Московських статей. Ст. 25 містить вимоги гетьмана й старшини про негайну допомогу царського війська на випадок наступу татар та козаків задніпрянських. Просять, щоб із царського військом посилався кн. Г. Ромодановський — воевода белгородський — та щоб допомога приходила вчасно, а не так, як було раніше: поки бояри прийдуть із помічним військом, ворог встигав «страну сію до послѣдніе пагубы привести и изничити». іменем царя обіцяно допомогу давати, але коли б «по нынѣшнему нестройному пути» поміч не скоро прибула, то щоб не гнівались. Гетьманові при поході на ворога даватимуть для охорони по 200 чоловік піших на гетьманським утриманні. В ст. 26 гетьман і старшина висловили вимогу про поворот військових гармат, забраних воеводами. Як ми вже бачили, про це гетьман і старшина просили через послів своїх і при пересправах перед Радою. Та ще просили, щоб для обозу було призначено Батурин. Цар наказав віддати всі мідяні гармати, крім тих, які взято у поляків, а також згодився, щоб обоз стояв у Батурині. Остання ст. 27 була ухвалена спільно В. З. і московським посольством на Раді, вона торкалася справи, щоб гетьман П. Дорошенко з своїми задніпрянськими полками прийняв протекцію московського царя, як те зробив гетьман Многогрішний, та щоб козаки обох боків Дніпра між собою не ворогували і спільними силами боронили В. З. від Криму.

Правне значення Глухів[ських] статей полягає, головним чином, у тому, що вони скасували Московські статті р. 1665 та повернули силу договору Б. Хмельницького в редакції 1659 р., причому цар знову ствердив своїм словом, що цей договір не буде порушено. Але разом у Глухівських статтях є деякі постанови, що йдуть всупереч автентичному договору Б. Хмельницького 1654 р., як, наприклад, про посилку царських воевод, крім Києва, також до Переяслава, Чернігова, Ніжина, Остра (ст. 3), про повну заборону закор-

донних зносин (ст. 12 і 18). Крім того, є ще ціла низка нових постанов, і то дуже важливих, що їх статті Б. Хмельницького не знають, наприклад, про доходи з маєтків, що мають іти на військо, про право мінімального суду над підданими, про слідство й суд над гетьманом, про порядок надання й підтвердження маєтків «за службу», про резидента» В. З. в Москві тощо.

В історії українсько-московських договорів Глухівські статті відіграли майже таку саму роль, як і статті Б. Хмельницького в ред. 1659 р. Вони послужили за зразок для наступних договорів і на них посилалися як на основні статті, що регулювали відносини України й Москви після Московського договору 1665 р. Постанови Глухівських статей відповідали тогочасним умовам, а головне, повертали Україні до певної міри той правний стан, який установили статті Б. Хмельницького. Але такий ефект Глухівські статті могли дати лише тоді, коли б вони були всі і вповні здійснені. Тимчасом із Глухівським договором сталося те саме, що й з попередніми договорами: коли прийшло до проведення в життя постанов цього договору, то Москва не тільки не поспішала його здійснити, але, навпаки, чинила всякі перешкоди, а то й поводилась якраз проти ухвалених статей. Глухівський договір було затверджено 6 березня 1669 р., а вже через місяць гетьман мусив вислати до Москви посольство на чолі з генеральним суддею Самойловичем, якому наказав вимагати, щоб було здійснено найбільш спішні постанови договору: ст. 25 — про поміч військом, бо Україна нищиться, обороняючись сама, а царське військо не поспішає, відмовляючись тим, що не має ще царського указу, «і від того Україна погибає»; ст. 14 — про те, щоб негайно звільнено з московських в'язниць українських полонених, узятих під час війни за Брюховецького і після нього; ст. 26 про поворот узятої воеводами «військової армати», бо нема з чим проти ворога виступати; ст. 16 — про поворот узятих воеводами церковних речей. Цар наказав усі ці прохання задовольнити. Але документи свідчать, що й царська резолюція, й вислані царем укази до воевод не виконувались. Ще й у р. 1671 київський воевода кн. Козловський виправдувався перед царем, що він тому не дає військової допомоги гетьманові, що не має царського указу і що в Глухівських статтях не написано, щоб він таку поміч мав давати. В листах до Л. Барановича Д. Многогрішний скаржився, що Москва й досі не виконує статей Глухівського договору про оборону України, про поворот гармат і церковних речей.

В ст. 17 Глухівського договору було постановлено, що В. З. буде вислати на мирові переговори своїх посланців. Цар згодився, щоб посланці були присутні при переговорах, але щоб самі не приймали в них участі, хоч гетьман і старшина наводили цілу низку аргументів за те, що послам В. З. можна сидіти з великими послами. Все ж таки в ст. 7 було встановлено, що при переговорах про Київ посланці В. З. мають бути на з'їзді й брати участь у пересправах. Тим часом, коли р. 1669 мала зібратися «комісія» в справі передачі Києва, то царські й королівські комісари вислали запрошення не до гетьмана Многогрішного, а до П. Дорошенка, іменуючи його гетьманом обох боків Дніпра. Це глибоко образило Многогрішного, він скаржився Л. Барановичеві, що його, гетьмана, обминають, на комісію не кличуть і тим порушують Глухівські статті. Л. Баранович писав про це до царя і одержав відповідь, що порушення Глухівських статей тут не було, бо «тому ще время не дошло», тим часом комісія вже відбулася. При переговорах у Москві р. 1671 не було допущено посланців В. З. навіть «для прислушання дѣлъ». Пізніше Д. Многогрішний скаржився на це московському посланцеві Танєєву в таких виразах: «Цар із польськими послами договорювався «тайно», бо бояри не допустили до прислухання ко-

зацьких послів, тримали їх, як невільників у Москві... Цим навіки згальбили Військо Запорозьке... Поляки в хроніках своїх для спору напишуть, що Москва козаків у посольство не пустила. Коли кому на чолі зроблять рану, то хоч і вигоять її, проте знак тієї рани до смерті буде: так і в них, у В. З., та ганьба повік не забудеться...».

Всупереч Глухівському договору Москва не тільки не прислала помічі військом для відібрання міст і містечок, що були окуповані на лівому боці Дніпра залогами Дорошенка або знаходилися під його впливом, але не давала помічі й тоді, коли поляки, б'ючися з Дорошенком, наблизились до Києва і до міст над Сожем (новий кордон по Андрусівському договору). Москва шукала причіпок, щоб не віддавати Києва полякам, і рівночасно докоряла Многогрішному, що він порушує Андрусівську умову, боронячи від наступу поляків українські міста по Сожу. Така невиразна й подвійна політика Москви під час постійних боїв і сутичок на кордонах Лівобережжя збільшувала неспокій і непевність серед населення, і воно тікало з правого берега Дніпра на лівий, а з лівого — на московські слободи. Непевність загального становища негативно відбивалася й на становищі гетьманського уряду й самого гетьмана. Маючи досвід із попередніх часів, гетьман, прийнявши уряд, за порадою старшини перемінив багатьох полковників та іншу старшину, чим посіяв невдоволення проти себе тих кіл старшини, які, як самі говорили про себе, придбали на своїх урядах добрі маєтки і бажали спокійно сидіти на теплих місцях. Прямої, одвертої, але гарячої вдачі, гетьман Многогрішний серед отруєної московськими інтригами, підкупам, двоєдушністю атмосфери почував себе безсилим і часто, спровокований московськими посланцями або деким із старшини, висловлювався гостро й одверто, говорив більше, ніж було потрібно. Особливо гострі розмови мав гетьман із царськими посланцями М. Савіним у грудні 1671 р. та з О. Танєєвим у січні й березні 1672 р. Цим він озброїв проти себе Москву, яка засадничо не терпіла людей одвертої, негнучкої вдачі, особливо на гетьманському уряді, не придбав собі прихильників серед більшості старшини й прискорив свою загибель. На підставі вказівок пізніших документів можна гадати, що думка про скинення Многогрішного з гетьманства виникла серед певного кола старшини давно, можливо, скоро по обранні його на гетьмана. Головними змовниками проти гетьмана були: обозний Петро Забіла, генеральні судді Самойлович і Домонтович та генер. писар Карпо Мокрієвич. Як признавався потім Многогрішний, ці собі спричинилися до того, що гетьман робив кроки, за які потім його найбільш обвинувачували. Ці змовники працювали в повному контакті з ніжинським воєводою Ржевським та з головою московських стрільців при гетьмані Неєловим. 7 березня 1672 р. до гетьмана прибули московські посланці Танєєв і Щоголев, а вночі з 7 на 8 березня, умовившись з обозним і суддями через посланця Щоголева, Танєєв, Щоголев і Неєлов, перебачивши, що до Многогрішного ходять його «дорадники» та «тішать пішли на таємну нараду до обозного Забіли, де й було умовлено, що після від'їзду посланців змовники вхоплять «того вовка» — Многогрішного — і, зв'язавши, віддадуть Неєлову під варту. Московські посланці виїхали з Батурина 10 березня, а вночі з 12 на 13 березня змовники разом із Неєловим вдерлися до покоїв гетьмана, вхопили сонного, зв'язали й під вартою московських стрільців відвели до Батуринського замку. Спочатку не було наміру вислати гетьмана до Москви, але, побравшись за московських стрільців⁴, «съ бенделеры и съ бердышами», його деякими словами», обозний і судді вирішили відіслати гетьмана в залізах до Москви, що й було зроблено.

Звістка про державний переворот на Україні дійшла до Москви 21 березня — раніше, ніж бідолашного гетьмана було туди привезено (29.III), і 22 березня цар вислав до обозного й суддів грамоту, в якій «милостиво похвалив» змовників за їх учинок, додавши, що «п р а в д а

ваша и вѣрная и радѣтельная служба предъ нами, вел. г-ремъ, также и во всѣхъ окресныхъ государствахъ славна и похвальна будетъ». Ця грамота, вислана ще до того, як було перевірено обвинувачення гетьмана в «зраді», є безперечним доказом того, що Москва була поінформована про змову проти гетьмана й зарані її апробувала. Довідавшись про те, що сталося з Многогрішним, гетьман П. Дорошенко запротестував перед представником Москви — київським воєводою Қозловським — доводячи, що Многогрішний не зрадник та що обопільна їх приязнь була на користь цареві, «ку вѣкопомной славы е[го] ц[арского] в[еличест]ва пресвѣтлого трону». Але цей протест лише погіршив становище Многогрішного.

Описаний державний переворот доконав гурток генеральної старшини, що стояв в опозиції до влади гетьмана, бажав цю владу всякими способами обмежити, а головний змовник — обозний Забіла — висловився за те, щоб цар наказав бути гетьманом своєму бояринові «изъ великороссійскихъ людей», бо тоді лише «постоянно будетъ, а если де гетману быть изъ малороссійскихъ людей, никогда добра не будетъ». Велику роль в змові грав ніжинський протопоп Адамович. Решта генеральної і майже вся рядова старшина не тільки не брали участі в цій акції, але й були йому ворожі. Це добре розуміли змовники, тому вони робили своє діло потайки, а потім, коли чутки про переворот розійшлися в народі і народ сподівався, що цар поверне гетьмана на Україну, на суд Генеральної ради, змовники звернулися до царя з проханням, щоб гетьмана скарали на горло в Москві, не вертаючи на Україну, бо «теди на Україні мусить щось нового показатися і много б ростирковъ межи посполитимъ народомъ било, чого Боже, рач заховати». Сталося так, як прохали змовники: гетьмана Многогрішного судив у Москві московський суд, брав двічі на муки («на дибі» били кнутом) і засудив на смерть разом із братом гетьмановим Василям. 28 травня 1672 р. вивели Многогрішних на місце кари, прочитали їм присуд, у якому було сказано, що гетьмана засуджено за те, що наміряв передатися до турецького султана, хотів посварити царя з королем польським і т. ін. та що цар присуд затвердив на бажання старшини, полковників, усього В. З. й поспільства (що було вже явною неправдою). Засуджених примусили покласти голови на «плаху» і тоді лише оголосили новий указ, яким цар дарував їм життя та засилає їх із родинами й родичами на Сибір. Крім Многогрішних, із родинами на Сибір було заслано осавула Павла Грабовича (з дороги втік), ніжинського полковника М. Гвинтовку з двома синами — цих тільки за те, що були щирими приятелями гетьмана та не покинули його в тяжку годину.

Як свідчать документи, обвинувачення, виставлене проти Многогрішного, було безпідставне: Многогрішний навіть на муках до вини не признався. За військовим правом, яке цар урочисто обіцяв шанувати, винного гетьмана мала судити Генеральна рада, а не московський суд. Ст. 19 і 20 Глухівського договору прямо забороняють перемінити гетьмана, лише треба доносити цареві, який має видати указ «по їх праву». З другого боку, Многогрішному персонально цар гарантував у грамоті з 28.II.1672, що його не скине з гетьманства без постанови Генеральної ради. Тому акт арештування гетьмана Многогрішного при участі московського полковника й стрільців, за згодою Москви та суд над гетьманом у Москві з уживанням гнобливих мук, засудження на кару смерті й заслання на Сибір — були актами неправими, нечуванним порушенням прав і вольностей В. З. та стверджених царським словом договорів.

Підготовка тексту до друку та примітки В. А. Смолія і В. М. Рички

(Далі буде)

Примітки див. на стр. 154

ОГЛЯДИ

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ.— Мюнхен, 1992.— 376 с.

70 років ефективно функціонує спочатку в Чехо-Словаччині, а після другої світової війни в Німеччині Український вільний університет. З нагоди його ювілею в різних країнах, у тому числі і в Україні, в 1991—1992 рр. відбулися наукові конференції, в яких брали участь учені з України та діаспори. Результати цих конференцій лягли в основу ювілейного наукового збірника, в передмові до якого говориться, що «ювілейний рік став новою сторінкою в науково-педагогічній діяльності УВУ. Від 1991 року вперше відкрилися кордони для широкої можливості заінтересованих кандидатів з України студіювати в УВУ в Мюнхені. Запрошені нові фахові сили з діаспори і з України. Це зміцнило сили УВУ і одночасно збагатило перший спільний Науковий Збірник УВУ...» (с. 9).

Матеріали збірника розміщені в 5-ти розділах: історія, політика, література, культура, огляди. Відкривається він статтею Григорія Васковича «Український Вільний Університет», в якій висвітлюється передісторія створення УВУ, його досягнення та нові завдання. Своїми витоками університет сягає часів Української Народної Республіки, поразка якої змусила інтелектуальні сили організувати в еміграції Український вільний університет з надією, що він прислужиться Україні. Так воно і сталося.

Цікаво й емоційно написана стаття «Політичне значення Української Повстанської Армії». Її автор — Зиновій Соколюк, колишній воїн УПА, пройшов з нею пішки понад тисячу кілометрів з рідної Львівщини через Закерзоння, Чехо-Словаччину, Австрію й аж до Баварії (Див.: М. Громенко. У великому рейді. Мюнхен, 1956). Нині З. Соколюк — декан Українського вільного університету. Розкриваючи політичне значення цієї армії, він відзначив: «Проіснувала десятиліття одна-єдина УПА, і це є той фактор, який відіграв у нашій новій історії особливо важливу роль. Навіть якщо до цієї УПА причетна одна політична організація, тобто ОУН під номінальним керівництвом Степана Бандери, то й це не дає підстав для нікого дивитися на неї як на підкинене дитя, як на щось не наше. УПА була задумана й проіснувала як всенародна визвольна армія» (с. 26). З цим твердженням трудно не погодитися, бо ця армія справді гідно представляла українську націю у другій світовій війні.

Актуальною є стаття Аркадія Жуковського, в якій розкривається концепція єдності української греко-католицької і православної церков, шляхи її реалізації, йдеться про ставлення митрополита Андрея Шептицького до православ'я. Автор приходить до висновку, що зусилля А. Шептицького можуть «послужити дороговказом і для застанови над розв'язанням не менш складних відносин між двома традиційними українськими віросповіданнями в сучасній Україні» (с. 48).

Не можна без хвилювання читати статті Івана Біласа і Володимира Мельника. Перша — називається «Голододокост на Україні в 1946—1947 роках», друга — «Наша розстріляна пам'ять». Спираючись на архівні джерела, І. Білас відтворив жахливу дійсність голододокосту в Україні відразу після другої світової війни. Він показав всю брехли-

вість більшовицької пропаганди і жорстокість тоталітарної системи щодо українського селянства. Вперше піднята на такий рівень осмислення ця тема заслуговує на продовження дослідження. Не маючи змоги на це, обмежусь лише висновком І. Біласа, який стверджує: «Автори голодоморів на Україні і виконавці цього страшного злочину — це злочинці, якими, як Гітлером і його прибічниками, повинен зайнятися Міжнародний трибунал, і в першу чергу — суд над злочинною комуністичною партією як натхненником і організатором геноциду і репресій проти народів. Якщо міжнародна громадськість не зробить цього, якщо вони не понесуть карі за мільйони жертв, то знову може народитись новий Сталін чи Гітлер з ордою на все готових, безкарних прибічників» (с. 76).

Такий висновок впливає й зі статті В. Мельника «Наша розстріляна пам'ять», що є роздумами над книгою «З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій». Йдеться про 153 українських письменників — страдників 20—30-х років ХХ ст. (с. 146).

Цікаві аспекти, але на інформаційному рівні порушуються у повідомленнях Павла Берка про євреїв у час будівництва української державності (1917—1921 рр.), Володимира Кампо про проблеми і перспективи діяльності Міністерства юстиції України та Петра Стецюка про державні символи суверенної України. З цієї групи статей виділяється дослідження Миколи Шафовала «Політична культура України». Ця тема надто мало вивчена, але надзвичайно актуальна для молоді Української держави. У своїх міркуваннях автор статті був змушений частіше звертатися до зарубіжного політичного досвіду, ніж до українських студій, на які має місце голод. На основі проведених досліджень М. Шафовал дійшов цікавих висновків і узагальнень. «...Стверджуємо, — пише автор, — що в час перехідної політичної системи в Україні маємо політичну культуру т. з. партиципативно-обивательського типу, в якій основна частина населення здобулася на спеціалізовані форми політичного вислову та частину своєї дії окреслює сама. З другого боку, решта населення продовжує перебувати в стадії орієнтації на авторитарні державні структури і має пасивну форму політичної дії» (с. 102). Цей висновок — не тільки теоретичне узагальнення, а й підстава для розробки заходів, спрямованих на зростання політичної свідомості й активності населення України на сучасному етапі.

В розділі «Політика» вміщено статтю Юрія Вільчинського «Пошуки істини Володимира Вернадського», яка має філософське навантаження. Написана вона на вузькому залученні творів вченого-мислителя, що перешкодило авторові аргументувати власні твердження. Наприклад, він пише, що суспільно-політичні погляди В. Вернадського «почали формуватися ще в студентській спілці, яка утворилась у 1882 році» (с. 107). Насправді ж вони формувалися під впливом його батька — відомого економіста І. В. Вернадського. Подібні факти не можна обминати, бо без них важко збагнути українство В. І. Вернадського.

Нові підходи до цінностей української літератури висвітлюються Євгеном Сверстюком у статті «Українська література: християнська традиція». Слід зазначити, що погляди автора на ці проблеми добре відомі на Заході. Вони всіляко замовчувалися донедавна в Україні. У значній мірі новаторськими є вміщені в науковому збірнику літературно-критичні огляди Ігоря Качуровського про творчість Михайла Ореста і Тараса Салиги — про Святослава Гординського. Це стосується і статті Михайла Осадчого про поетичну творчість Володимира Янева, який, до речі, був також ректором УВУ. Про творчість Василя Стефаника в Україні написано чимало праць, але стаття Ярослава Погребенника трактує її у контексті українсько-німецьких зв'язків, що, безумовно, розширює спектр стефаникознавства.

У праці «Начерк культурного відродження України від 1917 до 1933 років» Анатолій Карась намагався охопити всі сфери тогочасного духовного життя. Зрозуміло, що це зробити було не легко (цій темі присвячена окрема книга Георгія Касьянова «Українська інтелігенція 1920—30-х років: соціальний портрет та історична доля». Київ, 1992). Та все ж основні тенденції автором відтворені, що й становить позитивну цінність статті.

Варті уваги «Роздуми про народну культуру українського населення Чехо-Словаччини» Юрія Бачі, який робить основний акцент на зв'язок культури і мови. Його висновок зводиться до того, що коли «живе національна мова, розвивається національна культура — живе й розвивається народ!» (с. 281). Автор на конкретних фактах показав негативні явища у розвитку мови і культури українського населення Чехо-Словаччини в останні десятиріччя.

Схвальної оцінки заслуговують дослідження Дмитра Степовика «Особливості українського барокко», Богдана Стебельського «Українське авангардне мистецтво» і Ярослава Кравченка «Аналіз бібліографічних джерел, присвячених дерев'яній церковній архітектурі Українських Карпат». Кожен з названих авторів інтенсивно працює над своєю тематикою, а тому рецензовані публікації є у значній мірі синтезом їх же наукових пошуків.

В «Оглядах» вміщено рецензії на різні видання, написані Михайлом Присяжним, Стефанією Андрусів та іншими авторами. Найцікавішими є відгуки Ярослава Рудницького і Ч. Я. Дрейджа на дослідження Петра Цимбалістого «Українські лінгвістичні елементи в російській мові. 1680—1760», видане англійською мовою в 1991 р. у Лондоні. Добре, що редколегія помістила дві оцінки праці Петра Цимбалістого. Це дає змогу порівняти українську і англійську точки зору на одну й ту ж проблему. Цікаво й те, що професор Лондонського університету Ч. Л. Дрейдж позитивно відгукнувся на вказане дослідження, в якому зроблена спроба на основі аналізу великого лексичного матеріалу підтвердити вплив української мови на російську. Однак тут же англійський вчений допускає неточність, зарахувавши Дмитра Туптала (Ростовського), Стефана Яворського і Теофана Прокоповича до «російських авторів» (с. 333), тоді як вони належать насамперед до українських вчених і церковних діячів. Зрозуміло, що, знаходячись на послугах Російської імперії, вони збагачували російську мову українською. Так чи інакше, але інформація про праці П. Цимбалістого, їх авторитетна оцінка підвищує змістовність рецензованого збірника.

До позитивних рис наукового збірника слід зарахувати його якісне оформлення та німецькомовні й англійськомовні резюме усіх вміщених у ньому статей і матеріалів, що роблять публікації доступнішими для неукраїнців. Звичайно, не останнє місце займає оперативність видання. Адже ще у серпні місяці йшло редагування матеріалів, а вже у грудні 1992 р. автори праць мали змогу ознайомитися з готовим науковим збірником. Такої якості й оперативності публікації наукових праць хочеться побажати на завершення видавцям в Україні.

Нарешті, не можна не відзначити того, що рецензований науковий збірник, як сказано у вступі до нього, — це перше спільне видання науковців з України і української діаспори. В цілому воно вдалося. І це є запорукою того, що тісне співробітництво українських вчених світу є потрібною й ефективною справою. Треба надіятися, що цей початок стане передвісником широкомасштабної співпраці на благо української і світової науки.

С. М. ЗЛУПКО (Львів)

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ. ТЕРМІНИ, ВИЗНАЧЕННЯ, ПЕРСОНАЛІЇ

Відп. редактори Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас.— К., 1993.— 800 с.

Зазначимо, що обмежений тираж цієї книжки не зможе вдовольнити попиту всіх бажаючих. Однак до бібліотек подібна праця знайде дорогу. І це дуже важливо. Адже необхідність у підготовці та виданні такої книги пов'язана з кількома принципово важливими обставинами. По-перше, здобуття Україною своєї незалежності стало однією з найбільших геополітичних подій ХХ століття, а це, в свою чергу, вимагає відповідного політико-філософського осмислення на основі оригінальних концептуальних підходів. По-друге, нагальною є потреба вироблення і ефективного здійснення науково обгрунтованої державної політики в міжетнічних відносинах, забезпечення прав національних меншин, використання з цією метою правових, економічних та ідеологічних інструментів. Конче, нарешті, потрібно звільнитися від трактування самої теорії нації та етнонаціональних відносин у вигляді окремих цитат Маркса і Леніна, як це робилося до недавнього часу. Науковий пошук, здоровий глузд та критичне зіставлення цих постулатів з дійсністю кінця ХХ століття переконують, що крім звільнення від сталінського націонал-нігілізму та шаблонів імперського мислення, вкрай необхідні й нові теоретичні обгрунтування в етнонаціональній сфері. Чи вдалося авторам розв'язати поставлене завдання? Думаємо, що так. І це цілком закономірно, оскільки до роботи над словником були залучені як відомі фахівці, що професійно займаються етнонаціональною проблематикою, так і «свіжі» сили — спеціалісти з питань історії України, правознавства, філософії, соціології, політичної етнології, етнополітології, культурології, українознавства, мовознавства, літературознавства тощо. Широко також залучені вчені української діаспори.

Позитивне значення словника у тому, що він наближає фахівців до розуміння і адекватного тлумачення визначень понять і термінів із сфери національних відносин.

Словник довідника включає терміни, які охоплюють основні розділи етнонаціональної проблематики, міжетнічного спілкування та етнополітичного знання. Книга складається з восьми розділів, кожен з яких має вступну статтю, що поступово «вводить» читача в термінологічну систему понять, що розглядаються.

Перший розділ присвячено проблемам національного відродження у контексті історичного досвіду. Він повинен відповісти на Шевченкове «Хто ми? Чиї саме? Яких батьків?» Підкреслюється, що знання свого родоводу, історичних та культурних надбань предків необхідні не лише для формування національної самосвідомості, але й для піднесення національної гідності, використання кращих традицій в етнонаціональній практиці сьогодення.

У другому розділі вміщений матеріал з питань теорії етносу та міжетнічних відносин. Адже становлення української нації, оновлення суспільних відносин в Україні, розбудова української держави потребують переусвідомлення саме теорії. Необхідно неупереджено поглянути на зміст процесів у національній сфері, визначити шляхи подолання гальмуючих факторів в етнонаціональній політиці. Ступінь же розвитку відповідних галузей науки є таким, що вона не може задо-

вольнити потреби суспільного прогресу. Вже сьогодні ясно, що багато існує проблем, що ще не отримали свого відбиття в наукових дослідженнях. Дуже важливо, що автори у цьому розділі дали нові визначення таким поняттям, як «нація», «етнос», «етнополітика», «націоналізм», «шовінізм», «національні відносини», «вітчизна», «генеза української нації», «етнічна асиміляція», «етнічна соціологія» тощо.

Все це дозволило визначити концептуальну спрямованість етнонаціонального поступу, його теоретично-методологічні підвалини. Доречно зауважити, що в рецензованій книзі зібрано понад 500 визначень термінологічної системи етнонаціональної політики.

Так, зокрема, третій розділ присвячений державно-правовим аспектам національного розвитку України. В основі цього розділу — аналіз історичного процесу державотворення в Україні, починаючи від її витоків за часів Київської Русі до сьогодення. На нашу думку, розділ містить матеріал, який дасть поштовх для поглибленого вивчення та аналізу державотворчих процесів в Україні, збагатить вивчення цієї проблеми новими підходами.

У четвертому розділі «Проблеми етнонаціональної політики» сконцентрована увага на необхідності «демонтажу» старої національної політики, яка виправдовувала недооцінку та ігнорування національного фактора.

П'ятий розділ автори присвятили духовно-культурному відродженню України та культурі міжнаціонального спілкування. У розділі наголошується на тому, що національна своєрідність української культури базується на розмаїтті конкретних виявів за рахунок повноцінного засвоєння національної та всесвітньої культурної спадщини. Термінологічна визначеність розділу спрямована на підтвердження ідеї про те, що ставлення до власної історичної спадщини є важливим показником зрілості кожної національної культури.

Наступний розділ «Національне виховання, подолання гальмуючих факторів відродження» містить матеріал, який засвідчує необхідність вироблення системи національного виховання, цілеспрямованого процесу утвердження національної самосвідомості, прагнення до забезпечення національного розвитку України.

Завершується довідник розділом «Релігія і церква в етнонаціональному відродженні України», що становить помітний науковий інтерес.

Звичайно, варто було б побажати авторам більш повніше підійти до висвітлення окремих тем, але, звісно, можна зрозуміти й керівників авторського колективу — академіка УАПН Ю. І. Римаренка і члена-кореспондента АН України І. Ф. Кураса — адже обсяг довідника й так значно перевищує 50 аркушів.

В. О. СОЛОДЬКО (Київ)
М. М. ПОЛОНИНЧУК (Київ)

СТАРИННЫЕ ГОРОДА ХАРЬКОВЩИНЫ: ЗМИЕВ /

Гос. архив Харьковской области, Совет Харьковской областной организации Украинского о-ва охраны памятников истории и культуры. — Харьков, 1992. — 39 с.

Державний архів Харківської області при сприянні Ради обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та Єпархіального управління Української православної церкви розпочав видання серії популярних збірників документів і матеріалів

з історії рідного краю. Вже побачив світ перший з них, присвячений місту Змієву — районному центру Харківської області України (редактор — д-р іст. наук А. І. Епштейн, упорядники — В. В. Резникова, В. Г. Панкратьєва, В. В. Швець).

Матеріали в збірнику згруповано по розділах: «Джерела», «Тяжкі шляхи прогресу», «Медицина — проблеми ХІХ ст.», «Коротко про народну освіту» тощо. Кожному документу, крім офіційного, передують авторський заголовок. Слід відзначити, що вони досить вдалі, чим привертають до себе увагу. Наведемо для прикладу хоча б такі: «Роздуми над назвою міста», «Загадка міського герба», «На що хворіли «брати менші»?», «З'їсти не лише пуд солі» та ін.

Перед упорядниками збірника стояло нелегке завдання — у невеликому за обсягом виданні відобразити різноманітні сторони життя м. Змієва в минулому столітті. Для цього вони з великої кількості архівних і літературних джерел відібрали найхарактерніші і водночас яскраві матеріали. В результаті їм вдалося досягти необхідної репрезентативності. Документи наводяться в найбільш суттєвих уривках, що значно полегшує роботу з ними. Другорядні деталі опущено. Втім бажало б ознайомитися з тим чи іншим документом у повному обсязі можуть скористатися науково-довідковим апаратом і легко відшукати їх у Державному архіві Харківської області.

Збірник призначений для істориків, викладачів, студентів, учнів середніх навчальних закладів, краєзнавців, а також для жителів області та її гостей, які цікавляться історичним минулим краю. Особливої цінності він набуває нині, коли до планів наукових закладів впроваджуються курси історії й культури України, а сучасних підручників та посібників поки що бракує. Збірник може стати в пригоді викладачам і вчителям, а також буде корисним при проведенні масових заходів, організації виставок тощо.

Серед достоїнств рецензованого видання слід вказати на наявність ілюстрацій і деяких довідкових даних, які допоможуть туристам зорієнтуватися в Змієві.

Водночас хотілося б висловити й ряд побажань упорядникам, які вони могли б врахувати, готуючи до видання чергові випуски. Насамперед цікавить, чому вони обмежилися ХІХ ст.? Адже відомо, що немалий інтерес становлять і матеріали попередніх віків. Якщо вони відсутні в Державному архіві Харківської області, їх можна знайти в центральних архівах України і в Росії. Логічно було б вмістити у збірнику й документи, що стосуються початку ХХ ст. Те, що документи подаються мовою оригіналу, заслуговує схвалення, але коментарі до них можна було подати українською мовою. Посилання на архівні фонди подано наприкінці збірника, але за правилами їх треба було б давати одразу після того чи іншого документа.

Ці зауваження не знижують загальної позитивної оцінки видання й роботи його упорядників. Немає сумніву, що широкі кола читачів з нетерпінням очікуватимуть наступних випусків, присвячених іншим стародавнім містам Слобожанщини.

С. М. КУДЕЛКО (Харків)

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ XI—XVII ВВ.
И ГРЕЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА:

Сб. науч. трудов АН Украины. Ин-т философии

Ред. кол.: В. М. Ничик и др.— Киев, Наук. думка, 1991.— 340 с.

Рецензований збірник наукових праць продовжує серію розпочатих у 1983 р. Інститутом філософії Академії наук України публікацій, присвячених давнім етапам розвитку вітчизняної філософії і суспільної думки. На жаль, вони не викликали широкого відгуку в науковій періодиці, хоча всі випуски, що вийшли у світ, відзначаються як глибиною і важливістю порушених у них проблем, так і широтою та різноманітністю залучених авторами з різних джерел матеріалів. Ось і в рецензованому збірнику представлені й філософи та історики, археологи та філологи, мистецтвознавці та дослідники релігії з багатьох наукових центрів країн Східної і Центральної Європи. Випуск присвячено відображенню у вітчизняній суспільній думці ідей античної й візантійської філософії і приурочено до 350-річчя видатної релігійної та архітектурної пам'ятки давньоруської культури — Софії Київської.

Збірник складається з трьох частин, перша з яких цілком присвячена аналізу Софії Київської як яскравого зразка взаємодії духовних культур Київської Русі та Візантії. Хоча джерелознавці давно вже визначили значення пам'яток мистецтва і архітектури у відтворенні історії суспільної думки¹, залучення невербальних джерел для цього є цілком правомірним і необхідним, оскільки розширює базу історико-філософських досліджень.

Одинадцять статей першої частини збірника різноманітні за тематикою, але єдині в прагненні їхніх авторів уточнити місце і роль античної та візантійської культур у давньоруській духовності. Серед них є праці як дещо загальнішого філософсько-світоглядного плану (статті В. С. Горського, С. Б. Кримського, М. М. Громова, О. А. Зам'ятіної та ін.), так і дослідження конкретніші, покликані ознайомити читачів з новими даними, одержаними дослідниками в обраній галузі (статті Т. В. Рождественської, І. А. Головань, Н. М. Нікітенко, Л. М. Большакова, І. Ф. Тоцької, А. Г. Баканурського, Р. Ф. Фурман, В. Н. Ачкасової). Із статей теоретичного характеру звертає на себе увагу вдумлива розвідка М. М. Громова, в якій розглядаються історіософські аспекти архітектури. Автор справедливо оцінює архітектуру як філософське осмислення духу сучасної їй епохи, виділяє її загальнокультурні цінності і підкреслює не лише культове призначення середньовічних храмів, а і їхній естетичний та моральний вплив на людину. Цілком змістовні статті присвячено аналізу Софії Київської як пам'ятки писемності (Т. В. Рождественська) і ширше — як історичного джерела (І. А. Головань). До дещо несподіваних висновків дійшов А. Г. Баканурський. Він вважає, що на відомих фресках Софії Київської зображено не давньоруських, а візантійських скоморохів. Однак переконливих, незаперечних доказів дослідник при цьому не навів. Зокрема, немає зіставлення тих і інших фресок, а без цього точку зору А. Г. Баканурського можна вважати лише припущенням.

Потребують уточнення й деякі інші положення в статтях цієї частини збірника. Так, Т. В. Рождественській треба було б сказати, що графіті (як різновид писемних джерел) належить проміжне місце не тільки між писемною традицією і усною мовною практикою (що цілком справедливо!), а й між двома різними типами історичних джерел — писемними і речовими. Висновок В. Н. Ачкасової про те, що Реймське Євангеліє є однією з книжок Софійської бібліотеки XI ст., надто категоричний і недостатньо коректний. Значно вірогіднішим є висновок Л. П. Жуковської про те, що воно могло бути написане на

Русі не пізніше першої половини XI ст.— та й тільки. Приналежність його Софійській бібліотеці є нічим іншим, як гіпотезою.

У цілому ж статті першої частини збірника — це своєрідний гімн на честь храму Софії Премудрості, який уособлює і витончену богословську концепцію, і величну художньо-архітектурну тему, і одну з найглибших філософем давньоруської культури. Автори статей внесли багато нового в тлумачення зв'язків давньоруської архітектури з античною та візантійською традицією.

Друга частина збірника містить статті, в яких розкривається сприйняття спадщини античних і візантійських мислителів представниками філософської культури Київської Русі. Як і в його першій частині, тут спочатку вміщено праці, що стосуються методологічних проблем (Е. Д. Днепрова та О. Є. Кошелевої, С. В. Бондаря, Н. О. Чмихова, Т. С. Голиченко, В. Ф. Пустарнакова), а також характеристики середовища тієї епохи. В інших статтях розглядаються дещо дрібніші і конкретніші питання, в тому числі й місце Русі у світовому культурному розвитку та взаємовпливи між світовими національними культурами. Ці зв'язки простежуються від найдавніших, ще праслов'янських часів (С. В. Бондар) і аж до кінця XIII ст. Автори аналізують археологічні матеріали неоліто-бронзового віку (Н. О. Чмихов), міфологічні оповідання (Т. С. Голиченко), а також використовують дослідження ідейно-філософських контактів між Давньою Руссю і Грецією (В. Ф. Пустарнаков). Особливий інтерес викликають спостереження О. М. Сирцової над есхатологічними поглядами Григорія Ниського у зв'язку з аналізом «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона та класифікаційна розвідка про давньослов'янські рукописні тексти А. Кнежевича.

Читачів зацікавить те, що автори статей залучили до аналізу визначні пам'ятки слов'янського середньовіччя — «Шестоднев» Іоанна Екзарха (І. В. Христов), «Хроніку» Іоанна Малали (В. В. Мильков), твори Кирила Туровського (О. С. Клевченя). Складний лінгвістичний аналіз грецьких, візантійських і давньоруських текстів поєднується в цих працях з глибокими історико-філософськими роздумами. Особливо виділяється в цьому плані стаття І. В. Христова, присвячена перекладу в «Шестодневі» термінів грецької філософії давньоболгарською мовою. Це тільки початок великої і складної роботи по вивченню слов'янських перекладів грецьких філософських термінів. Без неї неможливо не лише створити прийнятний сучасний переклад «Шестоднева», а й з'ясувати, який філософський зміст вкладав І. Екзарх у свої джерела. В цілому ж можна сказати, що тринадцять статей другої частини збірника цілком успішно розкривають проблему взаємозв'язку давньоруської культури з античною і візантійською традицією і вносять багато нового у розуміння рівня розвитку духовної думки в Київській Русі, особливо в переосмислення історії духу і розвитку світосприйняття у той час.

У третій частині збірника висвітлюються різноманітні питання сприйняття ідей античної та візантійської філософії білоруськими, молдавськими, російськими та українськими мислителями XIV—XVIII ст., починаючи з митрополита Кипріяна й закінчуючи Г. Сковородою. Одне з центральних місць у цій проблематиці посідає питання про релігійно-політичний вплив ісихазму на духовне життя Росії в XIV—XV ст. У статтях А. А. Єгорова та М. В. Дмитрієва розглядаються антропологічні аспекти ісихазму — що є людина, якою вона створена Богом, як розуміти питання про особисту свободу і особисту відповідальність людини. М. В. Дмитрієв аналізує «Євангеліє учительне» як пам'ятку релігійно-філософської думки східних слов'ян XV—XVII ст., зробивши при цьому по суті зовсім новий висновок про те, що розрив між старою релігійною традицією і новими гуманістичними та реформаційними ідеями в греко-слов'янській православній

традиції був не настільки значним, як у західній християнській церкві.

Нові за матеріалом й цікаві за постановкою питань виявилися статті про використання викладачами Києво-Могилянської академії ідей Епікура та Сенеки, античної філософії взагалі (М. В. Кашуба, І. С. Захара, П. М. Кралюк). Примітна за своїми висновками і стаття Е. В. Жулинської — дослідниці творчості Ю. Крижанича. Вона розкриває, як саме опановувалася інтелектуальна спадщина Арістотеля в другій половині XVII ст. і як вона вплинула на розвиток прогресивних ідей у філософії середньовічної Росії. Подібні завдання висував перед собою і С. А. Подокшин стосовно філософської культури Білорусії X—XVIII ст. Значення античних і візантійських традицій для молдавської філософської думки досліджують у своїх статтях Г. О. Бобине і О. І. Бабій. Останній, зокрема, дійшов висновку, що погляди Н. Г. Мілеску-Спафарія і Д. Кантемира належать уже не до середньовіччя, а до нового часу, тобто стосуються вже власне філософських знань, які починають відділятися від богословських. Ця точка зору справедлива, але з певними застереженнями, а саме — мову можна вести лише щодо початкового етапу процесу, завершення якого припадає вже на XVIII ст.

Збірник завершує опублікована посмертно стаття В. М. Мейзерського «Інтернаціональний плюралізм у середньовічній та ренесансній культурі», що не узгоджується з його тематикою. Щоправда, висловлені в ній міркування про взаємодію релігійної ідеології та масової світоглядної свідомості в Західній Європі у XIII—XVI ст. здаються цікавими й заслуговують на увагу. Однак виникає запитання, яке відношення вони мають до вітчизняної філософської думки і її зв'язків з грецькою та візантійською традиціями?

В основу рецензованого збірника покладено матеріали теоретичного семінару, що відбувся у Києві в 1987 р. і став знаменною подією в суспільно-науковому житті того часу. Він дав дослідникам можливість обговорити своєрідність вітчизняної філософсько-культурної думки, зокрема, визначити її місце в загальноєвропейському процесі розвитку філософської культури. Цей новий плідотворний почин слід продовжити у дослідницькій практиці наших днів.

Л. М. ПУШКАРЬОВ (Москва)

¹ Воронин Н. Н. Архитектурный памятник как исторический источник // Сов. археология. — М., 1954. — Т. 19. — С. 41—76; Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. — М., 1975. — С. 194—195; Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. — М., 1987. — С. 120.

Примітки із стор. 145

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1993. — № 4—6, 7—8, 9, 11—12; 1993. — № 1.

¹ Річеві аргументи — тут, очевидно, вагомі аргументи.

² Пересправи — як можна судити з контексту праці, це слово означає «переговори».

³ ... до участі в «комісіях» — до участі у делегаціях на переговорах.

⁴ Перебравшись за московських стрільців — вбравшись в одяг московських стрільців.

А. Г. Філінок (Хмельницький),

О. І. Журко (Хмельницький)

Всеукраїнська науково-практична конференція «Культура Поділля: Історія і сучасність»

27—29 серпня 1993 р. у м. Хмельницькому відбулася Друга всеукраїнська науково-практична конференція «Культура Поділля: Історія і сучасність», присвячена 500-річчю міста. Її організували Управління культури Хмельницької обласної державної адміністрації, Хмельницька міська Рада народних депутатів, обласна державна універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського та обласний Інститут удосконалення вчителів. Генеральним спонсором конференції виступив акціонерний комерційний агропромисловий банк «Україна».

Пленарне засідання конференції відкрив перший заступник голови Хмельницької облдержадміністрації Микола Дарманський. Після вшанування гостей конференції з Росії, США, Болгарії, Польщі було заслухано доповідь голови Хмельницької міської Ради народних депутатів, голови міської держадміністрації Михайла Чекуна «Хмельницький у рік свого 500-річчя» та виступ екс-президента УНР в екзилі д-ра економіки Миколи Плачука. Далі робота конференції згідно з опублікованими програмами й матеріалами розгорнулася на секційних засіданнях. З доповідями й повідомленнями виступили 188 науковців і краєзнавців з Хмельницького, Львова, Дніпропетровська, Кам'янця-Подільського, Житомира, Чернівців, Києва та інших міст України. Увагу учасників і гостей конференції привернули різноманітні проблеми історії та культури, освіти й економіки подільського краю, життя та діяльності його видатних діячів. Конференція виробила цілий ряд пропозицій. Найважливіші з них такі:

— просити Кабінет Міністрів України створити у м. Хмельницькому міжрегіональний державний Інститут поділля- і волинознавства, який би планував, організовував і здійснював наукові дослідження минулого краю;

— під егідою Хмельницької облдержадміністрації створити комісію з вивчення історії Кам'янець-Подільського державного українського університету;

— видати друком праці М. Грушевського про Поділля;

— організувати і провести в м. Хмельницькому (або м. Кам'янець-Подільському) наукову конференцію «Історичні постаті Поділля», присвячену 400-річчю з дня народження Б. Хмельницького;

— Хмельницькій облдержадміністрації вирішити питання про надання приміщення обласній державній універсальній науковій бібліотеці.

У дні роботи конференції її учасники і гості знайомилися з Хмельницьким, його пам'ятками історії та культури, науковими й освітніми закладами, визначними місцями. Вони були присутні на відкритті в місті пам'ятника Богдану Хмельницькому, обласного музею «Літературна Хмельниччина», художніх виставок та на багатьох інших заходах, присвячених ювілею міста.

Лихолат Андрій Васильович

На 80-му році життя помер відомий історик України, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії республіки Андрій Васильович Лихолат.

Він народився 12 грудня 1914 р. в с. Звенигородка нинішньої Черкаської області в багатодітній селянській сім'ї. Напередодні Великої Вітчизняної війни закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка, після чого продовжував навчання в Москві. Під час війни у складі спеціальних пропагандистських груп направлявся у військові частини. Після війни він активно займався науковими дослідженнями, проаналізував і ввів до наукового обігу велику кількість архівних матеріалів і документів. Там же, у Москві, він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата, а потім і доктора історичних наук.

З першої половини 60-х рр. життя вченого пов'язане з Інститутом історії, нині — Інститутом історії України АН України. Тут його талант дослідника розкрився повною мірою. Андрій Васильович працював старшим науковим співробітником, завідуючим відділом, а останнім часом — консультантом, провідним науковим співробітником відділу сучасної історії. Діапазон наукових інтересів дослідника був досить широким: від проблем історії Жовтня, громадянської війни до питань сучасної історії України, вивчення якої стало основною справою його життя. Великим був науковий доробок вченого — його перу належить близько 300 наукових та науково-популярних праць, у тому числі більш як 20 монографій. Андрій Васильович завжди дбав про наукову зміну. Він підготував 15 кандидатів та 7 докторів наук, які працюють в наукових установах, вищих навчальних закладах не тільки республіки, а й країн СНД. Андрій Васильович нагороджений орденом Вітчизняної війни та сімома медалями.

Пам'ять про Андрія Васильовича Лихолата, талановитого вченого і вихователя наукових кадрів, назавжди залишиться в серцях усіх, хто його знав.

Замлинський Володимир Олександрович

23 грудня 1993 р. раптово помер доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та архівознавства історичного факультету Київського університету Володимир Олександрович Замлинський.

Він народився 24 червня 1930 р. в м. Андрушівці Житомирської області в сім'ї службовця. У 1949 р. закінчив ремісниче училище. Працював слюсарем, майстром, начальником цеху, технологом. У 1952—1956 рр. служив у Військово-Морському Флоті. У 1958 році вступив на юридичний факультет Львівського університету, а наступного року перевівся до Московського історико-архівного інституту, заочний відділ якого закінчив у 1964 р., працюючи в цей час учителем, директором Волинського обласного архіву. Через два роки захистив кандидатську дисертацію. З 1968 по 1982 рр. працював старшим науковим співробітником Інституту історії партії. З 1975 до 1981 р. — заступник головного редактора «Українського історичного журналу». Протягом багатьох років був членом редколегії цього часопису, а також журналів «Архіви України», «Пам'ятки України», «Київська старовина».

В 1979 р. Володимир Олександрович захистив докторську дисертацію, а у серпні 1982 р. його обрали на посаду завідуючого кафедрою джерелознавства та архівознавства Київського університету. У 1985 р. одержав звання професора.

В. О. Замлинський був членом трьох Вчених рад по захисту докторських та кандидатських дисертацій, членом Експертної ради Міністерства освіти України, правління Товариства охорони пам'яток історії та культури.

Наукові праці В. О. Замлинського широко відомі науковій громадськості. У творчому доробку вченого 14 наукових, публіцистичних та художніх творів. Загалом же його перу належить більш як 150 наукових публікацій.

В останні роки В. О. Замлинський активно займався розробкою проблем історії України, зокрема козацтва і гетьманщини, висвітленням ролі й місця особистостей в історії. Цикл праць він присвятив життю та творчості відомого українського діяча та історика Миколи Костомарова, гетьманам України Пилипу Орлику, Петру Дорошенку, Петру Сагайдачному, Івану Підкові.

В 1989 р. у видавництві «ЖЗЛ» вийшла його книга «Богдан Хмельницький». А в 1993 р. побачила світ «Історія України в особах IX—XVIII», ідея створення якої належала Володимиру Олександровичу.

14 кандидатів наук та 6 докторів підготував В. О. Замлинський і кожному з них віддав частку свого світлого розуму, енергії, доброго серця. Вічна пам'ять та низький уклін талановитому вченому, учителю, другу.

Шульга Ілля Гаврилович

9 грудня 1993 р. пішов з життя відомий учений, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи України Ілля Гаврилович Шульга.

Народився він 3 серпня 1921 р. у с. Верещаки Лисянського району Черкаської області у селянській сім'ї. Після закінчення в 1940 р. Черкаського сільськогосподарського технікуму працював зоотехніком Конківського райземвідділу. Через хворобу І. Г. Шульга не мав змоги брати участі в захисті країни від фашистів і тому евакуювався до Киргизстану, де працював у колгоспах.

У 1948 р. закінчив історичний факультет Львівського університету ім. Івана Франка. Працював на Черкащині вчителем Виноградівської середньої школи, директором Лисянської середньої школи. В 1951—1954 рр. навчався в аспірантурі Інституту історії Академії наук України.

В 1954—1972 рр. працював доцентом на історичному факультеті Ужгородського університету, з 1958 р.— завідуючим кафедрою. З 1972 р. і до останніх днів життя І. Г. Шульга працював на історичному факультеті Вінницького педінституту завідуючим кафедрою, а з 1987 р.— професором.

Як вчений І. Г. Шульга виявив багатогранність наукових інтересів. Більша частина його творчого доробку присвячена історії України доби феодалізму. Розпочавши вивчення цієї проблеми при роботі над кандидатською дисертацією «Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.», І. Г. Шульга продовжував дослідження торговельних зв'язків з Молдовою, Чехією, Угорщиною. Результатом дослідження розвитку Закарпаття

того періоду стали монографії «Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст.» (Ужгород, 1962) та «Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст.» (Львів, 1965) та ін. Працюючи у Вінниці, І. Г. Шульга велику увагу приділяв розвитку краєзнавства на Поділлі, вивчав проблеми функціонування подільського села, економічні, культурні стосунки Поділля з іншими регіонами України, життєвий шлях видатних подолян. Науковий доробок І. Г. Шульги становить понад 100 публікацій у різних виданнях.

Поряд з творчою діяльністю Ілля Гаврилович багато сил віддавав педагогічній діяльності, вихованню спеціалістів-істориків.

Наукова, педагогічна, громадська діяльність, особисті риси професора І. Г. Шульги є взірцем служіння своєму народу, Вітчизні.

Пам'ять про Іллю Гавриловича Шульгу назавжди збережеться у серцях його учнів, колег, усіх, хто спілкувався з ним.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Новый взгляд на проблему

- Голуб А. И. (Днепропетровск), Иваненко В. В. (Днепропетровск), Полевой Л. П. Интернационализм: химера или реальность? 3
Сиволоб Ю. В., Солдатенко В. Ф. Предпосылки и зарождение украинской национальной идеи 14

* * *

- Литвин В. М., Слюсаренко А. И. На политической арене Украины (90-е гг.). Размышления историков (Окончание). 28
Рудич Ф. М. Формирование политических структур в современной Украине: политологический анализ 51

СООБЩЕНИЯ

- Хонигсман Я. С. (Львов). Коллективизация, голодомор и упадок еврейского земледелия в Украине 66
Щербак В. А. Источники формирования украинского казачества 75

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Левенец Ю. А. Василий Белозерский 84

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Коваль М. В. ОУН—УПА: между «третьим рейхом» и сталинским тоталитаризмом 94
ОУН и УПА во второй мировой войне 102

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Сокирянская Р. М. (Винница). Люди среди людей 130

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Яковлев Андрей. Украинско-московские договоры в XVII—XVIII веках (Продолжение) 134

ОБЗОРЫ

- Злупко С. М. (Львов). Науковий збірник Українського вільного університету. Ювілейне видання з приводу 70-річчя УВУ 146

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Солодько В. А., Полонинчук М. М. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії 149
Куделко С. М. (Харьков). Старинные города Харьковщины. Змиев 150
Пушкарев Л. Н. (Москва). Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура 152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Филинюк А. Г. (Хмельницкий), Журко А. И. (Хмельницкий). Всеукраинская научно-практическая конференция «Культура Подолья: История и современность» 155

Лихолат Андрей Васильевич 156

Замлинский Владимир Александрович 156

Шульга Илья Гаврилович 157

До патріотів України, ентузіастів історичної науки

Скрутні матеріальні умови, у яких опинилася преса України, не минули, на жаль, і **«Українського історичного журналу»**. І нині існування єдиного історичного журналу незалежної України під загрозою. Редакція звертається до людей бізнесу, які цікавляться історією і не байдужі до духовних джерел українського народу, з проханням стати спонсорами нашого часопису. Прізвища спонсорів вміщуватимуться на його титульній сторінці. «УІЖ», який розповсюджується у більш як 40 країнах ближнього та далекого зарубіжжя, може вміщувати рекламні оголошення. Отже, розраховуємо на своїх друзів.

Підтримайте **«Український історичний журнал»!**